नं० ५१२६

नाम – वाजसनेयि संहिता मंत्रभाष्यम्

कर्ता – उवटः वज्रट सूनुः

पत्रसंख्या – २२७ पत्राणि सं० — ×

विषयः – संहिता

यजुर्वेदसंहितामंत्रभाष्यम्

५१२६

वेद
यजुर्वेदसंहिताभाष्य।

वस्ता ५८
२

दीहरिकलमस्य

गौं

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसिद्धेश्वर्यै नमः । हृदयं दक्षिणं चाक्षिमंडलं चाधिरूढयोः । चेष्टेते त
महंतौ नित्यमृग्यजुःसामविग्रहौ ॥१॥ आदित्याऽध्यवाप्य यस्तु शाखाः पंचदशापराः । तं या
ज्ञवल्क्यं वंदेहं मंत्रभाष्यप्रसिद्धये ॥२॥ गुरुतस्तर्कतश्चैव तथा शतपथश्रुतेः ॥ ऋषी
न्वक्ष्यामि मंत्राणां देवतांश्छंदसं चयम् ॥३॥ संचोपयजूंषि सामानि तथार्थः पदवाक्य
योः ॥ श्रुतयश्चाप्ययाः मोर्थवादश्च कर्मणः ॥४॥ तत्र पूर्वस्मिन्कल्पेऽवशिष्टकर्म
जनितस्मतिसंस्कारसंतानानुविद्धिधर्मणः श्रुतमश्रुतं ऊन्मायेन हिरण्यग
र्भप्रभृतयः कल्पादौ सह विग्रहाऽभिव्यज्यमानाः स्मर्तारोद्रष्टारश्च भवय इति

राम

१

ओंकार

उक्तं सोयं हिरण्यगर्भपरंपरया नित्यो वेदः । तेन ब्रह्मणा तेन संप्रदायेनागतयं ते । तदुद्या । ततः परं तं परमेष्ठी
प्रजापतेः पुत्रः समपश्यद्दर्शपौर्णमासाविति । तत्र दर्शपौर्णमासद्वयं देवतामंत्रादि परमेष्ठिना
दृष्टमित्यर्थः । तथा दध्यङ् ह वा आथर्वण एतं शुक्रमेतं यज्ञं विदांचकार [illegible] तदु हाश्वि-
नोरनुश्रुतमासेत्येवमादिना इति [illegible] प्रवर्ग्यगतानां मंत्राणां दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिरिति
गम्यते । [illegible] ज्ञातव्य इति दर्शयति । प्रजापतिः [illegible] मपश्यदित्युपक्रम्य स यो हैतदेवं
चिती नामार्षेयं वेदेत्यादिना ग्रंथेन फलं दर्शयति ॥ अथ देवतामंत्रवाक्यमभिधेयाग्निः । अ-
ग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्यग्निः [illegible] इति [illegible] । ननु अग्निर्मूर्धेत्यत्राग्नेः [illegible] देवता-
त्वमुपपद्यते । शाखादीनां [illegible] देवतात्वं दुर्लभमिति [illegible] प्रति [illegible] ।
यत्र हविर्भागत्वं स्तुतिमात्रं वा विद्यते । सा तत्र देवता । ननु [illegible] एवं सति शाखादीनां देवता

उ.व.ट. २

त्वमुपपद्यते । तथा च यदुक्तं स्यादवत्त्वादित्यत्र ब्रूमः । अभिधेयोऽत्र देवताविधेयं ते प्रतिमा भूतास्तु
मत्रवादयः । ततः फलं साधयेतीत्यदोषः ॥ मंत्रस्य वाच्यं देवतेति श्रुतिर्दर्शयति । आयुः शिक्षा
मो रूपमो न मीमह इत्युपक्रम्याग्नेयो ऽग्निरूपा शति इ इत्यस्य देवतात्वं दर्शयति । छंदो ऽपि ज्ञेय मित्य
नेनैव दर्शयति । यन्नैवमाह । दक्षिणतो सुराणां रक्षांसि नाष्ट्रा अपहतिरिति त्रिष्टुभि वीर्यं
वै त्रिष्टुप् इत्युपक्रम्य ताद्वाविंशतिर्गायत्र्यः संपद्यंते । तदाग्नेयमो भवंतीति । न छंदो
विद्देवतामनुष्यैः संपदं वेदेति ॥ छ ॥ अतो यजूंषि वाच्यविधेयं ते तानि वक्ष्ये यानीत्यत्र श्रुति ２
र्भवति । यां वै देवतामृगभ्यनूक्ता यां यजुः सैव देवता स ऋक्सा देवता तद्यजुरिति पामेनी
र्थं अयजुषोः पृथक्करणं करोतीति इत्यतो नेदं ऋग्यजुः समिति । नियतानक्षरपादावसा

नात्मकः। अनियताक्षरपदावसानं यजुः। प्रगीतं मंत्रवाक्यं साम॥ ६॥ अथ पदार्थः। तत्र चत्वारि
पदजातानि। नामाख्यातेचोपसर्गनिपाताः इति नैरुक्ताः पठंति। तत्र नाम पंचप्रकारं पठंति। धा
तुजं धातुजाज्जातं समर्थार्थजमेव च। वाक्यजं व्यतिकीर्णं च निर्विचार्यं पंचधा पदं। तत्र धातुजं
खंदकः। पचमानः। धातुजाज्जातं। तद्धितपदं। आग्नेयः। याजमानं। दैव्याय। समर्थार्थजं स
मासः। स च संक्षेपतश्चतुःप्रकारः। अव्ययीभावः तत्पुरुषः द्वंद्वः बहुव्रीहिः। अथोदा
हरणानि। उपरिनाभिः बहिष्परिधि। प्रजापतिः पशुपतिः। अग्नीषोमौ। कल्माषग्रीवः शितिकंठः
यथास्मे स्वाहे इंडदाहरणे। वाक्यजं। कामस्य रूपं। सोमस्य लीला। तत्र सोमक्रयस्य
रूपं लोला इति प्राप्ते रूपशब्देन व्यवधानं व्यत्ययश्च। व्यतिकीर्णं। अन्यत्र प्रसिद्धं यत्पद

कु० ३

3

त्वेन तत्प्रतिरूपकायेवर्णास्तैः सहोच्चार्यन्ते यत्र व्यतिकीर्णाः। पार्श्वतः श्रोणितः शितामतङ् इत्युच्चा
मामतङ् इति व मयूरघ्रंसिस्त्वमापुष्पुद्रोणिरित्यत्र अयापुष्पुद्रोणिविति॥ ४॥ अथ तत्र नामाख्या
मान्यतोऽर्थवचनं सत्त्वप्रधानानि नामानि। सतो भावः सत्त्वं। अस्तिता। तत्र सत्त्वप्रधाने तन्नाम
गुणभूता क्रिया विभक्त्यर्थकारकं च। तानीमानि सत्त्वप्रधानानि नामानीति नाम्नोऽर्थः
॥ अथ भावप्रधानमाख्यातं। भावो नाम क्रियायाः फलं। तद्यथा। ओदनं पचति देवदत्त इत्यत्र
देवदत्ताश्रया क्रिया ओदनाख्यस्य भावस्य गुणभूता। अतो भावप्रधानमाख्यातमित्युच्यते
। यद्वा भावप्रधानं भावनाप्रधानं भावना च पुरुषपरिस्पंदप्रयत्नौ। प्रयत्न आत्मनो व्याप
रः। परिस्पंदस्तु भूतानां। सा पुनः प्रधानं गुणभूता क्रिया। तदिदं भावप्रधानमाख्यातं। अथवा।
भावो धात्वर्थः क्रियेत्यर्थांतरं। सा यत्र प्रधानं गुणभूतं लिंगसंख्याकारकाणि तदिदं भावप्रधानं
न

ता०

आख्यातं इत्याख्यातार्थः। तानि च पचति पठति इत्यादीनि॥ छ॥ ॥अथ विंशतिरुपसर्गाः। क्रियावि
शेषकरा इति सम्मानयोः थीस्त्व नेता इति। ते च प्र परा अप सं अनु अव इत्यादयः॥ छ॥ अथ निपा
तार्थः। सामान्यतः सत्ववचनाः सत्वं द्रव्यं। असत्वम द्रव्यं॥ तद्वचनाश्चादयो निपाताः। अत्र त्रैराश्यं
उपमार्थीयाः कर्मोपसंग्रहार्थीयाः पादपूरणा इति। तत्रोपमार्थीयाः सादृश्यवचनाः। इव न
त्यादयः। तद्यथा। देव इव सविता सत्यधर्मा। इन्द्रो न। कर्मोपसंग्रहार्थीयास्तु असत्ववचनाः
च वा ह अह एव एवमित्यादयः॥ तद्यथा। वातो वा मनो वा। अग्निश्च पृथिवी चेत्यादयः। पाद
पूरणाः पादमेव पूरयंतीति न त्वर्थान्तरं वदंति। अनर्थान्तरवचना इत्यर्थः। इनकं इत्यादयः।
तद्यो जनानो विहीमिता। इमानु कं भुवना सीषधामेति। ऽकं च॥ क्रियावाचकमाख्यातं उप
सर्गो विशेषकृत्। सत्वाभिधायकं नाम निपाताः पादपूरणा इति॥ छ॥ अथ वाक्यार्थ
[illegible]स्यामः। नामाख्यातोपसर्गनिपातसमुदायो वाक्यं। तस्यार्थो वाक्यार्थः। ननु यदि

ड्व०
४

पदान्येव वाक्यं किंतानि वा कथमनूद्यन्ते। एवं तर्हि य एव पदार्थः स एव वाक्यार्थः। ततः पृथक् वाक्यार्थ-
व्यवस्था नोपपद्यते इति पश्चोद्ये तेषु ... सा को ... पदार्थो नियता को ... वा कार्थः ...
था। गोमित्युक्ते किं चित्ता काङ्क्षा भवति। ततो गच्छतीत्युक्ते नियता काङ्क्षा भवति। तथा गच्छ-
तीत्युक्ते क इति सा काङ्क्षा भवति। ततो गौरित्युक्ते नियता काङ्क्षा भवति। अथेदानीं गौर्ग-
च्छतीत्युक्ते यः श्रोता हृदो हादिभ्यो व्यावृत्य गमनेऽवतिष्ठते गमनं वाऽन्येभ्यो व्या-
वृत्य गव्येवाऽवतिष्ठते। सोऽयं वाक्यार्थः। स एवं प्रकरणाविरोधी वाक्यार्थः पदार्थ-
निर्णये हेतुः। पदं पदार्थप्रतिज्ञाने हेतुः। यथा पदार्थवाक्यार्थयोरर्थविशेषः। ननु च
सपदवन्तु ... वस्य वाक्यत्वं तस्य कथं गुणप्रधानभाव इति। पदार्थद्वारकः संब-
न्धो गुणप्रधानभावश्च पदानां। तत्र प्रधानभूतं वाक्यानां गुणभूतान्यन्यानि पदानि॥

अस्वाभार्थस्यसाध्यत्वादितरेषांपदार्थानांसिद्धत्वात्।तत्रसिद्धार्थसाध्यार्थयोर्यद्वा
स्मिन्वाक्येसमुच्चारणंतत्साध्यार्थंभवितुमर्हतिनसिद्धार्थं।तथाच।भूतंसिद्धंभव्यं
साध्यंभूतंभव्यसमुच्चारणेभूतंभव्यायोपदिश्यतेनभव्यंभूतायेतिन्यायविदःपठन्ति
एतच्चवाक्यार्थाः इत्यादिकेमंत्रगणेप्रायशोदृश्यंते।विध्यर्थवादयाज्याशीः स्तुति
प्रैषप्रवह्लिकाः।प्रश्नोव्याकरणंतर्कःपूर्ववृत्तानुकीर्तनं।अवधारणंचोपनि
षद्वाक्यार्थाःस्तुत्याद्याः।मंत्रेषुयेपठ्यंतेव्याख्यातश्रुतिचोदिताः।अथत
स्यामुदाहरणानितत्रविधिः।परमेष्ठ्यभिधीतः।अश्वस्तूपरोगोमृगइ
त्यादि।अर्थवादः।देवायज्ञमतन्वतेत्याद्यनुवाकः।याज्ञ्यान्तनूपाह्यग्ने
स्मितत्वंमेपाहि।आशीः।आवोदेवासईमहे।स्तुतिः।अग्निर्मूर्धादिवःककुत्पतिः

मि०

प्रेषः। होतायक्षत्समिधाग्निमित्यादि। प्रवल्हिकाः। इंद्राग्नी अपादियं इत्यादि। प्रश्नः। कः स्विदेकाकी

चरति। व्याकरणं। व्याख्या। सूर्य एकाकी चरति। तर्कः। मागधः। कस्य स्विद्धनं। पूर्ववत्ता

नु कीर्तनं॥ आजधयः समवदं तेत्यादि। अवधारणं। तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति। उपनि

षत्। ईशावास्यमित्यादि॥ ७॥ अथ व्याख्याधर्माः। अतिरिक्तं पदं त्याज्यं हीनं वाक्ये नि

वेशयेत्। विप्रकृष्टं तु संदध्यात् आनुपूर्व्यं विकल्पयेत्। लिंगं धातुं विभक्तिं नयो नये

दानुलोम्यतः। यद्यत्स्याद्धांदसं वाक्यं कुर्यात्तत्तु लौकिकं॥ ८॥ अथोदाहरणानि। अ

तिरिक्तं पदं त्याज्यं इति। यथा। इमानु कं भुवनानि सीषधामेत्यत्र कमित्यनर्थकोनिपा

तः। हीनं वाक्ये निवेशयेत् इति। अस्मादन्नादिति। मागमवेदोत इत्यत्र अवस्तनो मंत्रभाव

उ॰ब॰ इह्यपि संबंधनीयः। अस्मादन्नान्निर्भक्त इत्यादि। विप्रकृष्टं तु संदध्यात् इति। स एवमेव तीर्णि

६ गतीभिः एष्यंतामित्यत्र संएष्यंतामिति व्यवहितसंबंधः। आनुपूर्वी च कल्पयेदिति। मा

नो मित्रो वरुणो अर्यमा पुनित्यत्र। य एकाजिनो देवजातस्य सप्तिरिति द्वितीयो ऽर्द्धर्चः

प्रथमं व्याख्येयः। पत्नी द्विपदं तं वाक्ये प्रथमं भवति। लिंगं धातुं विभक्तिं चेति। लिंगं

वाक्ये विपरीतमवसंनमयेत्। यथा। पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ। अत्र पवित्रे इति नपुंसकलिं

गं वैष्णव्याविति पुल्लिंगं। तत्र वैष्णव्ये इति संनतिः। अविविक्तलिंगत्वात् पवित्रशब्दस्य ६

। धातुं कालतश्च संनमयेत्। अग्नेगुवो अग्नेपुवः इत्यादि तत्राग्नेपुवः इति संदेहः। किम

त्रापि वर्तते रूपं इति। विभक्तिं संनमयेत्। तस्मै देवाय हविर्जातवेदेम। हविषेति त्वनी

१ उत्पव तेः। तत्र श्रुतितो निर्णयः। गायत्र्याथमाः। सा तोमत्पंती त्रिव्याख्यानामि बतेस्तुरूपमिति १

याः द्वितीयया संततिं वा क्य संयोगात्। अन्यदपि यत्किंचित् छांदसं तत्सर्वं लोके क
चिदितैः शब्दैः व्याख्येयमिति अयं सामान्यो व्याख्याक्रम उक्तः॥ छ॥ अतः परं वैशेषि
कमनुक्रमभिधास्यामः। तत्र ईषित्वा द्वावध्यायौ दर्शपूर्णमासमंत्राः परमेष्ठिनः
प्राजापत्यस्यार्षं देवानां वा प्राजापत्यानां। ततएनं परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमप
श्यद्यद्दर्शपौर्णमासाविति श्रुतिः। परमेष्ठिन आर्षं। तथा। ते देवा अकामयंत
यु पक्रमस्तएतं हविर्यज्ञं ददृशुर्यद्दर्शपौर्णमासाविति देवानामार्षं कथ्यते।
आप्तेनू अध्यायेसर्वाणि वयजूंषि। पुराकृ रस्य। तयंक्र कृत्विष्टु पू। यत्तुको
केचित् वैशेषिकं ददृशुरिति ततपठिते दिव्यक मित्यादिनेति। अत्र यस्य वैः

उवट संस्कृतास्वध्याहारः। पाद इत्युपरिष्टादधिकारात्। तत्र इषेत्वेति छिद्धि पदो मन्त्रः। अध्याहृत
७ ईत्यनुष्टुप्। छित्वा शाखा छेदने विनियुक्तः। न चाख्यातमुपलभ्यतेऽत्र। न चाख्यातं विना
वाक्यं किंचिद्विद्यते। अतोऽध्याहारेण वाऽनुषंगेन वा वाक्यपूर्तिः कर्त्तव्याऽनयोरध्या
हारानुषंगयोः को विशेषः। लौकिकोऽध्याहारः। यथा भूताय त्वा नारातये पादिशो म
ख्यामीति। पिनष्मि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रं। प्राणाय त्वा पिनष्मि। अनुषंगस्तु मन्त्रावय
व इति। यथा। अस्मादन्नान्निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः। तथा। अस्माद ७
न्नादस्यै प्रतिष्ठायै निर्भक्त इत्यादिविष्णुक्रममन्त्रेषूपरि पठित इहापि संबध्यते।
अपरिपूर्णत्वात् वाक्यस्य। अयं विशेषोऽध्याहारानुषंगयोः। इह त्वन्यदाख्या परि
पठितेनाख्यातेन सूत्रकारेण वाक्यपरिपूर्तिः कृता। छिनद्मीति चोभयोः साकांक्षा

त्वात्मानं न मयामीति वोत्तर इति । अथ कोऽर्थः । शारवाऽच्यते । इखे अन्नायत्वा । छिन्नमीति इ
सुइच्छायां तस्य छि पि इति रूपं भवति । तस्य तादर्थ्ये चतुर्थी । इखे । अत्र श्रुत्युक्तमभिधेयं । वृच्छेत
दाह यदा हेखेत्वेति । वृष्टि सर्वेन निष्यते । अतोऽभिधानगतस्य धातोरभिधेयक्रियाविघ्नता
इखेइत्यभिधानं । अभिधेयार्थविधिः । इति न्यायो अभिधानाभिधेयसंबंधः । त्वाइति युष्म
दो द्वितीयैकवचनस्य स्थाने त्वादेशः । ननु यद्येवं एषणक्रियायोगादिइ वृच्छिर्व दिष्यते
तत्सर्वमिति न्युच्यते । तथा च सति सर्वव्यवहारोच्छेद इत्येवमादीन् दोषान् केचिद्विदधति
तदसत् । सिद्धे हि शब्दार्थसंबंधे पश्चादभिधानाभिधेयवाचकं क्रियाद्वारकं संबंधप्र
काशयितुं व्युत्पत्तिः क्रियते । सा च क्रिया प्रमाणात्तस्मिन्नेवाभिधेयेऽवच्छितिष्ठते । यथा धा
धिपत्वाय यथा मगधाधिपतेर्मागधेषु [illegible] देशेषु आधिपत्यमस्ति । नन्वा

१८
८

अर

न्यकुद्धेष्वेवमि ह्यपि जात्यादिपरिच्छिन्नेष्वभिमेयेष्वनुत्रिय। ... सर्वत्रे
तिदोषः। अनुपपत्ति द्वारेण फलं दर्शयति। तथापुरुषशब्दवि ... द्ध। तथा
पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन ॐ औषत्स्मात्पुरुष ॐ ... षति ह वै स तं यो
स्मात्पूर्वो बु ... भूमति य एवं वेद। एवं तत्र। एतदेकस्यालीपुलाकन्यायेन सर्वेष्वे
भिमेयेष्वनुद्रष्टव्यं। अत्र ह्व। त्रियाद्वा ... क संभमभिधाना भिधेययोः॥ ज्ञात्वा फलं
महाप्नोतीति श्रुतिर्विवक्ति पुनः पुनः उक्त्वा। द्विपदश्छन्दोरोमंत्रः। देवमनुष्टुप्पायति
यत्नुजां छंदोस्त्रि। एवं सर्वेष्वनुयजुं ... ऋक्त्वनुवक्तव्यं। ग्रंथगौरवभयान्नोच्यते
उक्तं च स्वरोवर्णोऽक्षरं मात्रा तत्प्रयोगोऽर्थ एव च। मंत्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं

२× वेराद्धनांपरिहानमभ्युदयहेतुर्दर्शयति। ... नानां ... तात्वं प्रतिहतिष्ठति यस्त्वमेतत्प्रणीतानां
प्रणीतात्वं वेदेति प्रणीतारो ... स्थानं ... रण॥×२

पदे पदे। शाखां संनमने विनियुक्तः। संनमयामि। इति वाक्यशेषः। यो वृक्षाद्धूमसो
ज्जायते तस्मै तदाह इति श्रुतिः। उर्ज्ज बलप्राणनयोः। क्विप्। ऊर्ज्जे। तादर्थ्ये चतुर्थी। व्रीह्यादकी
न्यस्य व्रीह्यादेश्चासेचनस्य उत्पत्त्यर्थं त्वां संनमयामि। यज्ञपरिणामो हविः। हविरन्नादि
कं वा देवतानि प्रार्थितमंत्रो॥ श्रुतिश्चास्मिन्नर्थे भवति। अग्नेर्वै धूमो जायते। धूमाद
पत्र भ्रमभ्राद्वृष्टिरिति। इतः प्रदानाद्वै वृष्टिरितो ह्यग्निर्वृष्टिं वनुते स एतैः स्तोकैरेतां
स्तोकान्वनुते त एते स्तोका वर्षन्तीति॥ २॥ वायवस्थ॥ वत्सं शाखयोपस्पृशति
॥ यथा वायुर्वृष्टिद्वारेण गवामप्यायकः। एवं यूयमपि प्रस्तुति द्वारेण प्यायकाभ
वथेत्यर्थः। एकस्यापि वत्सस्योपस्पर्शनेन सर्वेषां संस्कारो वक्तृवचनोपदेशात्॥

उव॰
८

पूज्यार्थं वा बहुवचनं । ०। देवो वः सविता ॥ अत्र सर्वत्र परादीनां पूर्वान्तेति इति कात्यायन

सूत्रं । अस्यार्थः । परमन्त्रस्याद्यभागो ब्राह्मणोदितः पूर्वमन्त्रस्यावसानं ज्ञेयं ॥ अथ मातृ

णामेव वां शाखयोपस्पृशति । देवो दानादिगुणयुक्तो देवो दानात् द्योतनात् दीपनाद्वा वहु

वचनस्य वस्त्रं सादिति युष्मदो द्वितीयाबहुवचनस्य स्थाने वः आदेशः । युष्मान् सवि

ता सर्वस्य प्रसविता । प्रार्पयतु । समर्पयतु संगमयतु । संयोजयतु । श्रेष्ठतमाय कर्मणे ८

। यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्मेति श्रुतिः । प्रशस्यतमाय कर्मणे । तादर्थ्ये चतुर्थी । यज्ञार्थ

मित्यर्थः । पूर्वं अपि यज्ञार्थं सविता संगमिताः सत्यः । आप्यायध्वं । आप्यायीवृद्धौ

लोडो लोपः ॥ आप्यायत । हे अघ्न्याः गावः । किं । इन्द्राय भागं । तादर्थ्ये चतुर्थी । इन्द्रार्थमि

नागस्तमितिसंबंधः। इंद्रोत्र हविर्भागः। कथंभूताः सत्यः प्रजावतीः। वाद्धं इत्सीति दीर्घत्वं। प्रजाव
६ त्यः। जीवत्साः। अनमीवाः। अमरोगे। अमीवाव्याधिरभिधेयः। नविद्यते अमीवायासां ता अल्प
शोकाः। अयक्ष्माः। व्याधीनां राजाय क्ष्मा। स यासां न विद्यते ता अयक्ष्माः। आदरार्थं पुनर्वचनं।
अथवा अयनं अयः गमः क्ष्मा। सयासां नविद्यते पृथ्वी। अयः क्ष्मायां यासां विद्यते यास
भक्षणार्थं ता अयक्ष्माः। अनिवारितगोप्रचारा इत्यर्थः। किंच। मावस्तेन ईशत। मा वो यु
ष्माकं स्तेनश्चोर ईशत। माङि लुङ्। मा युष्माकं चोर ईशनं कार्षीदित्यर्थः। माघशंसः
अघं पापं यः शंसति भक्षणार्थं व्याघ्र कोव चांडालो वा स च मा ईशत। किंच। ध्रुवाः शाश्व
तिकाः। अस्मिन्गोपतौ यजमाने स्यात संबंधिन्यः तम भवत। बह्वीर्बह्व्यः॥ ६ ॥ शाखामनु
पशून् हति। यजमानं पशून्पाहि यजमानस्य संबंधिनः पशून् प्रकृतं गोवत्समभिप्रेतं
स्य

शु.य.ट.
१०

दोहांगभूतंपत्रद्विगोपाया॥२॥तस्यांपवित्रंकरोति।अग्रतःपवित्रंपश्चादुपवेषः।वसोः
पवित्रमसि।वसोर्वासयितुर्यज्ञस्ययज्ञसाधनभूतपयसिअत्रयज्ञशब्दःपयसः
परिपावनंभवसीत्यर्थः४।ऽरवामाद्दत्ते।द्यौरसिपृथिव्यसि।ऽयस्तोत्यैवैनामेतदि
तिश्रुतिः।सायद्दिवोऽवयवभूतेनोदकेनक्रियते तेनद्यौरित्युच्यते।यत्पृथिव्यामू
तयामृदाक्रियते तेनपृथिवीत्युच्यते।मातरिश्वनइत्यभिश्रयति।ऽरवाऽच्यते।मात
रिश्वनोघर्मोभवसि।मातरिश्वावायुः।मातर्यंतरिक्षेश्वसितीति।वायोःसंबंधीत्वं १०
घर्मोसि।त्रयोघर्माः।अग्निवायुसूर्यदेवत्याः।तत्रमध्यमोघर्मः।सोभवेन्नेत्यर्थ्यैव
साधुर्योऽयंपवतेतिवायुदेवत्यः।सत्वंअसीत्यर्थः४।यतस्त्वंवायुर्नतोविश्वधा
असि।सर्वस्यधारयिताभवसि।किंच।परमेणधाम्नादृंहस्व।धामानिजयाणिभवति

स्थानानि नामानि जन्मानीति। उत्कृष्टेन नाम्नाभिहितासि। त्वं धर्मासीत्यादिना
आत्मानं दृंहस्व। दृढीकुरुष्वेत्यर्थः। मा ह्वारिति ह्वृ कौटिल्ये। मा ह्वार्षीः मा
कुटिली भूः। दृढीभूतायामपि लुठितायां पयःस्कंदनं भवति तस्मात् दित्यैव त
मुच्यते। मा ते यज्ञपतिरभिह्वारणात् प्रच्यवतु ॥ ७ ॥ ३ ॥ तस्यां पवित्रे निदधा
ति। वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारं। अभ्यासेनत्या
लं अर्थमन्यंते। अनंतधारमित्यर्थः। आसिच्यमाने यज्ञपति। देवस्त्वा सविता
। पय उच्यते। देवस्त्वा सविता पुनातु। दोषात्पृथक् करोतु। निर्दोषं करोतु। वसोः
अग्निष्टोमयज्ञस्य संबंधिना अनेकधारेण अच्छिद्रेण पवित्रेण सुप्वा। शोभ
नं पुनातीति सुपूः तेन सुप्वा। साधुपवनेन पवित्रेण ॥ ७ ॥ अथाह कामधुक्ष इति

सा गौः विश्वस्य जगतः कार्त्री तृतीयामाह। ३

कुश्ट॰ ११ प्रश्नोऽयं भगवान्मम ध्येतं कां गां अमृतदाम। दुहप्रपूर्णे दुग्धवानसि। अमूमित्यूक्तेः दो
ग्ध्रा॥३॥ सा विश्वायुरित्यर्थं चतुर्थमाह॥ सा गौर्विश्वस्य जगतः। आयुर्मो दात्री॥ द्वितीयाम
माह। सा गौर्विश्वस्यधा[illegible]याः। धयतेर्णिजंतस्य रूपं[illegible] विश्वस्य जगतः पायत्री। यज्ञो पि३
देवसर्वाः प्रजा उत्पद्यंते। आयुर्मो जन न सहिताः भगवन्मुपचर्यते॥ ४॥ आन
नक्ति। इंद्रस्य। इंद्रसंबंधिनं भागं त्वां सोमेन दध्ना आतनच्मि तं च तिः कठिनी
करणार्थः। दधिभावमापादयामीत्यर्थः॥ ५॥ अपिदधाति। विष्णो हव्यं
रक्ष। यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतिः हविर्गोपाय॥ ६॥ व्रतमुपैति। अग्ने व्रतपते हे ११
भगवन् अग्ने व्रतस्य पते व्रतं सत्यादिकं चरिष्यामि तद्व्रतं तव प्रसादात्।
शकेयं। शकेयमिति लिङ्। यासुट् लिङ्याशिषि अङ् इति अङ्। अतो येय

गुणः स्रोकेयांशक्नुयां। शकितं वस ततत्मे ममराध्यतां। सिध्यतु फ लासिद्धिरा धारा
तेअनेनवाइदमहं त्वमसाद्विवंअनृताद्सत्यात्सत्यमुपैमिउपगच्छामि॥५॥
अपः प्रणयति। कस्त्वायुनक्ति। यज्ञस्यारंभकर्मणि आत्मनः कर्तृत्वमपनीय
ध्वर्युः प्रजापतेर्यज्ञस्यकर्तृत्वमाह। अप्रचत्वारिसर्वनामानि। तत्र प्रथमत्तती
यप्रश्नभूते। द्वितीयचतुर्थे प्रतिप्रश्नभूते। कस्त्वायुनक्ति। यज्ञः प्रजापति
र्नमिनुष्याः। सतुयज्ञः प्रजापतिस्त्वांयुनक्ति। कस्मै प्रयोजनायगुनक्तीत्य
ध्वर्युराशंक्योत्तरंददाति। तस्मैप्रयोजनाययुनक्ति। यज्ञाद्भुतस्यानिः स्थितिः
गजतः अतोऽनेनसर्वनाम्नातदेवनिर्दिश्यते॥७॥ ब्रह्मपर्वताप्नि तोजहव
णींवादन्ते। कर्मणिवी। कर्मणि यज्ञकर्मणिवांयुवा महमाददेइतिशक्तः।

भा१
उवट
१२

वेषाय। विष्णुः पा पौ। यज्ञस्या ह्यर्थं वो युवां अहं आददे॥६॥ प्रतपति। भूर्याग्निहोत्रं ह
वन्यौ। प्रत्युष्टं। उज्ज्वदाहो। प्रतितापदग्धं रक्षः। प्रतिज्ञाय दग्धा अरातयः। न विद्य
ते राति र्हविर्येषां ते अरातयः। अनेन वा। निष्टप्तं। तपः संतापे। उरु त्वस्यनेनिष्टि। सुतरां
तप्तं रक्षः। ननु यज्ञसाधनमित्यभिप्रायः। उरु क्रममन्यत। गच्छति। शकटं प्रति उर्वन्तरि
क्षं। यद्यपि रक्षोभिराकुलमंतरिक्षं तथापि अनेन यजुषा उरु विस्तीर्णं कृत्वा अं
तरिक्षं अनु प्रत्येमि॥७॥ धुरमभिमृशति। धूरसि। अनसोऽवयवं धुरं स्तौति। नि
क्षतिः। अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन्भवति हविर्गृहीष्यन्निति। धुर्यमभिद्र
वीति। धूरसि धूर्वते वधकर्मणः धूर्व। ता त्रिपानि मित्र हितेनाम। अतो ब्रवीति। धू १२
र्व धूर्वंतं। हिंसितं हिंसंतं। धूर्व तं यो अस्मान् धूर्वति। हिंसितं यः अस्मान् हिनस्ति। तं
वयं१ धूर्व यं वयं धूर्वामः। तं हिंसितं यं वयं हिंस्मः। अनेस उपस्तंभनमभिमृशति। देवानामसि

म१

अनेउच्यते।देवानामग्न्यादीनां त्वं भवसि।वह्नितमं।वह्निर्वोढा।वह प्रापणे इत्यस्य रूपं।वो
ढृतमं।सर्वतमयो ऽति।नायार्थाः।सप्तितमं।सप्ति वेवने।आह गमेत्यादिना क्रिप्रत्ययः।अ
र्षणात्स्नायुना च परिवृततमं।अथवा पार्श्वतः काष्ठैर्गौणैः पटैश्च परिवृततमं।प
प्रितमं।प्रा पूरणे।पूर्ववत् क्तिप्रत्ययः।पप्रा पृ पालनपूरणयोः।क्तिप्रत्यये बहुलं छं
दसीति।उरादेशाभावः।हविषापूर्णतमं।जुष्टतमं।जुषी प्रीतिसेवनयोः।प्रकृष्टप्री
तो वर्तते।अभिप्रेततमं सेविततमं वा।देवहूतमं।देवाना हूयतीति देवहूः।देवा
नामाहूततमं॥८॥अहुतमसि।हुहू रेधं दसीति हूरते र्लु ठनार्थस्य जिह्वायां
हुरादेशः।अलुंठितं पूर्णं असि।हविर्हूतं।हविषो निधानं।अतआत्मानं हे हस्व
हृदी कुरु।मम आरुरुदत्तः।अवहितं भव।मा ह्वाः।मातेयज्ञपति ह्वार्षीदित्युक्ता

हर हर

उव्वट
१३ र्थः। आरोहतीति विष्णोस्त्वाक्रमतां विष्णोर्यज्ञस्य त्वां शकट आक्रमतां। आरोहतु। अहं नमस्पृथः
इत्यभिप्रायः। प्रेक्षते हविर्धानं। उरु वातायेति। उरु हं वाताय प्राणायपलोकनेमिप्रेक्ष्ये। अप द्रव्यं
निरस्यति। अपहतं। हन हिंसागत्योः। अत्र गतौ वर्त्तते। अयं तु मस्मात् हविषो रक्षः। आल
भते। यच्छंतां पंच। यम उपरमे। नियच्छंतु। त्वां हविषा। पंचांगुलयः॥ १॥ गृह्णाति देव
स्य त्वा। त्वा शब्देन हविरुच्यते। देवस्य सवितुः प्रसवे प्रसवोऽनुज्ञा। अनुज्ञापक्षेषु फलपु
ष्पयोरिति यादवः। अभ्यनुज्ञायां वर्त्तमानो देवेन सवित्रा प्रसूतः। अश्विनोर्बाहुभ्यां न
स्वाभ्यां। अश्विनौ हि देवानामध्व[illegible]र्यू। पूष्णो हस्ताभ्यां न स्वाभ्यां पूषा हि देवानां भाग
दुघः। अग्नये जुष्टं। जुषी प्रीतिसेवनयोः। अत्र जुषिः प्रीतौ वर्त्तते। तथा हि रुच्यर्थानां प्री १२
यमाण इत्यत्र शेषत्वस्य चतुर्थी संज्ञाता। अग्नये जुष्टं रुचितं गृह्णामि। एतदुक्तं भवति
योऽग्निः सर्वैश्वर्यः सर्वात्मा तस्य तथाभूतमेतदन्नं भवितुमर्हति। न स्वतथाभूतमनुष्येण

ग्रहीतुं शक्यते। ततो ऽहं सावित्र प्रसवमास्थायाश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वां हवि
ष्याग्नये अग्निरूपं विष्णुं गृह्णामि॥ १०॥ भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनं। भूताय भवनाय त्वां परि
नेष्यामि इति शेषः। नारातये न अदानाय उपरोपितां। म इत्यादि पुनर्वृद्धिं भविष्यती
ति परिशेषयामि। न कृपणतायै॥ ११॥ स्वरिति प्राङीक्षते। स्वरभिविख्येषं। पश्येयं
स्वःशब्देन यज्ञो ऽभिधीयते। स हि शोभनं ऽन्तः प्राङीक्षितो भवति। यज्ञ अह देवाः सूर्य
यते पि स्वःशब्देनोच्यते। यज्ञो वै स्वरह देवाः सूर्य इति श्रुते॥ १२॥ दृंहन्तामित्युपवरोहति
दृहि वृद्धाविति यद्यपि दृ चार्थो धातुः पठ्यते। तथापि मंत्रेषु दृढीकरणार्थः प्रयुज्य
ते। दृंहन्तामिति प्राप्ते दृंहन्तामिति विकरणव्यत्ययः। दिवादित्वात् श्यन् प्रत्ययः। दुर्याः प्रात
कुलेऽप्रहतासि। अहंतीति दुर्याम्नस्याः। दुरोदहति अ[illegible] हंतीति दुर्या गृहा द्वारा उच्यंते।

उ॰ बट॰
१४

रा॰ ३

दुर्य्योहृद नामवंतु। पृथिव्यां भूम्यां गछत्तु वर्ततामिति व्याख्यातं। पृथिव्यास्त्वेति सादयति। हृदि
स्पृत। पृथिव्यास्त्वां नाभौ मध्ये अमेध्ये सादयामि। अदित्या देवमातुरुपस्थे उत्संगे। अग्ने हव्यं
रक्षस्व। सुग्धपंग्निमा हगार्हपत्यं। पवित्रे स्थो छिन्नति। पवित्रे पवनात्क्रियायी लेपुवां भवथः।
वैष्णव्ये इति प्राप्ते वैष्णवावित्ति लिंगव्यत्ययः। यज्ञो वै विष्णु यज्ञियेस्थ इतिश्रुतिः। अपउ
त्पुनाति। सवितुर्वः अापउ यातो सवितुः प्रसवे वर्त्तमानोऽहं वः युष्मान् उत्पुनामि। अछि
द्रेण पवित्रेण। यो वा अयं पवते एषोऽछिद्रं पवित्रमिति श्रुतिः। वायो सर्वगतत्वात्।
अछिद्रत्वे। सूर्यस्य वररश्मिभिः उदिंगयति। देवीरापइति। आपउच्यते। हे देव्य अप
अग्रेगुवः। अग्रेपुवः अग्रे शब्दः पूर्वपदं द्वयोः पूर्वस्यागमिकृतंवर पदं। उत्तरस्यतु पि १४
बति। उभयोरपि वपूत्पत्ये। अग्रे [illegible] पां समुद्रं [illegible] गछंतीत्यग्रेगुवः। गमः क्काविति स नैव
लोपरे अनुनासिके लोपः उवङमादीनामिति उकारः॥ अग्रेपूः। अग्रे प्रथमाः सोमस्य

राज्ञो मञ्जयंतीति सः। अग्ने पुवः। अग्रे ऽन्तःक्षे स्वर्गे इमं दर्शपौर्णमासाख्यं अघ आसिन य
वियज्ञं नयत। प्रापयत। अग्रे यज्ञपतिं नयत सुधातुं। शोभनदक्षिणं यज्ञपतिं देवयुवं देवा
न् कामयत इति देवयुः। इदंयुति दं कामयमान इति यास्कः। एतदुक्तं भवति। यज्ञं यजमानं पु
ल दक्षिणं देवकामं च अग्रे नयत॥११॥ युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये। युष्मान् इन्द्रः स
हाय्यार्थं अवृणीत। किं पुनः कृत्य। वृत्रतूर्ये। तूर्यतिर्वधकर्मा। वृत्रवधाय। यूयं च
इन्द्रं अवृणीध्वं। वृत्रवध्यः। वृत्रतूर्ये। तस्मिन्नेवा द्युमरे प्रति मनुष्यतया। प्रोक्षितास्थे
ति तासां प्रोक्षणं। उदक्सेवने। प्रोक्षिता यूयं भवथ। न हि असंस्कृता अन्यसंस्का
लमा इति निहवः। हविः प्रोक्षति। अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षिचितं। अग्निर्यज्ञस्य नृवाधीनां
प्रीयमाण इति चतुर्थी। अग्नीषोमाभ्यामिति तु तौ। पात्राणि प्रोक्षति। दैव्याय कर्मणे। देवसं
त्वं धिनकर्मणे। तादर्थ्ये चतुर्थी। शुंधध्वं। शुध्यध्वमिति कर्मलिङ्गेन। यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुः

यौकि प्रोते विकरणावात्मा...
देवयज्याये दा यज्ञाप्नै देवयु
या एतानि ... अथ अ ... सर्व

उवट
१५
15

यद्व: युष्माकं अशुद्धा: दक्षप्रभृतय: परा जघ्नु: यत् हतवंत: इदमिति प्रत्यक्षनिर्देशः
तः युष्माकं तनशुधामि अपनयामि ॥ १२ ॥ कृष्णाजिनमादत्ते । शर्मासि अवधूतमसीति ॥
चर्मकाम्यांशकारः । शर्म देवत्रेति शृणोति । अवधूनोति । वर्मेवाव अवधूतं रक्षः अवधूताः
कंपने अवकं पितं रक्षः । अवकं पिता शत्रु अरातयः अदानशीला: पुरुषा: ।
धेङ्कसां अनमित्यप क्रव: । कृष्णाजिनमास्तृणाति । अदित्यास्त्वगसि । अदित्या
पृथिव्यास्त्वं त्वगसि । अतःप्रतिवेत्तु । विदज्ञाने । प्रतिजानातु त्वां । उत्तरत्वे
अदिति: पृथिवी । यतिप्रति हि स्व: संज्ञानी इति श्रुति । तस्मिन्निदधाति उलूखलं ।
अद्रिरसि । आहणाति दारुपति । आहणातानेन ब्रीह्यादिकमित्यद्रि: त्वं भवसि
वानस्पत्य: । वनस्पतेर्विकारो वानस्पत्य: । अनेनावानि दधाति । ग्रावासि । हंति ब्रीही १५

दिकमनेनेतिग्रावात्वमसि। पृथुबुध्नः। बृहन्मूर्बा। अतःप्रतित्वादित्यास्त्वग्वेत्तु। प्रतिवेत्तु
त्वा। उलूखल। अदित्यास्त्वकूरूत्वा जिनं। कथं। अहं च पृथिवास्त्वकू। अयं चोलूखलः
पृथिव्यास्त्वगित्ति नोवा। आत्मनात्मानं हिनस्ति ॥१४॥ हविराव पोऽग्नेस्तनूरसि। आहव
नीयोऽत्राग्निरुच्यते। अग्नेस्तनूरसि शरीरमसि अथवाऽग्निशब्देन यस्यै देवतायै हविर्गृह्य
तेसा लक्ष्यते तस्या अपि हविस्तनूर्भवतीति वाचो विसर्जनं ॥ वाग्यस्मिन् हविर्विधि प्रवि
सृज्यतेऽध्वर्युणा तदिदं वाचो विसर्जनं। देववीतये। देवतर्पणाय बाढ हुमिग्राव पामी
त्यर्थः ॥ मुसलमादत्ते। बृहद्ग्रावासि। दीर्घत्वापेक्षं बृहत्त्वं। हंति अपदग्रावत्वं। दी
र्घग्रावा त्वमसि। वनस्पतेर्विकारश्च वानस्पत्यः स इदंमित्यवदधाति। उलूखले त्रिपतिमुस
लं। सत्वमिदं देवेभ्योऽर्थाय हविः शमीष्व। अत्र शविकरणव्यत्ययः। बापोलुक्। लोटामध्य
मैकवचनं। तुकस्तु शमामः सार्वधातुके इति ईडागमः। शाम्यतिः संस्कारार्थः। सुशमिः।

डुवट०
१६
16

क्रियाविशेषणमेतत्। साधु यथा संस्कृतं भवति तथा समीक्ष्व। साधु संस्कृतिं संस्कवि
त्येवैतदाह। हविष्कृदेहीति विराड्रूपति। हविः करोतीति हविष्कृत्। एहि आगच्छ। अधि
देवं वा उच्यते। देवेषु वाक् देवता। अधियज्ञं पत्नी यज्ञे तु पत्नी॥ ॥१५॥ आहं न्योढु
जदुपले। आग्नीध्रः शम्यपतिशमः। कुक्कुटोसि। अत्र वाग्देवता। अत्र मनो हविष्कृ त्य
त्कं जेम आमेन्यादाति हासउतेवद्वित्ययः। कुगिति कुत्सितं शब्दं असुरघ्नं असुराणां कुट
ति तनोतीति कुक्कुटः। अथवा असुरघ्नो वा वसु पादायकृत्र असुराः एवं यो अटति असौ कु
क्कुटः। अस्मिन्पक्षे ककारशब्दस्य संप्रसारणं। अटतेश्च आकारस्य संप्रसारणं इतिपूर्वरूप १६
त्वे। कुक्कुटः। त्वमस्य असुराणां देवानां मधुजिह्वः। अतइयेवद्वीच्छन्। अन्नं वा। अपि मधुवा
न वदा। त्वया च सहायभूतेन वयं संघातं संपूर्वस्य हंतेः संघातः संग्रामः समुदायो वाभिधेयः

तोपकर्षं द्विवचनं। संग्रामं संग्रामं जयेम॥ १०॥ शूर्पमादत्ते। वर्षवृद्धं। वृष्ट्या वृद्धं असि। हविष्कृ
त्पति। प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु। प्रतिवेत्तु प्रतिजानातु त्वां वृष्ट्या वृद्धं हे हविः समानजन्मत्वा
द्धविः शूर्पं योर्भ्राल्लत्वार्थं द्विवचनं। निःपुनाति। परापूतं रक्षः। परापूताः रक्षः। परापूता अ
रातयः अदानशीलाः पुरुषाः। तु मान निरस्यति। अपहतं। हंति तिर्यत्यर्थं ११॥ अपगतं रक्षः।
विविनक्ति। वायुर्वश्व तंडुलाड्व्यंत। वायुर्वः युष्मान् विविनक्तु। पृथक् करोतु व्रीहिभ्य
सकाशात्॥ १२॥ पात्र्यामोप्यति मं न्यपते। देवो वः सविता। वः युष्मान् हे तंडुलाः हिरण्य
पाणिः प्रतिगृह्णातु॥ प्रतिग्रहं करोतु। हृग्रहो र्भ लिं दसीति भकारः। अच्छिद्रेण अशि
थिलेन हस्तेन। तस्य विज्ञे प्राशित्रं प विदनु। तस्य पाणी प्रविच्छेदतस्मै हिरण्यं योप्रीति
दद्यात् तस्माद्धिरण्यपाणिरित्युच्यते। इति बहुवाक्रतिः। उपवेषमादत्ते। धृष्टिरसि। नि

तां ९

ष्ट्वा प्राग्गत्यो अनेन अग्निं स्पृष्टमुपचरतीतिव्यर्थः उपवेष उच्यते। धृष्टित्वं असि उप
वेष। अंगारात् प्रादुः करोति। अपाग्ने अग्निमामादं जहि। अ[illegible] इत्यस्य। हे भगवन्न
ग्ने। अग्निं आमादं जहि। [illegible] आमं अत्ति इति आमात्। येन मनुष्याः इदं पक्वान्नमश्नं
ति स उच्यते। जहाति त्यागार्थः। निः क्रव्यादं सेधति४ सेध। क्रव्यादमग्निं। येन पुरुषं दह
ति स क्रव्यात्। सेधतिः परित्यागार्थः। अंगारमाहर्तीर। आ देवयजं वह। आवह। आन
य। देवयजमग्निं देवायास्मिन्निज्यंते स देवय ह्र तं देवयजं अग्निं। कपालेनावच्छादय
ति। ध्रुवमसि। पृथिवीं दृंह। त्रिभिः कपालैस्त्रीन् लोकान् यजमानो जयति स्तु १०
न दिशो यथे मु संक्षियते पुरोडाशाः सोप्याधारवद्भ्याः [illegible] त्रिलोकविग्रह एव भूत्वा
देवताः प्रीणातीति प्रकरणार्थः यद्वा आत्मसंमितमन्नं तद्भवति तन्न हिनस्तीति श्रुतिः।

ध्रुवमसि। ध्रुवं स्थिरं त्वं असि। अतः पृथिवीं दृंह। दृढीकुरु। न हि स्वयमप्रतिष्ठितोऽन्यस्य
प्रतिष्ठां कर्तुं समर्थो भवति च। इत्थंभूतं त्वां अहं उपदधामि। ब्रह्मवनि। ब्रह्म यद्वनोति सेवते भ
तिमं श्रयते तत्कपालं ब्रह्मवनि। एवं क्षत्रवनि। सजातवनि समानजाताः सजाताः भ्रातृप्रभृ
तयोभ्यो तो भ्रातृव्यमुपपन्न इति। आघृदानाद्भ्रातृव्यं शत्रुमभिश्रेयसः शत्रोश्च वधाय त्वा
मुपदधामीत्यनुषंगः॥ ६॥ सव्यात्पूर्वेऽङ्गारे निदधाति। अग्ने ब्रह्म। हे भगवन्नग्ने ब्र
ह्म ब्राह्मणं अंगुलीप्रदानेन व्यापृतमनुगृह्णीष्व। अनुग्रहं कुर्वित्यर्थः। पश्चात् द्विती
यं निदधाति। धरुणमसि धरुणं धारणं धारकमसि। अन्तरिक्षं दृंह। शेषं पूर्ववत्। पूर्वतः
तृतीयं निदधाति धर्त्रमसि। धारयितृ असि दिवं दृंह। दक्षिणतः चतुर्थं निदधाति। विश्वाभ्य
स्त्वा। सर्वाभ्यस्त्वा आशाभ्यो दिग्भ्य उपदधामि। इतराणि कपालानि उपदधाति। अष्टौ
मं विभज्य द्वे दक्षिणतो द्वे उत्तरतः। चितस्थ। चितश्चयने। क्तिर्वं तस्या रूपमिदं॥ ऊर्ध्वचितो

उ८८ सपूर्वोपहितकपालाश्रियं। चितानि धृयन्तां इव यथा ऊर्ध्वचितः ऊर्ध्वं पश्चा तऽउपहि

१८ तेषु कपालेषु चीयत इति ऊर्ध्वचितः। तस्योर्ध्वचितः। उपचीयमानस्येति शेषः। अंगा

रैरभ्यूहति। भृगूणामंगिरसां भृगोरपत्यानि बहूनि भृगवः। तथा अंगिरसः। अं

गिरसस्य बहुषु लुक्॥ भृगूणामंगिरसांगोत्रे तपसा यूयं कपालानि

तप्यध्वं॥१८॥ धर्मासीत्यादीनि त्रीणि यजूंषि व्याख्यातानि। कृष्णाजि

ने दृढं दंनिदधाति। धिषणासि। धीः कर्म बुद्धिर्वा तदुभयं सा ई इति सनो १८

ति व्याप्नोति ददाति। वा कर्मांगतया दृषदा धिषणा उच्यते। धिषणा त्वमसि

पर्वती पर्ववती। अतः प्रतिवेत्तु प्रतिजानातु त्वामदित्याः पृथिव्यास्त्वक्॥ कृ

ष्णाजिने शम्यां उपदधाति। दृषदुपलयोः पृथिवीधारणानुपलब्धितत्त्वाद्धया

या। अंतरिक्षमात्मकमुपपद्यते। दिवः द्यावापृथिव्योः स्कंभनीः स्कंभ्नोति स्तंभ
कम्भो। स्कंभस्त्वं भनीभवसि। अंतरिक्षं रूपेणांतरिक्षेण हीमे द्यावापृथिवी विष्ट
ब्धे इति श्रुतिः। इत्यनयैकपलीमादधातीति भिक्षणमिति व्याख्यातं। पार्वतेयी। पर्व
त्या अपत्यं पार्वतेयी। कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवतीति श्रुतिः। प्रतिज्ञानेनैव लां एव
तीमाता। प्रतिहि स्वः संज्ञानीत इति श्रुतिः॥१८॥ इषदि तंडुलानावपति। धान्यमसि।
धिनोतेः प्रीणनार्थस्य धान्यमिति भवति। तदभिप्रायेणैवाह। यतस्त्वं प्रीणनं स्वभा
वमसि। अतः प्रीणीहि देवान्। पिनाक्षि। प्राणाय त्वेति। अत्र श्रुतिः। जीवं वै देवा
नां हविरमृतममृतानामित्युपक्रम्य दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं घ्नंतीति प्र
तिपाद्य स यदाह प्राणाय त्वोदानाय त्वेति। तत्प्राणोदानौ दधातीत्येवमादिना
ग्रंथेन तथा हविर्घ्नां पुनः जीवनं क्रियते तथा श्रुतिः प्रतिपादयति। तदनुसारेण

दुर्व०
१९
यस्मस्य
ते० २

व्याख्यातं कर्तव्या मेधः प्राणाय त्वा पिनष्मि। ननु हिंसायैवमुक्तमा वपितं ग्रीवा
रुध्ययो। कृत्वाज्जिने प्रक्षिपति। हविदिति शेषः। दीर्घामनु प्रसितिं। प्रसितिः प्रस
रणं। तंतुर्वा जालं वा। इह तु प्रसितिशब्देन कृष्णाजिनमभिधीयते। तदपि किंचि
च्चानि गृह्णाति। दीर्घां कृष्णाजिनाख्यां प्रसितिं अनु आयुषे आयुर्दानाय त्वां धा
रयामि। देवो व इति व्याख्यातं ईक्षते। वर्त्मनु पेत्वा। वर्त्मनु दीना येन त्वाम हमी क्षे
एतानि वैजीवतो भवत्येव मुहेत जीवमेव देवानां हविर्भवतीति श्रुतिः। आ
ज्यं नि र्वपति। महीनां पयोसि महीति गोर्नाम। महीनां गवां पयो भवसि। पयःश
ब्देन उपचारेणालक्षणया घृतमभिधीयते॥ २०॥ पात्री पिष्टानावपति। देवस्य
त्वेति व्याख्यातं। न तु ग्रहणे देवस्य त्वेति यदुक्तं तेनेव दर्शितेन ब्राह्मणतर्पणं। तं

पोप
१९

19

पूलक उच्यते। कृष्णमृगोऽयज्ञस्त्वमसि। यज्ञसाधनत्वात् यज्ञ उच्यते। आखवने खः एतदु
क्तं भवति। आहवनीयाख्ये खरे स्थितस्त्वं कृष्णमृगो यज्ञो भवसि। अतोऽग्नये त्वां जुष्टं अभि
प्रेतमभिरुचितं प्रोक्षामि। वेदिं प्रोक्षति। तद्यदनेन माधुसर्वं पूंसमविन्दत तस्माद्वेदि
नामेति तां सुत्याग्निमंगीकृत्याह। वेदिस्त्वमसि। अतो बर्हिषे त्वामभिरुचितां भवतीं
त्वाति।५ प्रोक्षामि॥ छ॥ बर्हिः प्रो॥ बर्हिस्त्वमसि। अतः स्रुग्भ्यस्त्वामभिरुचितं प्रोक्षामि॥ १॥
शाखां मूलेषूपसिंचति। जलं प्रोक्षणीस्रुस्थं बर्हिर्मूलेषु। अदित्यै सुंदमसि। इयं न
वै पृथिव्यदितिः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अदित्याः पृथिव्याः सुंदनं। उंदी क्लेदने। क्लेदनं न
चनं वमवसि। उदकमुच्यते॥ छ॥ प्रस्तरं गृह्णाति। बर्हिर्मध्याद् मात्रकान् चित्र। प्रा
गस्थितान्। विष्णोः स्तुपोसि। विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपः। स्तुपशब्द संज्ञात योः स्त्यायते॥

स॰२ आच्छादनं स्वासस्थं साधुमय्यां
× आ॰ प्राणानि दधा आस्तीर्ति सा॰स्पर्शा निर्मां ५ व२
कानि त्वा स्तृणामि २

उग्र ट: संघातः स्थिरत्वा अक्षि ॥ ४२ ॥ वेदिं स्तृणाति बर्हिषा । ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि वस्त्र हीत्वां कर्त्तुं
२६ स्तृणामि । देवेभ्यो ऽर्थाय स्वान्नमभिमृशति । भुपतये स्वाहा । भुवनपतये स्वाहा । भूता
नां पतये स्वाहा । अस्याग्रे ये भ्रातरः पूर्वे त्रयो वभूवुः । ते वषट्कारभयादिमां पृथि
26 वीं प्राविशन् । अयं चाग्निः प्रपलाय्याप्सु प्रविष्टः । तं देवा आनीय स्वाहाकारे नि ऽग्नयो २
युज्यमानएवमुवाच यदि ते नाग्नेः पत्निधन्ते ति । त एते ऽग्नयः परिधयः । तेषां चायं भा
गः कृतो ऽग्नीनां । भुवनस्य शब्देन मध्यमा व्याहृतिरुच्यते भुवनशब्देन जगदुच्यते । भू २६
तानामिति भूतान्येवोच्यन्ते । एतेभ्यो येऽधिपतयो ऽग्नयो स्तेभ्यः स्वाहेति मंत्रे ॥ ४३ ॥
परीधीन् परिदधाति । आहवनीयात्पश्चात् । गंधर्वस्त्वा परिकृष्यते । गंधर्वो विश्वावसु
स्त्वां परिदधातु । सर्वत्र स्थापयतु । विश्वस्य सर्वस्य अरिष्ट्यै । अविनाशाय ।

। ४२

रिषिरुषि हिंसायां । रिष्यति हिंसार्थः । स न आप्रति रिष्यते । किं च । यजमानस्य परि
धिरसि । न केवलमाहवनीयस्य किं तर्हि यजमानस्यापि परिधिरसि । किं च ॥ अग्नि
रसि । आहवनीयस्य त्राता । अत एव मुच्यते । इडस्तोता । होत्राभिप्रायमेतत् । ई
डितः । ईडस्तुतौ ॥ स्तुत इत्यर्थः । दक्षिणं परिधिं परिदधाति । इंद्रस्य बाहुरसि
दक्षिणः । इंद्रस्य दक्षिणेन पाणिना परिधि रूपमीयते । व्याख्यातः । शेषः । उत्त
रं परिधिं परिदधाति । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः । मित्रावरुणौ वा ह्यादित्यौ त्वां उत्त
रतः सर्वतो धत्तां । ध्रुवेण निश्चलेन धर्मणा धारणेन । विश्वस्यारिष्ट्य इति व्या
ख्याते ॥ ३ ॥ आहवनीये इध्मकाष्ठमादधाति । वीतिहोत्रं । आग्नेयी ककुग्गा
यत्री । वीगतिप्रजननकांतिअसनखादनेषु । वीतिहोत्रं । वीतिरभिलाषो होत्रक

उ॰ श्र॰ पृ॰
२७

र्मणोयस्य सः। वीतिहोत्रः। अथवा विविधा ईतिर्गतिर्होत्रप्रशास्त्रादिषु यस्य स वी
तिहोत्रः। हे भगवन् अग्ने वीतिहोत्रं त्वां कवे क्रांतदर्शिन्। अतीतानागतविप्रक
ष्टविजयं... गपत यस्य सः। कविस्तस्य संबोधनं। क्रांतदर्शिन् द्युमंतं
समिधीमहि। इन्धी दीप्तौ। संदीपयामः। अनेन धर्मकाष्ठेन। हे बृहंतं महांतं। अध्वरे पु
॥४॥ द्वितीयामादधाति। समिदसि। अंगप्रधानार्थस्याग्नेः सुमिंधनं त्वमसि समि
ध्यते। आहवनीयमिन्धमानो जपति। सूर्यस्त्वा। सूर्यस्त्वं पुरस्तात्पातु गो २७
पायतु। युष्यै वा अमितः परिधयो भवंत्यथैतत्सूर्यमेव पुरस्तात्गोपारं करोति
श्रुतिः॥ कस्याश्चिदभिशस्त्या। यः कश्चिदभिशापस्तस्मादित्यर्थः॥ अभिशस्त्या
इति पंचम्यर्थे चतुर्थी। ...जित्यो तिस्थीनि दभिशस्त्या। यः कश्चिदभिशाप

स्तस्मादित्यर्थः॥अभिप्रायमेत्येइतिपंचमार्थचतुर्थी॥वृद्धिं जटलणेतिरथ्वीदधाति नि १
सवितुर्वा हूस्थइति अनेनप्रस्तरस्य धारण कर्मणायुवांसवितुरिवर्वा हू
भवथ।तयोः प्रस्तरंस्त्रणाति।ऊर्णाम्रदसं।ऊर्णामिवमृद्वीत्वांस्त्रणा।मास्त्वांस्व स २
देवेभ्यः।साधुअस्मिन्नासीदंतिइतिस्त्वासस्थः प्रस्तरः।देवेभ्यइति जष्यर्थेचतु
र्थी।देवाना।मितियावत।प्रस्तरमभिनिदधाति।प्रस्तरंप्रतिपाणिमितिशे
षः।आत्वावसवः।आसदंतु।आसीदंतुत्वांसवन देवताः।वसवोरुद्राआदित्या दि
ः॥५॥जुहूंनिदधाति।पालाशी।घृताचीसि।अंचुगतिपूजनयोः।घृतमंचितं
प्रापितंयस्यांस्रुचि।घृतंवाअच्यतेक्षिप्यतेययास्रुवासाघृताची।जुहूर्ना
म्ना।क्रियाभिप्रायमेतत्।हूयतेअनयेतिजुहूः।सेदंप्रियेणधाम्नेतितदः

स

५ आख्यातमन्यत् ... ध्रुवां सादयति प्रियेण धाम्नेति आख्यातं। इन्द्र विष्णो
पाहि ... ध्रुवा असन् ... ५

ध्रुवा॰ अवणो घृदोऽध्वाहार॰ यात्वं घृताच्यसि जुहूर्नाम्ना सेदं प्रियं सदः स्थाने आसी
२१ दा। अभिति॰ । प्रियेण धाम्ना सहिता। एतद्धि देवतानां प्रियतमं धाम यदाज्यमिति
२८ श्रुतिः। आज्यसहितेत्यर्थः। अथवा धामानि त्रयाणि भवंति स्थानादीनि। अस्मिन्
पक्षे प्रियेण नाम्ना अभिहिता सतीति येऽर्थः। उपभृतं सादयति। आध्वत्युपभृद्
अ५ घृताची सुपभृन्नाम्ना। उपभरणादुपभृत्। आख्यातमन्यत्। ध्रुवां सादयति। वारु
णं। घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना। ध्रुवा स्थिरा इन्द्र। ताविष्णो पाहीति तदःसंदं घृ २८
दोऽध्वाहारः। यान्येतानि ध्रुवानि अभसदन्नासन्नानि। इन्द्रविष्णो। यज्ञस्योत्स
न। ताविष्णो। तानि हवींषि पाहि। गोपाय। किं च पाहि यज्ञं। गोपाय यज्ञं। किं च
पाहि यज्ञपतिं। गोपाय यजमानं। आत्मानमुपस्पृशति। पाहि मां। अध्वरपुरो

त्मानंब्रवीति। गोपायमां। यज्ञन्यं। यज्ञंनयतीतियज्ञनीः। गोपायमांयज्ञस्यने
तारंइत्यर्थः॥ ६॥ अग्नीदग्निंसंमार्गंकरोति। आग्नीध्रः। अग्नेवाजजिन्। हेभगवन्
अग्नेवाजजितिनवाजस्यान्नस्यजेतः। वाजंत्वांसरिष्यंतंसृगतोयज्ञंत्वांप्रापयिष्यंतं
वाजजितंअन्नस्यजेतारंसंमार्ज्मिमनूषभूद्धो। अंजलिंकरोतिअध्वर्युः। नमो
देवेभ्यः। देवेभ्योनिह्नवः। दक्षिणतउत्तानंपाणिंकरोति। स्वधापितृभ्यः। पितृभ्यो
निह्नवः। सुहृयमृतावादत्ते। सुयमेमेऽद्यवावुच्येते। सुयमेसासुयमनेनामेमम
भूयास्तांभवतं। यथाहंसुसंयतांस्युग्यां॥ ७॥ अस्कन्नंसकलंअद्यास्मिन्दे
मणिंदेवेभ्योऽथोपाज्यं। आस्पशाद्देनयज्ञोलक्ष्यते। यज्ञंसंस्त्रियासं। संस्थापांदक्षि
णातिक्रामति। अंक्षणाविष्णो। अंहूर्गत्यर्थस्यअंह्रिःपादः। पादेनविष्णोयज्ञमा

उ॰अ॰२
२९

त्वा वक्रामिषं । माङि॰ लुङ्॰ मा त्वां अवातिनं क्रमिषं । वसुमतीमित्यवस्थाय । वसुमती
मन्नवती हे भगवन्नग्ने ते तव छायायां । छायाशब्द आश्रयवचनः । युष्माकं पादछायायां
व मामीति यथा । आश्रये ऽपस्थेषं । ऽपतिष्ठेयं । विष्णोर्यज्ञस्थाने भव वसि । यज्ञस्य
स्येतत्स्थानं यत्र स्थिते र्यागः क्रियते । ६ । जुहोति इत इन्द्रः । इत अस्मात् यजनस्थाना
त उत्स्थायेति शेषः । इतइन्द्रो वीर्य्यमकृणोत् । इन्द्रः वीरस्य कर्म वीर्य्यं अकृणोत् ।
कृञ् हिंसाकरणयोः । कृतवान् । अतो हीन्द्रस्तिष्ठत दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षांस्यप
दन्तीति श्रुतिः । किंच । ऊर्द्ध्वो ध्वर आस्थात् । इतश्च यजनपतिस्थानात् ● ऊर्द्ध्वः प्रगुणः २८
यज्ञः । आस्थात् आस्थितः । अध्वर्युसुखमागामित्याय मेतत् ॥ ७ ॥ अग्ने वेर्होत्रं वेर्दूत्यं
हे अग्ने वेः विदज्ञाने । विद्धि जानीहि । अधिगतो भव । मया होत्रं कर्तव्यो । वेर्दूत्यं ।

विष्टिव दूत्यं। दूतस्य कर्म मया कर्त्तव्यं। ऽग्नयं वा एतदग्निर्देवानां होता च दूतश्चेति श्रुतिः। अव
तां त्वां द्यावापृथिवी। एवं त्वां स्वकर्मणि प्रवर्त्तं पालयेतां॥ ~~वेद्यामे~~। द्यावापृथिव्यौ। अवतां
द्यावापृथिवी। पालयतां। द्यावापृथिवौ ~~[illegible]~~। स्विष्टकृत।
साधु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत। देवेभ्योऽन्येभ्यः सकाशात प्रथमं इंद्रः आज्येन।
अज गति क्षेपणयोः। अनेन हविराज्येन हवनेन भूतभूयात। स्वाहा। सुवाकु
वाकं वा एतमाघारमाघारयतीत्यग्निर्वागित्यु वा आहुरिति श्रुतिः। जुहूः ध्रुवांस
मनस्ति। से ज्योतिषाऽज्योतिः। संगच्छतामित्याध्याहारः। ज्योतिषा आज्येन ज्योतिः
आज्यं संगच्छतां। जपमानो जपति मयीदमिंद्रः। मयि इदं इंद्रियं। वीर्यं आदधातु स्था
पयतु। विंव। अस्मान् रायो धनानि मघवानः। मघं धनं विद्यते येषां ते मघवानो ध

उ॰ अ॰ टू॰ निनः स्वर्वंतां । स्वनमेवने । एतदुक्तं भवति धनानि धनिनश्चास्मात्सेवंतां । किंचास्मा
२८ कं संत्वाशिषः सत्याः । अवितथा । न अस्माकं भवेतु आशिषः । अग्नीत्प्राश्नाति । इडव
३॰ तेस्थितं पुरोडाशभागं । उपहूता । अभ्यनुज्ञाता पृथिवी माता । जगतो निर्मात्री । उपमां
30 पृथिवी माता ह्वयतां । उपह्वयतां । अभ्यनुजानातु मां पृथिवी माता मन्त्रेण । यज्ञे
त्वामग्निः सन्नं भक्षयामि । अग्नीधात्कर्मणोऽनुपगतः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥१॥ द्वि
तीयं प्राश्नाति । उपहूतो द्यौः पिता । अभ्यनुज्ञातो द्यौः पिता । उपमां । आग्नीध्रादि ३॰
ति समानं इतः उत्तरं स्व [illegible] त्वं प्रति पृष्ठं तं व [illegible] स्पति रोगिनस्मोऽपश्यत । प्राशित्रं गृह्णा २८
ति ॥ देवस्य त्वेति व्या प्रतिगृह्णामि इत्युक्तं पुरुषः प्राश्नाति । अग्नेष्ट्वास्येन । अग्नेः
संबंधिना आस्येन मुखेन त्वां प्राशित्रं प्राश्नामीति भक्षयामि ॥२॥ समिद्दा मन्त्रेण

बृहस्पतिर्वैदेवानांब्रह्मा।तदधिछितं८ न२

प्रसौति।एतंतेदेवा।अध्वर्युराह।ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति।एतंयज्ञंतेतवहेदेवदानादि
गुणयुक्तसवितः प्रसवितः प्राकुरु।एकंचैवैतस्यस्थाने बहुवचनं।प्राह।ब्रवीति।त
सविता [illegible] रं प्रसवायोपमावती।तिश्रुतिः।किंच।बृहस्पतयेब्रह्मणेब्र
ह्मेएवायंमनुष्योब्रह्मत्वंकरोति।तेनयज्ञमवतेनहेतुनायज्ञंअव।पालय।तेनवय
ज्ञपतिंयजमानंअवपालय।तेनचमांअवपालय॥१४॥किंच।मनोजूतिर्जुषतामाज्य
स्य।मनोजूषतांसेवतां।आज्यस्यस्वमंत्रेणं।कथंभूतंमनः।जूतिः।जवतेर्गतिकर्म
णोजूतिः।अतीतानागतवर्त्तमानेषुकालेषुपदार्थेषुयज्जंन्वेछति।किंच।बृहस्पति ग३
र्यज्ञमिमंतनोतुविस्तारयतु।अरिष्टंयज्ञंसमिमंदधातु।रिषतिर्हिंसार्थः।अरिष्टंअवि
नष्टंयज्ञमिमंकृत्वासंदधातु।इडामद्रणेनह्रियज्ञोविछिन्नइत्यतएवमुच्यते।किंच।

दुश्रु ३१

विश्वेदेवासः देवाएव देवसः । असुकु सर्वेदेवा इह कर्माणि मादयंतां । मदीहवे अस्मा
त्स्वार्थेणि बृहन्मंकुर्वंतु ॥ अवतेरापन्नो ते का उत्कार इहाभ्युपगमार्थः प्रतिकृपाप्रक
र्षेणेति च ॥ ४३ ॥ एधाते अग्ने । इतः प्रभृति प्राकृतमार्जमानेनैयी । अनुष्टुप्रासमिदनुमं
त्रणे । विनियुक्ता । हे भगवन्नग्ने एधाते तव समित् समिन्धनं । तया समिधा वर्धस्व च । आ
च प्यायस्व । चकारो भिन्नक्रमः । आप्यायस्व च । वर्द्धनाप्यायने समिधा कुर्वि
र्यर्थः । किं चात्वत्प्रसादादवयं वर्द्धिषीमहि पुत्रपश्वादिभिः । आ च प्यासिषीमहि । ३१
चकारभिन्नक्रमः । आप्यासिषीमहि चाप्यायते लिङि सीयुटि उत्तमपुरुषबहुवच
ने एतद्रूपं । तत्र सीयुटश्शकारं दन्त्यः प्रासः । अग्निसंमार्गं करोति अग्ने वाजजित । व्याख्या
तं समस्त्वां संस्तवं तमिति विशेषः ॥ ४४ ॥ जुहूपभृतो व्यूहति यजमानः । तत्र जु

तेरे

क्षायजमानसंस्तवः।अग्नीषोमयोःप्रधानदेवतयोःउज्जितिंउतउद्भिज्जयनं
उज्जेषंउद्भिज्जयेयं।किंच।वाजस्यान्नपुरोडाशादेःमामां आत्मानंप्रसवेनाभ्यनु
ज्ञयाकरणभूतयाप्रोहामिप्रेरयामि।प्रकृतत्वादग्नीषोमयोरुज्जितिमनुप्रसः प्र हविर
सवस्यकरणत्वेनविवक्षितत्वान्मामित्यात्मनः।कर्मत्वंप्रोहामिइतिकर्तृत्वं
चोपपद्यते।उपमन्तंप्रतीवींप्रेरयतिअग्नीषोमौप्रधानदेविभृतौतं शत्रुं अप
नुदतां।नुदप्रेरणे।अपगमनंनयतां।योस्मान्द्वेष्टि।द्विषां।योस्मानिनी अप्रीतो।
प्रीयते।यंचवयंद्विष्मः।येनचवयंनप्रीयेमहि।किंच।एवमग्नीषोमाभ्यां अप
नुद्यमानंशत्रुंवाजस्य अन्नस्यप्रसवेन अपोहामि।आत्मानंचप्रेरयामि।अधोनया
मित्यर्थः।उत्तरोमंत्रोद्देशदेवताविषयो।समानव्याख्यानौ॥१५॥परिधीननक्ति॥

६

पु.म.र.
३१

स्थापनानुक्रमेणाग्नीतानूचि त्रिभिर्मंत्रैः। वसुभ्यस्त्वा ॥ परिधिः उच्यते वसुभ्योऽर्थी
यत्वामनज्मि। रुद्रेभ्योऽर्थाय त्वामनज्मि। आदि०। एतत्कृतं भवति। कथंभूता यूयं
येन युष्मदर्थे जनेन सर्वेन देवतानां तृप्तिः। प्रस्तरमादत्ते। संज्ञाथां। हे द्यावापृथि
व्यौ युवां संज्ञाथां। अवगतार्थौ भवतां। युवाभ्यां वृष्टिर्दातव्येति। किंच। मित्रावरुणौ
त्वां वृष्ट्यावतां। वायुर्वै वर्षिस्येष्टे। स वाध्यात्मगतः प्राणोदानभूतौ मित्रावरु ना २
णशब्दाभ्यामुच्यते। तद्योऽयं वायुरध्यात्मगतः प्रस्तररूपापन्नं यजमानं त्वां।
वृष्ट्या अवतु। पालयतु। यजमानो वै प्रस्तर इति श्रुतिः। अनक्ति। प्रस्तराग्रं तु ३१
द्रौ। मध्यं उपभृति। मूलं ध्रुवायां इत्यर्थः। व्यंतु वयः। वय इति छंदांसि अभिधीयं
ते गायत्र्यादीनि। वेति गत्यर्थः। व्यंतु गच्छंतु। वयोरूपाणि छंदांसि। प्रस्तरमाद

येतिशेषः। अर्त्तां तमेव प्रस्तरं रिहाणा लेलिहाना आस्वादयंतः। नीचै हरिति म
मरुतां पृजतीः। वृहती। प्रस्तर देवत्या। चतुर्थ ४। पादैर्नयः। आहुतिपदिशाम मंत्रिभिः पादैः
आह। अंतरिक्षस्था मरुतः। तेषामादिष्टो प्रयोजनं पृजत्यो गावः वाहनं। मरुतां संबंधीः पं
पृजतीर्गच्छ। ततः अंतरिक्षं तर्पयित्वा वशा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ। इयं वै वशा पृश्नि क्ति
र्यदिदमस्यां मूलिचा मूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनैषा वशा पृश्निरिति श्रुतिः। पृथिवी
संबंधिभिर्भोगैर्द्युलोकं तर्पयित्वे सूक्तं भवति। ततो नो वृष्टिमावह। तस्मात्त्वं द्युलोका
त् नः अस्मभ्यं वृष्टिं विवह। दृष्ट्या इमां पृथिवीं तर्पयेत्यर्थः ४। आत्मानं उपस्पृशेति
चक्षुष्पाः। चक्षुंपातीति चक्षुष्पाः। हे भगवन्नग्ने यतस्त्वं चक्षुष्पा भवसि। स्वरसप्रवृ
त्या। अतश्च चक्षुर्मेपाहि। गोपाय। परिधिंव ह्लौप्राक्षिपति। यं परिधिं। त्रिष्टुप् विराट् यजु
रंता। अग्नेः प्रियमिति यजुः। आहवनीयो अग्निरुच्यते। हे अग्ने आहवनीय। यं परिधिं पर्यध

स्य

दुःस्तु॰ ३२ त्वाः। परिहितवान् असि। अग्ने देव पाणिभिः सुरैः प्रतिपन्नभूतैर्गुह्यमानः। गुहू संवरणे। सं
त्रियमाणैः अवरुध्यमाणैः। तं त एतं त्वं परिहितं तव अनुजोषं भरामि। अनुरूपसर्गो भि
न्नक्रमः भरामीत्येतेन संबध्यते। हृग्रहोर्भश्छन्दसि। हस्येति हकारस्य भकारः। अनुहरामि
जोषमभिप्रेतं। एतत्संगमात् प्रीतो भवेति। एज ने त्वं च दपचेतयातै। चितेर्णिजन्तात्। लेट्प्रत्य
यात्मने प्रथमैकवचनेत आदेशः। टित आत्मनेपदानां टेरे इति तस्य एकारः। वैतोन्यत्रेति ले
टः एकारस्य पाक्षिके ऐकारः। लेटोऽडाटाविति आडागमः। शपा दीर्घः। गुणः यादेशो अपपू
र्वः। अपचेतयातै। एषः परिधिः त्वत्त्वत्तः। न। इत। नेव अपचेतयतु। अपगतचितो मा भव
त्यर्थः॥ एष परिधिर्न इतः नेतः। निपातसमाहारः परिभवार्थः। त्वत्त्वत्तः सकाशात्। अ ३२
पचेतयातै। आधर्षे छायां पंचमो लकारः। चिती संज्ञाने। अपचेतयतु। एतदुक्तं भवति।
एष परिधिः। कथं चित्त्वत्तो वियुक्तः सन् अस्मान पि विगतचेतस्कान्नं कुर्यात्। मास्मान्वि

मा १

मनस्कानुकरोतु । इतरा वतु समस्यति परिधी । अग्नेः प्रियं अग्नेः संवेशि प्रियं पाथः । पाथ इत्यन्न-
म । अभिप्रेतमन्नं अपीतं अपिगच्छत ॥ १७ ॥ जुहूपभृद्ध्रुवाणां संस्रवान्जुहोति । संस्रवभागाः स्थ ।
। विश्वेदेवा त्रिष्टुप् । जुहुयेरता । स्वाहा वाडिति यजुः । संस्रवो भागो येषां ते संस्रवभागाः । हे विश्वे
देवाः । यद्यपि यूयं संस्रवभागाः स्थ भवथ । तथापि इषा अन्नेन संस्रवलक्षणेन बृहंतो महां-
तः । किंच ॥ ये च प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरस्थायिनः । ये च परिधेयाः परिधिभवा देवस्तान्नु प्रा-
प्य प्रत्यक्षीकृत्य ब्रवीमि । इमां मदीयां वाचं अभिगृणंतो ऽभिष्टुवंतो वर्णयंतो विश्वे सर्वे
आसद्य स्थित्वा अस्मिन् बर्हिषि मादयध्वं । तृप्यध्वं मोदयध्वं वा । स्वाहेति व्याख्यातं । वाट्
वषट्कारः परोक्षं ॥ १८ ॥ घृताची इति धुरि स्रुचौ निदधाति । घृतं अंचति ययोस्ते घृता-
च्यौ । चिति प्राप्ते घृताची इति पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः । ये युवां घृताच्यौ स्थः भवथ । ते ब्र-
वीमि । धुर्यौ धुरि भवौ । धुर्यौ वनहौ हो पातं गोपायतं । किंच सुम्ने स्थः सुम्नमिति सु-

स्थ

खनामायस्माद्धि सुखरूपे भवथः तस्मात्सुम्ने सुखे मा मां अत्तं स्थापयतं। यजमानो वेदि
मालभते दक्षिणेन कनिष्ठिकया। यज्ञनमः पूर्वं यवमान्। रुचिरुद्धोलवान्। धानांतर्वान्।
इत्येते रूपयोऽस्य यज्ञस्य देवता॥ हे यज्ञ नमश्चते। नमस्कारस्काश्चतेतु भयं अस्तु। स यद
तिरेचयति तन्नमस्कारेण शमयतीति श्रुतिः। उपवयश्चतेऽस्तु। अथ यदूनं करोत्युपवेति। तेन
तदन्यूनं भवतीति श्रुतिः। यस्य ज्ञानिवेसंतिष्ठस्वः यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तच्छिवं
तेन तदुभयं शमयतीति श्रुतिः। स्विष्टेमे संतिष्ठस्व। साधु इष्टं स्विष्टं। तस्मिन्मे मम संतिष्ठ
स्व। समाप्तिं याहि॥ २९॥ सुकुत्सुवं प्रतिगृ त्लातिअग्ने दब्धायो। गार्हपत्योऽग्निरुच्यते
हे भगवन्नग्ने अदब्धायो। दभ्नोति हिंसाकर्मा। आयुरिति मनुष्यनाम। अदब्धं अनवखं २४
डितं आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स तथोक्तः। तस्य संबोधनं। हे अदब्धायो यज्ञा। अनवखं
डितायुरग्निरेव। अस्मिन्पक्षे छांदसी पुंलिंगता। अशीतमो अशभोजने॥ अश्नू व्याप्तौ॥

एतौमातृसंदिह्येते ॥ अतिशयेनमोक्तः । अतिशयेनव्यापकः । अशीतमेति दीर्घतमेति
त्वं छांदसं । एवंकृत्वाजीवतो । पाहिमादीर्घाः । दिद्युदितिवज्रनाम । गोपायमांदिद्युतः ।
पाहिप्रसित्यै । प्रसितिःप्रसहनंतंतुर्वाजालंवा । पाहिमांदंभनात् । पाहिदुरिष्ट्यै । दुर्यागा
त्यादि । पाहिदुरद्मन्यै । अद्मेत्यन्ननाम । पाहिदुश्चर्मीजनात् । भीत्रार्थानांभयहेतुरितिस
प्तम्यर्थेचतुर्थीः पंचम्यर्थेअविषन्तः पितुंकृणु । पितुरित्यन्नमन्नं । अविषंदत्तमन्नम
स्माकंकुरु । सुषदायोनौ । योनिरितिगृहनाम । साधुसदनेगृहेस्थितानामस्मा
कंएतद्भवतु । स्वाहावाडितिव्याख्यातंदक्षिणाग्नौजुहोति । अग्नयेसंवेशपतये
स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेकत्रशयनंसंवेशःतस्यपतिःसंवेशपतिस्तस्मै । स
रस्वत्यैयशोभगिन्यै । जीवतःप्रशंसायशःभगिनीतिसर्वंश्रिशब्दःस्वसत्युच्यते ॥ २० ॥

शु०य०टी०
३५
35

पत्नी वेदं प्रमुंचति । वेदोसीति । विद ज्ञाने । वेदिता त्वमसि । यो ह्युपगृहः स संनिकर्षी
घर्मं जानाति । यतस्त्वं वेदोसि अतस्त्वां ब्रवीमि । येन कारणेन त्वं देव वेद । देवेभ्यः देवानी
मिति विभक्तिव्यत्ययः । वेदः । अभवः । भूतः । तेनैव कारणेन मह्यं मम वेदो भूयाः । भूर्वेः । स
मिद्य यजुर्जुहोति । देवा गातुविद इति । विराडियं । त्रिंशदक्षरा । अस्याः पूर्वेणार्द्धर्चेन
देवता व्यवसृजति । हे देवाः गातुविदः गातुरिति यज्ञनाम यज्ञविदः युष्मत्प्रसादात् तथा
भवतु । यथा । आगामिनं गातुं यज्ञं वित्वा विदित्वा गातुमित । ततोऽद्यौकु कालं यज्ञमि
त आगच्छत । यज्ञपरेण्या विद्धि त्वागमनात् पूर्वं भवतेत्यर्थः । एवं देवान्यथायथं
विसृज्याथ इदानीं मनसस्पतिमाह । हे मनसस्पते । मनसोऽधिपते । इमं । हे दे ३५
व्रमः इमं यज्ञं देव । वाते धाः धारय । वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते । तथा च श्रुतिः वायु
र्वाग्निः तस्माद्य दैवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति ॥ २१ ॥ वर्हिर्जुहोति ॥

संवर्हिरक्तां। वर्हिर्देवत्या विराड्रूपा त्रिष्टुप्। संवर्हिरं-क्तां। अंग्रं न्यक्ति मत्र दाणकांतिगति

सु। वर्हिरिति द्वितीया। समं क्तां वर्हिः। कः। इंद्र उपरिष्टात् स्थूयते सइहामि संवध्यते। इंद्रः स

मं क्तां वर्हिः। केन। हविषा घृतेन। कैः सहितः। समं क्तां। [redacted] आदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिर्वि

श्वेदेवैः सहित इंद्रो वर्हिः समक्तां [redacted] तथ्य आहवनी

यलक्षणेन ज्योतिषा एकीभूत मभ्यक्तं सद्दिव्यं नभो गच्छतु। यद्दिव्यं दिविभवं [redacted]

नभ इत्यादित्यनाम। आदित्यलक्षणं ऐंद्रपोतिस्त्र गच्छतु॥२४॥ वेद्यां प्रणीताः निनयति।

कस्त्वा विमुंचति। व्याख्यातं। अयं तु विशेषः। तत्र यज्ञं पुनक्ति। अत्र विमुंचति। पोषाय य

जमानस्य पोषाय निनयामीति शेषः। कणान पास्यति। उलूखलस्यान्ते। कृष्णाजिनाधः

क्षिपति। रक्षसां भागोऽसीति। निगदव्याख्यानं॥२५॥ इत उत्तरं याजमानं। पूर्णपात्रं प्रति

उव्वटः
रुच
३६

गृह्णाति। अञ्जलिनाऽध्वर्युदत्तं जलं गृहीत्वा तेन मुखं मार्ष्टि। संवर्चसेति। त्वाष्ट्री त्रिष्टुप्
समित्युपसर्गः। अगन्महीत्याख्यातेन संबध्यते। समगन्महि। वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन
पयसा गोभिः तनूभिः भार्यापुत्रादिभिः मनसा वा शिवेन शान्तेन। यज्ञमुपगच्छत शु
स्तजस्य सर्वमेवैतदपैति वर्चआदि अतोऽनेन न पुनराप्याययति। किंचा त्वष्टा सुद
त्रः सुपूर्वो ददातेः त्वष्टृन सर्वधातुभ्य इति छन्दिवा कुलकाल क्ष त्वत्वं सुदा
नः कल्याणदानः विदधातु रायो धनानि अनुमार्ष्टु तं बध्यतु शुद्धं नयतु तन्वः
शरीरस्य यद्विलिष्टं॥२४॥ विष्णुक्रमान् क्रमते। दिवि विष्णुः। दिवि द्युलोके विष्णु
र्यज्ञो महीयः व्यक्रंस्त विक्रान्तवान्। जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तः। ततो द्युलो ३६
कात् अनिर्भक्तो निर्गतिभागः कृतो योऽस्मान् द्वेष्टि हिनस्ति। यं च वयं द्विष्मः हिंस्मः।

विख्विं

अनेनोत्तरावपि विष्णुः क्रममंत्रौ व्याख्यातौ। भागमवेक्षते। अस्मादन्नात्। अस्मादन्नभागान्नि
र्भक्तः [illegible]ल्लोका इत्यनुषंगः। भूमिमवेक्षते। अस्यै प्रतिष्ठायाः। अस्या भूमेः प्रतिष्ठाया निर्भ
क्त इत्यनुषंगः। प्राङीक्षते। अगन्म स्वः। अनेन कर्म्मणा अगन्म। गन्ताः। स्वः स्वर्गे यज्ञे सूर्य्यं देवा
न्वा। स्वर व्ययमनेकार्थं। आहवनीयमवेक्षते। संज्योतिषाभूमा समित्येकाभावमावर्षे। आ
हवनीयलक्षणेन ज्योतिषा एके भूता वयं। ।२५। सूर्य्यमुदीक्षते। स्वयंभूरसि। अकृतकस्त्वं भव
सि। श्रेष्ठः प्रेशस्यतमः। रश्मिः। स प्राश्मय आदित्यस्य। तत्रैवत स्वमुदित्य वात्वा रो रश्मयः।
एकोऽधस्तात्। एक उपरिष्टात्। मंडलं तशरीराभिमानी हिरण्यगर्भाख्यः पुरुषः सप्तमो
रश्मिः। तदभिप्रायं श्रेष्ठो रश्मिरिति। तथा च श्रुतिः। अथ यत्परं भाः प्रजापतिर्वा सः स्वर्गो
वा लोक इति। यस्त्वं स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रश्मिरिति। तथा च श्रुतिः स त्वं त्वां ब्रवीमि। वर्चोदा
असि। ब्रह्मवर्चसस्यास्वरसेनैव दातासि। अतो वर्चो मे महां देहि। आवर्त्तेत। सूर्य्यस्या

वर्त्तां। आवर्त्तनमावात्। सूर्य्यस्यावर्त्तमनु अहं आवर्त्ते॥ तदेतां गतिमेतां प्रति स्वां गत्वैत
सौवावृतमन्वावर्त्त इति श्रुतिः॥२६॥ गार्हपत्यमुपतिष्ठते। अग्ने गृहपते। हे भगवन्
अग्ने गृहपते। सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः। अहं त्वया गृहपतिना सहायेन गृहपालयि
त्रा भूयासं भवेयं। त्वं च। सुगृहपतिस्त्वं मया सहाये न अग्ने गृहपतिना भूयाः भवेः
एवमनेन गृहपालयित्र कारेण अस्थूरिणौ गार्हपत्यानि संतु अन्यतरतो युक्तं श
कटं स्थूरीत्युच्यते। तन्न आप्रतिजिघ्रते। अस्थूरीति लुप्तोपमानं चैतत्। यथोभयतो
युक्तं शाकटं। एवं नौ आवयोर्गार्हपत्यानि। गृहपतिसंयुक्तानि कर्म्माणि संतु। शतं हिमाः
शतं वर्षाणि। अथावर्त्ते सूर्य्यस्यावृतमन्वावर्त्ते इति व्याख्यातं॥२७॥ व्रतं विसृज
ते। अग्ने व्रतपते व्रतं। हे भगवन्नग्ने व्रतपते व्रतमहमचारिषं। चरितवानस्मि। तदशा
कं। तच्छकितवान्। अस्मि। ततः मम अराधि राद्धं फलं समृद्धमित्यर्थः। इति

योव्रतविसर्गमंत्रः। इदमहं। हे अग्ने त्वत्समक्षं व्रतं गृहीत्वा इदं कर्म समाप्य य एव कर्मणः पुरा अहमस्मि मनुष्यः स एवास्मि ॥२८॥ अतः परं पिंडपितृयज्ञियामंत्राः। प्रजापतेरार्षं अग्नौ अनुहोतिमेक्षणेन। अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा। कवयः क्रांतदर्शनाः पितरः। तेषां संबंधि हविः कव्यं तद्वोढुं यस्यायमधिकारः स कव्यवाहनः। सोमाय पितृमते स्वाहा। पितृमान् पितृसंयुक्तः। वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति लिंगाद्देवावेतौ मंत्रो। स्फोरानुपस्त्रिरवति। अपहता। अपगता। असुरा रक्षांसि वेदिषदः। वेद्यामासीदंतीति वेदिषदः ॥२९॥ उल्मुकं दं... स्थानादपगताः। इङ्गोलिस्थानात्करोति। ये रूपाणीति त्रिष्टुबाग्नेयी। ये रूपाणि प्रतिमुंचमानाः। ये पितृरूपा असुराः। ...णि आत्मनि प्रतिमुंचमानाः। प्रतिपूर्वो मुंचिर्धारणे वर्त्तते। आत्मनि बध्नंतः असुराः संतो भवंतः। स्वधया पैत्रेणान्नेन हेतुभूतेन अस्माभिर्दत्तं खादितव्यमिति संचरंति।

उक्तद
३७

किं वा परपुरः पराक्रांताः पुरः शरीराणि स हंति। निपुरः निकृष्टाः पुरः निपुरः। सूक्ष्मा
णि शरीराणि ये भरंति। ये विभ्रति। धारयंति। अग्निः तान् असुरान् लोकात् स्थानात् प्रणुद
ति प्रणुदतु। प्रेरयतु। अस्मात् अपि तत् लोकात्॥३०॥ ऽदत्तुं ऽदत्तुस्वो जपतीत्यर्थः। अत्र
३९ पितरो वृहती। अत्र अस्मिन् बर्हिषि हे पितरः मादयध्वं मोदयध्वं। किं वा यथाभागं। यो
यस्य भागः यथाभागं। आवृजायध्वं। आङ् पूर्वो वृजधातुः कर्तुः क्यङ्। स लोपश्चेति
क्यङ्। वृषभ इव स्वच्छया महृष्यग्रीसेरतान् पिंडान् अश्नात। आहत्या मामदंतेति
जपति। अमीमदंत हर्षं प्राप्तवंतः पितरो यथाभागं च आवृषायिषत। भूषितवंतः ३८
यथाभागमास्थिसुरित्येवैतदाहेति श्रुतिः॥३१॥ ~~एवं दक्षस्येव खामलक्षिमासे~~ नमो व
इत्यंजलिं करोति। षट्कृत्वो नमस्करोति। षड्वा ऋतवः पितर इति श्रुतिः। व्याख्या
नं। नमो वः पितरो रसाय। हे पितरः वः युष्माकं सर्वं षिनेरसाभूताय वसंताय नमः। वसंते

हेमंत्वादयो रसाः भवंति। इत्यत एवं नमस्क्रियते। एवं वक्ष्यमाणा अपि मंत्रा व्याख्येयाः। शोषि
याः शोषप्रधानाय ग्रीष्माय नमः शुष्यंति हि ग्रीष्मर्तु जन्तवः। जीवाय। जीवनहेतुभूताय व
र्षाभ्यः स्वधायै। विश्वस्वधावेशरत्स्वधावै पितॄणामन्नमिति श्रुतिः। शरदि हि प्रायश
ऽन्नानि भवंति। घोराय। विषमाय। विषमो हि हेमंतः प्राणिनां शीतप्रचुरत्वात्। मन्यवे।
मन्युः क्रोधः। क्रुद्ध इव हि शिशिरर्तुः पक्षीन् हंति यतः। नमो वः पितरः पितरो नम
वः। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यंते। गृहान्नः पितरो दत्त भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहा इत्युच्यं
ते। गृहान् नः अस्मभ्यं हे पितरो दत्त। किंवा। तत् युष्मत्प्रसादादस्माकं भवतु यथा
सतः गृहे विद्यमानात् द्रव्यात् वः युष्माकं देष्म दद्मः। दास्यामः। सूत्राणि ददाति।
एतद्वः। वो युष्माकं। हे पितरो वासः परिधानं॥ ३४॥ मध्यमपिंडं पत्नी प्राश्नाति पु
त्रकामा। आधत्त। गायत्री। हे पितरः आधत्त। गर्भं कुमारं। पुष्करस्रजं। स्रक्कुशाद्येन

अ० २
३९

पुष्करमास्तोच्यते। पुष्करशब्देन पद्मानि। अस्मिन्नो पुष्करस्रजौ। अश्विनौ पुष्करस्रजौ पद्मान्
क्रियते। किं वा यथा[redacted] येन प्रकारेण इह अस्मिन्नेव क्रतौ पुरुषः पूरयिता देवपितृ
मनुष्याणां असवन्नु यादि। तथा आधत्तेति संबन्धः॥ ३३॥ अपो निर्विंचति ऊर्जं वहन्तीः
अद्वैवत्या विराट्। हे आपः यूयं ऊर्जं अन्नं वहत्यो नानाविधं अमृतं घृतं पयः
कीलालं अन्नरसं कीलालशब्दोऽन्नपर्यायः। अत्र कीलमन्नं अलं पर्याप्तं स
मर्थोऽन्नं निष्टं कर्तुं रस इति कीलालः। कीलं वं धनं अलं अत्यंत अन्नस्येति वा कीला
लं तस्माद्धावन्नाद्यमिवान्नस्य परमः सर्वमन्नं भवतीत्यादि श्रुतिः। परिश्रुतं स्तुतं
स्वधास्थ। स्वधायै पितृणामन्नमिति श्रुतिः। दुवान्[redacted] स्वधाभवथ। ततस्तर्प
तमे मम पितॄन्॥ ३४॥ ॥ इति श्री उवटकृतौ मंत्रभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः॥ ॥ आत्रं०॥

धारस्यावोषस्यागो: स्वमान्नीय पितृणां ना तं पोषयं स्वधास्थात पर्यत मे पितॄन्। यतः स्वधान
स्वधातत स्वपर्ययात मे पितृन्

S

समिधाग्निं ॥ आधानमंत्रः प्रागग्निर्ज्योतिरित्येतेभ्यः देवानां मार्ग्यं प्रजापतेर्वाग्नेर्वा गंधर्वा
णां वा । अग्नेर्णय ऋतस्त्रोगायत्र्यग्रे अध्वर्युः स्ति स्वः समिधो घृताक्तो आदधाति समिधा
२ ति ग्निं मेॐ समिधा । अश्वत्थसमिधा अग्निं दुवस्यत । दुवस्यतिः परि चरणार्थः । परि चरतात ताऽऽ
तं सतेपूर्णाहुतिर्सवांग्नि मि घृतैर्वी धयत अवगतार्थं कुरुत । अतिथिं अतिथि धर्मा एणां ततो
नंतरं तन्नू हविः संवंधीति अस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ आजुहोत । अस्मिन्नग्नौ हव्या ह
म विंषि । कुरुत नेत्यनर्थकाऽपं जुनाभवंति कर्त्तन हं तनयातनेति यास्कः ॥ १ ॥ जपति अ
ध्वर्युः । ~~सुसमिधय~~ । सुसमिधाय । साधुसमिधो यस्या विशेषो विद्यते । दीप्तिमते ज्वलि
ताय जातवेदसे जातप्रज्ञानाय अग्नये घृतं जुहोतन । जुहुत । नकारोऽनर्थकः ॥ विंघृतं ।
तीव्रं पटुतरं । गव्यां ग्रहणो हासनाधिश्रयणावेदेनादिभिः संस्कारैः संस्कृतमित्यर्थः ॥

॥ २ ॥

६

तं त्वा। हे अंगिरः। अंगति गत्यर्थः। रस मत्वर्थीयः। हे गामनवद्र। अंगिरा उह्य अग्निरिति
श्रुतिः। यः त्वं उक्तगुणः तं त्वां समिद्धि घृतेन ववर्द्धया मसि। वर्द्धयामः। इदंतो मसीति
कारश्छांदसः। हे यविष्ठ्य। युवतम। वृहत् शोच। दीप्यस्व। द्यावोऽतस्ति ऊति वका
रस्य दीर्घः। यविष्ठेति इष्ठनि परभूते स्थूलदूरयुवेत्यादिना सिद्धं। ततः स्वार्थिको
यकारस्तद्धितः॥ ३॥ उप। त्वा। अग्ने। हे अग्ने। हे हर्यत। हर्य्यतिः प्रेप्साकर्म्मा। हे प्रेप्सा
वन् हविष्मतीः हविष्मत्यः। हविर्भ्यां संयुताः घृताचीः घृताच्यः घृतवताः। मम
संवे श्विन्यः समिधः त्वा त्वां। उपयंतु। उपगच्छंतु। उपगच्छंतीः ताः त्वं जुषस्व। सेव
स्व॥ ४॥ भूर्भुवः स्वः। महाव्याहृतयः। प्रजापतेर्वार्चं। गार्हपत्याहवनीययोराध्यानमं
त्राः। पृथिव्यंतरिक्षद्युलोकाभिधेयाः। ब्रह्मक्षत्रविशो वा दर्शाः। [illegible] प्रजापते

३९
४०

वोवाप्रक्षतितोव्याख्यातमेतत।इश्म पूर्वार्द्धं गृहीत्वायजमानोजपति।घौरिवभू
म्ना।उपरिष्टादारा ध्येतद्यजुर्व्याख्येयं।तथाहिसुबोधंभवति।हेपृथिवि।हेदेवय
जनि।देवाअस्यामिज्यंतइति देवयजनी।तस्याःसंवोधनं।हेदेवयजनि।तस्याःते
तवपृष्ठेउपरि अन्नादं।अन्नस्यअन्नादं।अग्निं अन्नाद्याय।अन्नादनाय।अन्नमक्ष
णाय।आदधेस्थापयामि।यस्याःपृष्ठेऽग्निमाधाय।भूम्नाद्यौरिव।यथाद्यौर्भूम्ना
नक्षत्रवहुत्वेन।वह्वी।एवंपुत्रपश्वादिभिर्वहुभूयासं।पृथिवीवावरिमणा।यथा
पृथिवीवरिमणाउरुत्वेनसर्वप्राणिनामाश्रयभूता।एवमहंमहत्वेनसर्वप्राणि
नोआश्रयभूतोभूयासं।अथवा।यथाक्रममेवव्याख्या।द्यौरिवभूम्नाभूयासं।
पृथिवीइववरिमणाभूयासं।हेअग्नेत्वत्प्रसादात।पृथिव्युच्यते।हेपृथिवि।देव

यजननितस्यास्तेपृष्ठे अन्नादं अग्निं अन्नाद्याय आदधे । यस्यास्तव पृष्ठे अन्यासामाना
मन्नाद्योपयन्नादाः संवृत्ताः ॥ ५ ॥ आयं गौः ॥ सर्पराज्ञ्याख्या ऋषिणा राज्ञा कद्रूः पृथि
व्या अभिमानिनी । गायत्र्यस्तृचः आहवनीयाग्न्युपस्थाने विनियुक्ताः । अग्निः पराप
मरूपेण स्तुत्यस्य स्तूयते । अयं अग्निः मातरं पृथिवीं आक्रमीत् । आक्रमत । ऐश्वर्येण
कीदृशः गौः । गच्छतीति गौः । गमेर्डोप्रत्ययः । गंता । तासु तासु क्रियासु । पृश्निर्नानारूपः
इमं लोकमग्निरूपेणानुगृह्य । ततः पुरः । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि असदत् । सीदति
प्रातरादित्यात्मना ॥ किंवा पितरं पु[illegible]लोकं च प्रयन् प्रगच्छत् । सन् स्वः आदित्यरूपः
सीदतीति अनुवर्तते ॥ ६ ॥ एवमादित्यरूपेण अनुगृह्य ॥ ततः पुरः ॥ [illegible]स्तुत्वा उद्गतो
वायुरूपेण स्तौति । अंतश्चरति । अस्याग्नेः रोचना । रुचदीप्तौ दीपना । शक्तिः व्याख्या ।

तू

अंतः द्यावापृथिव्योर्मध्ये चरति । अंतरिक्षे तिर्यङ् वायुः पवत इति श्रुतिः । किं कुर्वाणः ।
प्राणात् अपानती । अन प्राणने । सर्वप्राणिषु प्राणाद् अनंतरं । अपानती चरति ॥ अपानाद
नंतरं प्राणती चरति । त [redacted] । सामर्थ्ये अपसमर्थे मन्यते । एवं वा द्यावादिभ्यो स्वशक्त्यां इद सा
जगदनुगृह्य य[redacted]एनमेवमुपतिष्ठते । तस्य किं करोति इत्यत आह । महिमानोग्नेः । दिवं व्यच
ता । विविधं पश्यति । तस्य पुरुषजन्योपयोगार्थं । अग्निर्वै महिमा महीदं जातो महानिति श्रुतिः
॥१०॥ त्रिंशद्धाम । त्रिंशत्सु धामस्विति विभक्तिव्यत्ययः । धामानि च स्थानान्यत्राभिप्रेता
नि । त्रिंशद्वा होरात्रे मुहूर्ता भवंति । ते इह गृह्यंते । त्रिंशत्सु स्थानेषु मुहूर्तात्मके
षु यज्ञिया वाक् विराजति शोभते स्तूयमाना । सा वाक् पतंगाय धीयते । पतत् [redacted] ग
च्छतीति पतंगो ऽग्निः सह्यरणयोः पततां गार्हपत्यमावं गच्छति । गार्हपत्याद् आहवनीयमि प

ह

उ॰ सू॰ ४२

त्यादिना। तादर्थ्ये चतुर्थी। पतंगार्थं धीयते। अस्यार्थमुद्दिश्य धीयत इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति स
र्वे देवतासंबंधिनीभिः स्तुतिभिरग्निरेव स्तूयते। स हि सर्वात्मा। प्रति। वस्तोः। अह। द्युभिः।
वस्तोः। घः। भानुरित्य हननमिसुपठितं। अह इति निपातो विनिग्रहार्थीयः। न केवलं विशे
प स्तुधामस्तुया वा। विग्रहजति सापतंगाधीयते॥ किं तर्हि प्रतिवस्तोः। प्रत्यहं या च स्तुतिः लक्ष
णा वा कृयाच द्यु[illegible]भिः। अहोभिः उत्सवभूतैः। उत्सवा यागपारायणादयः। स्तुति लक्ष
णा वा कु सापि पतंगायैव धीयते। नान्यस्यै देवतायै॥१८॥ इत्यग्न्याधेयमंत्राः। अग्नि
होत्रहोममंत्राः। प्राकृडपप्रयंत इत्येतस्मात्। प्रजापतेरार्षं। अग्निहोत्रमंत्राणां सर्वेषां
प्रजापतिऋषिः। स्तोमान्यतः यत्र विशेषोऽभिधीयते। तत्रोभाव च्छ्धीभवति। अग्निर्वै
र्चो दैवतं छापश्यत्। परांजीवलश्चैलाविं। सप्तालिंगोक्तदेवतागायत्र्यः पर्वा पंचैकपदाः।
निर्दिवे सूर्यो वर्चो वर्चः इति द्वे एकपदे तच्छा संज्ञः। सविरपश्यत्। तई हैवारण्ये ब्रह्मवर्चसकामायत दानू वाचाग्नि वर्चइति 42

५।ग्निरितिपूर्वा कात्यांपरां ज्योतिःसूर्यइत्येतां वेलकस्य पुत्रेऽज्ञावलत्रासिरपश्यत। अग्निर्ज्योतिःसूर्योऽ[illegible] ३।
सूर्योवर्चः॥पा ज्योतिसूर्यः॥पा सजूर्देवेन द्वितीयास्त्वज्जुर्देवेन ७ पतः सप्त सूत्रोक्तलिंगोक्तदेवता। यथालिंगमग्निसूर्य दे
वता इत्यर्थः। आसां सप्तानां गायत्री छंदः। अत्रैव विशेषमाह। आद्याः पंच। अग्निर्ज्योतिरित्यादयः ज्योतिःसूर्य इत्यंताः एकपदा
अग्निर्ज्योतिःज्योतिरग्निःस्वाहा नमःस्वस्तिस्वाहेत्यादिना प्रथमायास्थाने चतुर्थी। अग्निर्ज्योतिर्ज्यो
तिरग्निरिति मंत्राभ्यामेतोऽभ्यासे भूयांसमर्थमन्ये अर्थकोऽर्थः अग्नये ज्योतिषे स्वाहा। सुहुतमस्तु। अथ वा। योऽग्निर्ज्योतिः ज्योतिश्चाग्निस्तस्मै स्वाहा। स्वस्य अहानमस्तु। हानिर्हा। न हा। अहाः
स्वस्य अहा अपरित्यागः। आत्मनो द्रव्यस्य वेति। सूर्यो ज्योतिरित्यनेनैव व्याख्यातं। अथ ब्रह्म
वर्चसकामस्य सायं। अग्निर्वर्च इति प्रातर्होममंत्रः। ज्योतिःसूर्य इति। सूर्यो ज्योतिरिति पूर्ववत्॥१९॥ अन्यो होममंत्रविकल्पः। सजूर्देवेन। अग्निरुच्यते। योऽग्निःसवित्रा देवेन स
जूः। जुषी प्रीतिसेवनयोः। समानप्रीति। इंद्रवत्या इंद्रसंयुक्तया रात्र्या वयःसजूः।
सः जुषाणाः सेवमानः स्वादयन् आहुतिं वेतु वेत्तिरिह पानार्थः खादनार्थो वा। स्वाहा सु
गायत्र्यः। अष्टाक्षरा गायत्रीति श्रुते। प्राजापत्यगायत्र्य एताः प्राजापत्यासावित्रः स्मृते स्वाहाकारस्तु पृथक् यजुः जपोऽसप्तमो
त्रिपदे गायत्र्यो। त्रिपदा वै गायत्री यतुर्वि[illegible] ॥ इति यथाह ऽग्न्योःसप्तकस्थाने कौन॥ ॥

स

उ॰स्रू॰ ४३

कृतमस्तु। अथ प्रातःसूर्य्य उच्यते। यः सूर्य्यः सविता देवेन तस्यैवावांतरभेदेन सज्ञः ई इव ता
उच्यमानमसन्नः उच्चशब्देन सूर्य्य प्रभो च्यते स सूर्य्यः नु जाएः सत्त्ववेनु ॥१०॥ अथ यजमा
नो ऽन्वुपस्थानीय यजमानकर्तृकं हृद ऽन्वुपस्थानं तन्मंत्रा इत्यर्थः कथ्यंते। हे हत उपप
यंतो अध्वरं। षड्विंशत्यश्वोऽनुवाकः। सुपोजः पोजः विस्तृतं। देवानामाद्यं आद्ये हे आग्नेय्यो
गायत्र्यो। सि हृगणे गोतमः। त्रिरूप श्च। एतावपाची नूवो। अध्वरं यज्ञं उपप्रयंतः उपग
तो वयं अग्नये मंत्रं आ अंबो चेम। लिङ्गाशिषि इङ् इति आशीर्लिङ्। उः परस्मैपदोत्तम
बहुवचने परे। अं इः अतो येयः वचउम्। छंदस्युभयथेति आशीर्लिङ् उपि सार्वधातुकत्वा
लिङ सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपः। यलोपः। वोचेमेति रूपं प्रसिद्धं। उच्यास्म। ब्रूयाम॥
वि भूताया ग्नये। आरात् इरे अवस्थिताया। अस्मे अस्माकं मंत्रं वचएव ते। अस्मान् मं
वणाभिः मुरवायेत्यर्थः ॥११॥ अग्निमूर्द्धा परापरूपेण व्यवस्थितोऽस्मान् ऽग्निः स्तूयते। ४३

यास्ती चुल्ले कात्यतिता स्वासाम दारे तांसिरेतेः कारस्तामुच्यते । ता निकारस्यगांदि जिन्वति ॥ जिन्वति ।
प्रीतिकर्मा निष्पयति । परि ४

अभिनयेन दर्शयति । अयं अग्निर्दिवो मूर्द्धा । अहनि आदित्यात्मना द्युलोकस्य मूर्द्धा भव
ति । अयमेव ककुत्कैत । ककुदमिति महन्नाम सुपद्यते । तस्य ककुत्तांतलोपस्छे तद्रूपे । अयमेव
महात्मा जगतः कारणमित्यर्थः । अयं च पृथिव्याः पतिः । तापपाकप्रकाशैः सर्वाः प्रजा अ
नुगृह्णातीति भावः ॥ किंच । अयं अपां रेतांसि जिन्वति पुष्यतीत्यर्थः । आहुति परिणा
मेन वृष्टिं जनयतीत्ये दर्शयति । तथा च श्रुतिः । अग्निहोत्रं प्रत्यक्षं भवति । ते वा एते आ
हुती हुते उत्क्रामतः इत्यादिमध्यपस्ततः पुत्रो जायते स लोक इत्येवमंतो आहुति परिणाम
वादिनी ॥ उभा वामिन्द्राग्नी । ऐंद्राग्नी त्रिष्टुप भरद्वाजर्षिः हे इंद्राग्नी उभौ वां अहं आहु
वध्यै । कध्ये प्रत्ययः आख्यातोत्तमपुरुषैकवचनस्थाने । आह्वयामि । किमर्थं । राधस
वनस्य हविर्लक्षणस्य सह एकस्मिन्नेव प्रदानेमादयध्यै । भोजनाय । मादयतिर्मत्तिनार्थः ॥

उ.प्र.८
४५

यतः ऽग्नेषु यां आहूतो मुक्तवंतो सितौ ऽइषां अन्नानां रयीणां धनानां च दातारौ त्वं भवतां य
तश्चैवं । अतो भूयः ऽग्नौ वां वाजस्यान्नस्य सातये लब्धये कुर्वे आहुयामि । वकुः । जं छं
दसीति ह्वयतेः शपि संप्रसारणं ऽव ऊ आदेशश्च । अयं ते योनिः । आ प स्ति स्वः । उत्तु
गती गायत्र्यः । आ घा या भारतौ देवश्रवो देववातावग्नी आहवनीयो ऽग्निः । यतो हे अ
ग्ने आहवनीय । अयं गार्हपत्यः अग्निः ते तव योनिः उत्पत्तिस्थानं । किं जो निः ऋत्वि
यः । ऋतावृतौ प्राप्ते काले काले भवतीति । ऋतुः प्राप्तो ऽस्य ऋत्वियः । छंदसि घसि ४४
ति ऋतुशब्दात् तदस्य प्राप्तमित्यर्थे घस् प्रत्ययः तस्य इयादेशः । यतः यस्मात् जातः
त्वं अरोचथाः । रुचदीप्तौ । पूर्वमपि आधाने ऽष्टि पशु चातुर्मास्य सोमेष्वं गामाव
नुपगतो दीप्तवानसि । तं तथाभूतं योनिं गार्हपत्याख्यं जानन् त्वं आरोह । पुनर्

धरणाय। अथानंतरमेव नोऽस्माकं रयिं धनं वर्द्धया स्फीतं कुरु। अन्येषामपि
दृश्यत इति यकारस्य दीर्घः। येन पुनरपि लोयस्यामइत्याशयः॥१४॥ अय
मिह। वामदेवर्षिः। अयमाहवनीयोऽग्निः इह स्वरस्थाने प्रथमः मुख्यः दक्षि
णा[illegible]न्यभिप्रायं वा प्राथम्यं धातृभिः। अग्निं धारयितृभिः अध्वर्युभिः धा
यि। न्यधायि। निहितः। दधातेर्धृणि। कीदृशः अग्निः होता। आह्वाता देवा
नां यजिष्ठः। यष्टृतमः इष्ठमाल्ल्या ह्वोतुः शकाशात्। तुरिष्ठेमेयस्स्विति तृलोपः
यः। अध्वरेषु यज्ञेषु ईड्यः स्तुत्यः। किं च। अप्नवानः। अप्नवान् प्रभृतयो भृग
वो भृगो[illegible]रपत्यानि वनेषु स्थितं यं अग्निं धाधाय विरुरुचुः। दीप्तं
स्मा॑ वनेषु इति। अरण्योराधानाभिप्रायं द्विः भूतं चित्रं। चायनीयं। विशे विशे मनु
के च स्थितं संतं आधाय विरुरुचुः।

कुमर०
४५ कु

45

व्यापवित्वं विभूतिशक्तिपुत्रं ॥ विदितिमनुष्यनामाछुंदस्युमयथोतिपदेपरणादे
शः भूस्तुधियोतिरियर्व ऊ॰ स्तोयणलेवा। विभूतं ॥५॥ अस्यप्रत्नो। अवत्सारसोषिः। गौरोग्नि:
पपश्चदेवता:। गां प्रकृत्याग्निहोत्रे ब्राह्मणे श्रूयते। तामुहाग्निरभिदध्यौ मिथुन्येनया
स्यामिति तां ● संबभूव तस्या॰ रेतः प्रासिंचत् तत्पयोऽभवदित्यादि। तदभिप्रायवादि त्य
वा अस्मक। अहृयः। गावः। नास्ति क्रीयांस्मा तः। कीलजायां। अलोडितां ऽऽच लोः प्रश
स्या इत्यर्थः। मतिनो हिलजाते। ताः। अस्याग्नेः प्रत्नां विरंतनीं। आत्मनि अनुपिन्नी
घुतं दीप्तिं शुक्रं शुक्रं तू पापन्नां। ईदृशी क्षतिमेवपयः। दुग्धं दुह्। दुह ह्रिरे। इर ४५
यो रेइतिडुरेइत्यस्यारे आदेशः। दुहंति। क्षरंति। विभूतंपयः। सहस्रसां सहस्र
सनोति। सहस्रसाः। तं। जनसनखनक्रमगमो विट् इति विट् प्रत्ययः। विड्वनोरनु
नासिकस्यात्पदी स्यादित्याकारः। वेलोपिश्च। पुरुत्मं छांदसं। सहस्रसंख्यानां पापबुर्गी

स्यपथुसोमानां सवितारं संमन्तारं । अग्निं । हे ह्व त्वं गविसत्ययस्तुपचय्यति सा हेना
नुद्दीस्य हिंचकारेस्तु उपक्रम्यते वा विदां च कुरेषसाम्नो हिंकार इत्येवमादिनाग्रं थेनगो
भिर्हिंकारो हे घृ इति तासां द्रष्टृ त्वं प्रत्यपादि । एवमंत्रोगां वाग्निं वा पयो वा स्तौति । गावो
ग्निनाशुक्ररूपेण सिक्तां स्वकां तिं दुग्धरूपेण क्षरंतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ अथ यजुंषि । तनूपा
ग्ने । हे अग्ने यः त्वं स्वभावतरग्निहोत्रिणां तनूपा असि । तनूः शरीरं तस्य रक्षिता । स त्वं मे
तन्वं पाहि । शरीरं रक्ष । तन्वमिति । पा छंदसीति अमि पूर्वरूपाभावपक्षे यणादेशः ।
हे अग्ने यः त्वं आयुर्दा आयुषो दाता असि । स त्वं मम म आयुर्देहि । हे अग्ने यः त्वं वर्चोदाः
वर्चसो दाता असि सः मेम स्यं वर्चो देहि । यद्दर्शनाद् देवमहानयं
ब्राह्मणो विद्वांस्तपसाग्निरिव ज्वलतीति प्रतिपत्तिस्तद्वर्च इत्युच्यते ।

उ.अ.१.
४६

हेअग्नेयत्मेममतन्वाःशरीरस्यऊनंन्यूनंअवखण्डितंतत्मेममआपृणआपूरय
॥१७॥ ईधानास्त्वामहापंक्तिस्त्र्यवसानो। आग्नेयी। यस्याअष्टाक्षराःषट्पादाः।
सामहापंक्तिः त्रीणिअवसानानिविरामस्थानानियस्याःसाषट्कःसपालयोसि
एकोनाततः। हेअग्नेईधाना। ईधीदीप्तौ॥ आदीपयंतः। प्रकाशयंतःसंतःशतं
हिमाःवर्षाणिद्युमंतंदीप्तिमंतंसंतंत्वांसमिधीमहि। संदीपयामः। किं॰वयं।
वयस्वंतः वयइत्यन्ननाम। अन्नवंतःसहस्वंतः। सहइतिबलनाम। बलवंतः ४६
किंत्वां। वयस्कृतं। अन्नस्यकर्तारं। सहस्कृतं। बलस्यकर्तारं। सपत्नदंभनं
सपनात्दभ्नोतीतिसपत्नदंभनः। तं। सपत्नाःशत्रवः। दभ्नोतिर्हिंसार्थः।
सपत्नानांहिंसितारं॥ अदाभ्यंअनुपहिंस्यं। किंवयं। अदब्धासः। अनुपहिंसिताः।

अदाभ्यं। अनुपहिंस्यं। समिधीमहीत्यनुवर्त्तते ॥

अस्तु क्रौं चित्रावसो रात्रिदेवत्यं यजुर्गजपयोऽपश्यत। रात्रिरुच्यते। रात्रिर्वै चित्रावसुः स्वाही
यं संगत्यैव चित्राणि वसतीति श्रुतिः। हे चित्रावसो स्वस्ति। स्वस्तीत्यविनाशनाम। स्वस्ति
रभिपूजितः। स्तु अस्तीति। स्वस्त्या। तेतव पारं अतं अशीय। अभ्युयां ऽउपप्रयंत इत्यासन्ने
चित्रावसो इत्यंतमंत्रगणस्याहवनीयोपस्थाने विनियोगः। अंत्यमन्त्रः। आग्नेयं यजुः। अग्नी
परिश्रयन् जपति। आहवनीय उच्यते॥ संऽउपसर्गः। अगथा इत्याख्यातेन संबध्यते। हे अग्ने
त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा संअगथाः। संगतः श्रुतिर्मंत्रं विवृणोति। तद्यदसौ यन्नादि
त्य आहवनीयं प्रविशति तेनैतदाहेति। अभीणं स्तुतेन। मंत्रैः सग्मगथाः। तद्यदुपतिष्ठते स्तं
तेनैतदाहेति श्रुतिः॥ प्रियेण धाम्ना। प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः। आहुतयो वा अस्य
प्रियं धामेति श्रुतिः। यथा त्वं अग्ने एतेस्त्रिभिः संगत एवं त्वत्प्रसादादहमपि आयुषा
। वर्चसा तेजसा अन्नेन वा प्रजया पुत्रादिकया रायः पोषेण। धनस्य पुष्ट्या संग्मिषी

उ॰अ॰ह॰ ५७ यागमेरेतद्रूपं सं गच्छेयं। आपुरादीनि मम सन्त्वित्यर्थः॥१८॥ अथ गामभ्यैतं गव्ये
नयडु ईयेण। अंभस्था अंभ इत्यन्ननाम। अकृत्या तुलद्रूपेण गावी यमितुनंतं। पाति
यो वीर्याणि याति यो महांसीति। हे गावः। यतो रूपं वीर्यहेतुभूतं अंभः। अंधांसि
(उ) अन्नानि। स्थाभवथ। अतः वो युष्मान् संवंधिअंधैः अहं मद्रीयामजेयं मजे वेत
द्रूपं नमद्र्यतः यतो यूयं मन्दस्था महः शब्देन गौ वैप्रतिधुकू। तस्यै शृतं तस्यै शार
[illegible]त्यादीनि दशवीर्याणि उच्यंते। तस्यै शृतं उष्णं तत्। तस्यै शरः। तन्मंडः॥ तस्यै
दधि ३। तस्यै मस्तु ४ दधिरसः॥४॥ तस्यै आतंचनं।५। तस्यै नवनीतं।६। तस्यै घृतं ५७
।७॥ तस्या आमिक्षा। स्फुटितं दुग्धं॥८॥ तस्यै वाजिनं। तज्जलं।९। प्रतिधुकू तत्का
लदुग्धं। इति दश वीर्याणि। अतो वो युष्माकं मदो वीर्यं मन्दीय। यतः श्रुडर्जः रस

रूपः स्थ। अतो वः ऊर्ज्जं मह्यीय। ऊर्ज्जं माह्योऽदं तो रसवच्चनः यतश्चरायः। धनयुक्ति
कराः स्थ। अतो वो रायः पोषं मह्यीय ॥२०॥ रेवतीर्मध्वं। हे रेवत्यः। रयिर्विद्यते यासां ताः
रेवत्यः। रयिर्धनं। रयेर्मतौ बहुलमिति रयिशब्दस्य मतौ प्रत्यये संप्रसारणं यकारस्य
इकारः। ततः संप्रसारणाच्चेति पररूपे आद्गुणः। रेवत्यः गावो रमध्वं रतिं कुरुत। क।
अस्मिन् योनौ अस्यां गोयूथसंबंधिन्यां प्र... यां। अस्मिन् गोष्ठे। गोवाटे। अस्मि
न् लोके। लोकृ दर्शने॥ मदीये आलोकते। अस्मिन् क्षये। गृहे च रमध्वं। क्षयो
निवास इत्यादेः क्षि धातोः क्षयशब्दः। किं च॥ इहैव यजमानगृह एवास्त। भवथ।
मा अपगात। यजमानं त्यक्त्वा मा गच्छत ॥२१॥ गामभिमृशति। गव्येन यजुषा
संहितासि। हे गौः। या त्वं संहितासं लग्ना यज्ञहोमसंबंधेन। असि। यद्वा।

5 अह
४८

संदधाति क्षीणान प्राणिनः पयोभिरिति संक्षिता विश्वरूपी। विश्वं रूपं यस्याः।
शुं लौ ध्र स्तोऽदिभिर्देदैः पशूनां वैश्वरूपं। सा त्वं ऊर्जा अन्नेन गौपत्येन। गो
पते भीवो गौपत्यं गवां पतित्वेन सह मा। मां आविश॥ ५॥ गार्हपत्यमुपति
ष्ठते ते स्तां भिर्गायत्रीभिस्तास्नेयीभिर्विश्वामित्रस्तुतमपृष्टुं छंदसादष्ट्याभिः। उप त्वा
ग्ने। उप। उपसर्गः। इमसीति आख्यातेन संबध्यते। इंगताविव्यस्य लटि उत्तमब
हुवचने इदंतो मसीति रूपं। हे अग्ने। हे दोषावस्तः दोषेति रात्रिनाम। वसनिवा
से। रात्र्यां वसनशीलो दोषावस्ता। तस्य संबोधनं। हे दोषावस्त। अग्नौ हवदे
वा इत्युप [illegible] स्थाप[illegible] तैः संगच्छमा[illegible] त्रिप्रविवेशेति इति सामेन यदुच्यते। तदर्थ ४८
जा मत्र हे[illegible] ह। दोषा[illegible] सरति। वयं त्वा। उप। आ। इमसि। [illegible]ः। उप[illegible] श्यामः। उप

तिष्ठामः हे दिवेदिवे। अहन्यहनि किं कुर्वंतः। धिया बुद्ध्या श्रद्धया। नमः भरंतः नम इत्य
न्ननाम। अन्नं बिभ्रतः॥२२॥ राजंतं। अस्मिन्मंत्रे आख्यातपदं नास्ति। अतोऽधस्तान्म
त्रस्थमनुवर्त्तते। वयं इह शामणि उपेमः। कीदृशं राजंतं। दीप्यमानं। अध्वराणां यज्ञा
नां गोपां। गोप्तारं। ऋतस्य दीदिविं। सत्यस्य दीपयितारं। अग्निसमीपे हि व्रतं गृही
त्वा सत्यं वदतीत्यभिप्रायमातते। स्वे दमे। दम इति गृहनाम। स्वकीये यज्ञगृहे वर्द्धि
मानं। चातुर्मास्यपशुसोमैः। दाम्यंति क्लिष्टहस्त्वाय ज्ञेति दमो गृहे॥२३॥ स नः
पितेव। हे अग्ने यः त्वमुत्तेषु एः स त्वं नोऽस्माकं सूपायनः सुखोपगमनो भव
पिता सूनवे पुत्रायेव। किंच। स्वस्तये अविनाशाय नोऽस्मान् सचस्व। सेवस्व॥
२४॥ अग्नेः सीवतस्त्रो ऽद्विपदा विराड आग्नेय्या॥ अग्ने त्वं नो अंतमः॥ वसुरग्निः॥२॥

ऋअ१:
४८
49

तंत्वामोविष्ठा॥३॥सनोबोधि॥४॥एताश्चतस्रोद्विपदाः॥वंधु।सुवंधु।श्रुतवंधु॥विप्रवंधुश्चेति
श्चतु मिर्दृष्टाः। हेअग्नेनोस्माकं त्वंअंततमः। निकटतमोभव। अंतिकशब्दस्य तम
पि एतद्रूपं वृत्तवर्य्यप्रभृति पञ्चिमुपासत तदभिप्रायमेतत्। आदेशविवक्षया वा। सेनि
कृष्टोऽग्निर्विप्रकृष्टान्यादेवता। उत। अपिच। त्राता रक्षिता। शिवः सौतः। वरूथ्यः
वरूथमिति गृहनाम। वरूथाय हितो वरूथ्यश्च भव। वसुरग्निरिति। अग्निश
ब्द आमंत्रितविभक्त्या विपरिणम्यते। वीकयसेवैधातर। हेअग्ने यः त्वं वसुः वास
यिता जनानां। यद्वा वसुधनं। तापपाकप्रकाशरूपवृत्तिर्वेनरउपस्करइव भव ४८
ति। वसुश्रवाः। वसुना धनदानेन श्रूयते। सवसुश्रवाः। धनदइत्यर्थः॥४॥सत्वं। अ
च्छ नक्षि। अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः। नशिराप्तोतिकर्मा। अपिवाप्राप्नुहि। अ

ब्रवीमि२

स्मान्॥ किं च। सुमत्तमं अतिदीप्तिमंतं। रयिं धनं। दाः देहि। रयि। तं त्वा [redacted]

[redacted] शोचिष्ठ। यः त्वं उक्तयुएए:। त्वं त्वां हे मो विष्ठ। शोचिष्ठ

तम। शोचिरिति। ज्वालानामसु पठितं। विन्मतो लुंगिति छो दशो मनु पूलो पः। हे दीदिवः

स्वतेजोभिः दीप्त। दिवः क्रीडनार्थस्य लिडादेशकसं तस्य एतद्रूपं। मतोवसो कः संबुद्धौ

के दसीति रूपं। नूनं निश्चितं। सखिभ्यो ऽर्थाय। सुम्नाय। द्वितीयार्थे चतुर्थी। सुम्नं

सुखं ईमहे। याचामहे। त्वत्तोऽवश्यं सुखं भवतीति भावः। स त्वं नोऽस्माकं बोधि बु

ध्यस्व अभिप्रायं बुध्यस्व हवं अस्मदीयं आह्वानं श्रुधि शृणु। श्रु [redacted] णु। ह्वः। कः। व्याभ्य

श्रु दसीति। हे द्विः क्रीत्वा वा समस्मात्। सर्वस्मात्। अघायतः। अघं पापं इच्छतीति

अघायन्। तस्मात् नः। अस्मान्। उरुष्य पदे। उरुष्यतिः रक्षणकर्मा। कवि।

उपद्
५०
50

नुं तुं । वा मन्तुं । तडूं । कुत्रो । कख्याणामिति । डरूष्ये तस्य दीर्घः । नश्चधातुस्थोरुषु
भ्य इति नइत्यस्य णत्वं ॥२६॥ गौंग छति । इडएहि । इडा मनोर्दुहिता । अदिति र्हि वमा
ता । इडामनुष्मि वास्मान् प्रत्येहि अदिति रादित्यानि वास्मान् । प्रत्येहि । अत त्विंमि
छ इस्त ह्व्दति देशार्थः । गामभिमृशति । काम्या एत । मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्र
विष्टा इति काम्याः । हे काम्याः आइत । आगच्छत वो युष्माकं । कामधरणं । कामा
य स्मिन्नाध्रियते तत्कामधरणं भूयात् । अहं वः प्रियो भूयासमिति त्रिःकृतिर्वाचयेत् ॥ आ
अग्नि मी[illegible]माणो जपति । सोमानं स्वरणं । ब्राह्मणस्पत्यो गायत्रस्तृचः । वं व हस्प ५०
तिरेव ब्रह्मणस्पतिः । हे ब्रह्मणस्पते मामीहशं कृणुहि । कुरु । सोमानं सुनोतीति
सोता । तं । घुञ । अभिषवो । अस्मात । आतोमनिनक्वनिप वनिपः । अन्येभ्योपि हश्यं

तेइतिमनिन्।सोतारमिति पर्यायः।सामर्थ्यात्सोमानांसोतारं स्वरतीतिस्वरणः।स्व
रणः।स्वृ शब्दोपतापयोः।प्रकाशयितारमितिपर्यायः सोमानांस्तोतारं देवानां।कृणु
हि धनप्रदानैरित्यर्थः।कमिवा।कक्षीवंतं।अनुष्टोपमानमेतत्।दीर्घतमसः पुत्रं क
क्षीवंतं त ऋजिमिव।यः कक्षीवान् औशिजः।उशितं पुत्र औशिजः।उशिक् कतस्य मा
तासीत्॥१८॥यो रेवान्।यो ब्रह्मणस्पतिः।रेवान्।धनवान्।रयिरिति धननामा।र
यिरस्यास्तीति पूर्ववत्।यश्च अमीवहा।अमीवा व्याधिः।अम रोगे।अमेरीवन् इति
ईवप्रत्ययः।पाप्मा।रोगाः।हिंसितावा।यद्वाशेवायकाज्ञि हूद्यामीवेतिवन्प्रत्ययांतो
निपात्यते।व्याधेर्हंता।वसुवित्।वसु धनं तस्य सारासारतां वेत्तीति विदित्वा च
यथायोगं स्तोतृभ्यो ददाति।यश्च पुष्टिवर्द्धनः।पुष्टेः पोषणस्य वर्द्धयिता।स ब्र
ह्मणस्पतिः।नोऽस्मान् सिषक्तु।सेवतां।सिषक्ति सचते इति सेवमानस्या।यः तुरः।त्वरणः।

शु॰ अ॰ ५१

अविलंवितकारीयद्वापुत्रं प्रार्थयति हे व्रह्मणस्पते यः पुत्रो धनवानयस्य व्याधे
र्हिताऽपोति: शास्त्राभिप्रायमेतत्॥ यो धनस्य लब्धा पुष्टेर्वर्द्धयिता सोऽस्मान् पुत्रः
भवतां यः तुरः शीघ्रकारी॥ कालातिपत्तिर्हि प्रत्ययग्रं यकोरसं पिवतीत्याहुः॥२९॥
मानः॥ अररूधोमर्त्यस्य शंसः धूर्त्तिः॥ नोऽस्मान् मा प्रणक्॥ मा व्याप्नोतु॥ प्र
पूर्वस्य नशो व्याप्त्यर्थस्यैतद्रूपं॥ सा दाने॥ अस्य कुसौ घव्व्यांररूषइति भवति।
नन्न्नाप्रतिषिध्यते॥ अररूषः अदातुः अनुपभोग्यस्य शत्रोरित्यर्थः॥ शंसनं शं ५१
सः अनिष्टचिंतनं॥ धूर्त्तिः हिंसा॥ ध्वरति धूर्वतीति वधकर्मसु पठितौ॥ शत्रुकृतमनि
ष्टचिंतनं हिंसा च मास्मान् व्याप्नोत्वित्यर्थः॥ किंच॥ हे व्रह्मणस्पते नोऽस्मान् रक्ष
दा॥३०॥ महि त्री णां॥ आदित्यदेवत्यस्त्र्यचो गायत्र्यः पथिस्वस्त्ययनं॥ वारुणि

मर्त्यस्य मनुष्यस्य

सत्यव्रतिद्दष्टः मार्गजिप्तस्तस्करा द्युपद्रवनाशाकरः इद्दस्थानाप्तिकरः आत्रीणां

त्रयाणां त्रिशद्धस्यामि छुंदसि त्रयादेशोवेत्तिवाच्यं। आदित्यानां अवः। अवनं पा

लनं अस्तु। केषां त्रयाणां। मित्रस्यार्यम्णो। वरुणस्य। वा। किं भूतं अवः। मद्दिमह

ह। द्युद्दं। द्युतिमंतिद्रव्याणि क्षियंति निवसंतियस्मिन्पालनेतत् द्युक्षं। दुराध

र्षं। नञोऽर्थो दुरुपसर्गः। अनाधर्षं। अन्येनाधर्षयितुमशक्यं॥३१॥ नहितेषां

अद्यसंशा। अद्यं पापं शंसतीति अद्यशंसः चोरादिः रिपुः तेषां आदित्यपालि

तानां यजमानानां नहि॥ ईशा। ईशरोश्वर्य्ये। लोपस्तआत्मनेपदे। इतितकार

लोपः। नईष्टे। अधीगर्थदयेशां कर्मणि षष्ठी। तेषामैश्वर्य्यं नकरोति। त्वर्थः

किंभूतानां तेषां। अमाचनः। अमाशब्दोग्रहवचनः। वनशब्दोः प्यर्थोम्हेपिसतां

नाध्वसुः। नव समार्गेषु सतां। किं। अध्वसु। वारणेषु। वारयंति यत्रावस्थिताश्चोराः प
५२ थिकानिति वारणाः। तेषु न गृहेऽपि नाभिवाहिः स्थितानां तेषां भयमस्तीति भावः॥
३२॥ ते हि पुत्रासः। [illegible] क स्मरिं नरादित्यगुप्ता ना गृहे [illegible] वहिश्च शत्रुर्न [illegible]
हियतः। ते अदितेः पुत्रासः सुताः मित्रार्यमवरुणाः मर्त्याय मनुष्याय जीवसे चिर
जीवनार्थं अजस्रं अनुपक्षीणं ज्योतिः। प्रयच्छंतीति ददति॥३३॥ कदाचन ऐंद्रीपथ्या
बृहती अयुक्छंदो दृष्टा। यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयः पादा अष्टाक्ष
राः सा पथ्या बृहती पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीय इति लक्षणात। जपे विनियुक्ता। नं ५२
कारो भिन्नक्रमः॥ आदौ बोध्यः। हे इंद्र। त्वं न कदाचन। कदाचिदपि स्तरीः असि
स्तृणाते हिंसार्थस्येतद्रूपं स्तृणातीति स्तरीः। न हिंसको भवसि। किं तर्हि। दाशुषे।

द्वितीयार्थे चतुर्थी। दाश्वांसं। दाश्ट दाने। दाशतेइति दाश्वान्सा ह्वान मीढांश्चेति क्वसं
तो निपातः। हवींषि दत्तवंतं यजमानं त्वं सश्चसि। सेवसे सश्चतिः सेवनकर्मा। किंचा हे
मद्भवन्। तेतव देवस्य संवेषि दानं तं दाश्वांसं प्रति। नु इत्य। द्वि प्रमेतत्र उपयुच्यते एवी
संपर्के। सेयुच्यते भूयः इत्यव कुतरमेवं नु द्वि प्रं दानं उपयुच्यते। प्र समुपोदः पादपू
रणे इत्युपशब्दएकः पादपूरणे। इह श शब्दएवार्थे। नु शब्दः द्वि प्रवचनः। एतदुक्तं भ
वति। नकादाचित् त्वं यजमानं प्रति क्रुध्यसि। सेवसे च तं। त्वदीयं धनं भूयो भूयो दाश्वां
संप्रति उपयुच्यते च॥३४॥ तत्सवितुः। सावित्री गायत्री विश्वामित्रदृष्टा। जपादि
तदिति वक्ष्या विपदि णम्यते। तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवदातुः देवस्य दानादि
गुणयुक्तस्य आदित्यान्तर पुरुषस्य। हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा। विज्ञानात्मं

रु·रुद्र·
५३

दस्यभावस्यवा। ब्रह्मणः। वरेण्यं वरणीयं भर्गः। भर्गशब्दो वीर्यवचनः। वरुणाद्वा अभिषिच
चानाद्भर्गोऽपचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति श्रुतेः। तेन पाप्मानं भृज्जाति दहति। भ्रस्जी भर्जे
ने। यद्वा भर्गस्तेजः। यद्वा मंडलं। पुरुषो रश्मय इति त्रयं भर्गशब्देनाभिप्रेयते। तत् भर्गः
धीमहि। ध्यै चिंतायां। अस्य छांदसं संप्रसारणं। ध्यायामः। चिंतयामः। निदिध्यासनं तद्वि
षयं कुर्म इति यावत्। धीशब्दो बुद्धिशब्दो वचनः कर्म्मवचनो वा। यः सविता नोऽस्माकं धियो
बुद्धीः कर्म्माणि वा प्रचोदयात्। चुद संचोदने प्रकर्षेण चोदयति। प्रेरयति। तस्य सवितुः वीर्यते
जो वा ध्यायामः। वाक्यभेदेन वा योजना। सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गः ध्यायेमः। यश्च नो
बुद्धीः प्रेरयति तं च ध्यायामः। स च सवितैव भवति। लिंगव्यत्ययेन वा योजना। सवितुर्देव
स्य वरणीयं तत् भर्गः ध्यायामः। यत् भर्गः नो बुद्धीः प्रेरयति॥ ३५॥ परिते। आग्नेयी ५३
गायत्री अनिरुक्ता। मध्येऽग्निपदप्रयोगरहिता। वामदेवः। जपे। हे अग्ने ते वैतरथः

विश्वतः सर्वतः अस्मान्न पर्य्यश्नोतु। परि अश्नोति नासंगच्छते। परिव्याप्नोतु॥ किं। रथः। दूडभः
दुर्दभः। दुर्दभ्यते इति दुईभः। डकारं दुईं इति प्रातिशाख्यसूत्रेण दुरो रेफस्य डकारः। अ
ग्निमदकारस्य डकारश्च। दुरूपसर्गः प्रतिषेधार्थः॥ दभ्नोतिर्वधकर्म्मा। अवध्यः येन
रथेन त्वं दाशुषो यजमानान् रक्षसि। यजमाना वै दाश्वांस इति श्रुतिः॥ वह्न्युपस्था
नं समाप्तं॥ ३६॥ अथ दक्षिणाग्न्युपस्थानं। पूर्वोक्तदीर्घोपस्थानापेक्षया स्वल्पकत्वात
न्मंत्राणामसुरिनामा साधारणमस्ति। आसुरेणार्ज। यजूंषि। भूः भुवः स्वः हे अग्ने यः
त्वं महावक्ता ह्व्यात्मकः। तं त्वां याचे। अहं प्रजाभिः कृत्वा सुप्रजाः शोभनप्रजः स्यां। भवेयं
। वीरैः सुवीरः शोभनवीरः स्यां। पोषैः सुपोषः स्यां। पोषो गोभूहिरण्यधान्यादिः। प्रवत्स्यन्
यजमानो गार्हपत्यमुपतिष्ठते। तत्रादित्यस्यार्जनयप्रजां मे याहि। नरेभ्यो हितो नर्यः। तत्सं

उ॰ ब्र॰ टी॰
५४

54

बोधनं। हे नर्य मे मम प्रजां पाहि। शंस्य। शंसु स्तुतौ। हे स्तुत्य। मे मम पशून् पाहि। दक्षिणाग्निमु
पतिष्ठते। अथर्यः। अतनवान्। अथर्य। अतसातत्यगमने। सततं हि दक्षिणाग्निर्गार्हप
त्यात्स्वस्थानं गच्छति। हे अथर्य हे अतनवत। मे पितुं अन्नं पाहि॥३७॥ प्रत्यागतश्चाहवनी
यमुपतिष्ठते। आगन्म। अनुष्टुप्। हे आहवनीय। त्वां वयं आगन्म। आगताः। किं त्वां। वि
श्ववेदसं। विश्वं वेदो धनं यस्य स विश्ववेदाः तं। सर्वधनं। अस्मभ्यं। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अ
स्माकं। वसुवित्तमं। अतिशयेन धनस्य वेदितारं। हे अग्ने। हे सम्राट्। सम्यग्दीप्तिम
न्। अभि द्युम्नं द्योततेर्यशो वा। अन्नं वा। सह इति बलनाम॥ द्युम्नं सहश्च अस्मान् ५४
अभि आयच्छस्व। यमेरेतद्रूपं। आगमयेत्यर्थः। यद्वा। अस्मासु द्युम्नं सहश्च अस्मै
नं अभि आयच्छस्व॥ स्थापय। यच्छति स्थापनार्थः॥३८॥ गार्हपत्यमुपतिष्ठते। अयमग्निः।

न्यंकुसारिणीबृहती। यस्या द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरः। अन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा न्यंकु
सारिणी। द्वितीयश्चेन्न्यंकुसारिण्युक्ता। अत्र तृतीयो नवाक्षरस्तेनैकाधिका। यो
यमग्निः गृहपतिः। गार्हपत्याख्यः। प्रजाया वसुवित्तमोऽतिशयेन धनस्य वेदिता। नः
तानेतं याचे। हे अग्ने हे गृहपते द्युम्नं मसहस्व अभ्यागच्छस्व॥३९॥ दक्षिणाग्न्यु
पस्थानं। अयमग्निः। अनुष्टुप्। योयमग्निः पुरीष्यः पशव्यः पशवो वै पुरीषमिति
श्रुतिः॥ रयिमान् धनवान् पुष्टिवर्द्धनः पुष्टेर्वर्द्धयिता। तं याचे। हे अग्ने हे पु
रीष्य द्युम्नं सहस्व अभ्यागच्छस्व। अस्मासु निधेहि॥४०॥ गृहानुपैति। तिस्रो
वास्तुदेवत्या बृहस्पतिसुतशंयुदृष्टाः। गृहा मा। त्रिष्टुप् विराड्रूपा। यस्य एकादशा
क्षरास्त्रयः पादाः एकोऽष्टाक्षरः सा विराड्रूपा। एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विरा

ऊर्ज.
५५

ऊर्पेत्युत्तेत्यु कां त्वात। अत्रप्रमोदशाद्वरस्तेनैकोना॥ गृहाः मा विभीतः भयं मुंचत।
मा वेपध्वं। वेपतिः कंपनार्थः। कंपनं मुंचत। यतो वयं युष्मान् ऊर्जं अन्नं विभ्रतः धारयमा
नान्। अनुपक्षिणान्नानेन वा। आइम सि। एमः आगतास्मः। इदं तो मसि। किं वा। अहमपि
ऊर्जं अन्नं विभ्रत धारयन् वो युष्मान् प्रतिगृह्णन् एमि। प्रत्यगच्छामि। किं। अहं।
सुमनाः शोभनचित्तः सुमेधाः शोभनप्रज्ञः। मनसा मोदमानः। हृष्यन्। आदम
इति वहुवचनं। एमीत्येकवचनं। आत्मनि विकल्पेन वहुवचनं स्मर्यते इत्यदो
षः॥४॥ येषामध्येति। अनुष्टुप्। प्रवसन् गृहपतिः येषां गृहाणां मध्येति। स्म
रति। इकु स्मरणे। कर्मणि षष्ठी। येषु च गृहेषु वहु सौमनसः सुमनसो भावः। वहु ५५
प्रकारं सौमनस्यं विद्यते। तान् गृहान् उपह्वयामहे। आह्वया[illegible]मः। ते च आहूताः
इत्येतस्यैतद्रूपं न तु इङ् अध्ययने इत्येतस्य। येषां गृहाणां स्मरति प्रवसन् गृहपतिः २

अभ्यनुज्ञाताइह गृहे ष्वुन इत्येतत्पदद्वयंविप्रक्रष्टमिहसंबध्यते।३

संतः ज्ञानतः प्रत्यभिज्ञाततो ऽस्मानज्ञानंतु। अस्मद्विषयां प्रति अभिज्ञां कुर्वंतु ॥४१॥ उप
हूताः अवसानामहापंक्तिः। यस्याअष्टाक्षराः षट्पादाः सा महापंक्तिः षड्ष्टका
वामाहापंक्तिरि[illegible]त्युक्तेः। पं वमोन वाक्षरस्तेनैकाक्षिकोनो ऽस्माकं इह गृहेष्वुगावः
उपहूताः। अभ्यनुज्ञाताः। अजावयः इहोपहूताः। अजाश्च अवयश्च अथो अपिव। अन्न
स्य कीलालोरसः उपहूतः। पयुरसमिदमन्नमभ्यनुज्ञायते॥ क्षेमाय व इति प्रविशति
गृहान्ड्योत। क्षेमाय अविनाशाय। शांत्यै च वो युष्मान प्रपद्ये प्रविशामि। शंयोः
शांतिसुखनामा इदंपुरिदं कामयमनि इतियास्कः। सुखकामस्य मे शिवं शा
ग्मं। हृद्य अपत्येतसुखनामनी। अनेकप्रकारं सुखं भव त्विति शेषः। अभ्यासेभूया
नर्थः। नर्यप्रजामित्यादेरादित्यस्यार्ज॥४२॥ इति तुलको ऽपस्थानं। अथवातु

दुअट्
५६
56

र्मीस्य मंत्राः। तत्र प्रजापतेरार्षं प्रघासिनः प्राकृती गायत्री पत्नीवाचने विनियुक्ताः। अ
र्कज्योतिः सप्तसप्तकामारुतागणाः। तत्रस्य च तवांश्च प्रघासीयेति पृच्यते। तद्देतु ह
यते। प्रघासिनः प्रघास्युपलक्षिताः मरुतः हवामहे आकृपामहे। एवमृक्ज्योतिः
प्रभृतयो मरुतस्तांश्च हवामहे। किंभूतान्। रिशादसः रिशातीर्हिंसार्थः॥ दसु पक्षेय
रिशयंतं वा स्तीर्णान्। हिंसंतं दसंति उपक्षयंति ते रिशादसः। अस्मिन् संतो निशादस इ
त्युच्यंते। यद्वा रिशा हिंसायां। तुदादिः॥ अतएीनएप थीवा। लटः शतरि छंदसो दीर्घः
अस्यते विवि॥ रिशंतीं ध्नतां देशयतां घातयतां वा तस्म नूलों असिता र४द्वे मारः। नाश
यितार इत्यर्थः॥ तान् किंभूतान्वयं। करंभेण सतोषसः करंभपात्रैः समानप्रीतयः ५६
यववपिष्टघृतिलपात्रैः। करंभो दधिसक्तवः॥ ४४॥ पत्नी दक्षिणाग्नौ करंभपात्राणि

जुहोति। अनुष्टुभामाकृत्या। यद्ग्रामे ग्रामे वसंतो यत एनः पापं वयं चकृमा कृतवंतः। यदर
रण्ये वने। यत्सभायां [illegible] स्थिताः। यदिंद्रिये प्रज्ञाने ऽवस्थिताः पापं चकृम। यच्छू
श्रावयस्तेन श्चतुर्भिर्यच्छूद्रे रकीभूय वी प्रायो भवति। कोऽर्थः। ग्रामादिषु अवस्थिताः
अन्यत्रापि यत्पापं चकृम। इदं तस्य अवयजामहे। नाशयामः। अवपूर्वो यजिर्नाशने यत्र यत्र
वर्तते। स्वाहा। सुकृतं चैतद्धविर्भवतु॥४५॥ यजमानो जपति। मारुणः। ऐंद्री सती वि
राट्। यस्या दशाक्षराश्चत्वारः पादाः सा विराट्। चतुःपदा विराट् दशाका इत्युक्तेः। मा
इंद्रा मरुतो देवते यस्याः सा इंद्रामरुद्देवता इत्यर्थः। अगस्त्यदृष्टा। यत्र वै प्रजापतेः
प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमेथिरे इत्यादिनेति हासेनुनिदानवचनं श्रुतिः करोति।
न चात्राख्यातं विद्यते। अतश्च अक्षत्युत्तम ध्याक्रियते। हे इंद्र नोऽस्माकं प्रजाः मा वि
१ मोषमा। मोइत्ययं निपातः प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादाख्यातस्य भवति यस्या
र्थं प्रतिषेधति। १

ऋअरु ५७

57

मध्वीः मा हिंसीः । कर्म्म क्रियया पदे अध्या हार्य्यो । सु इति निपातो ऽनर्थकः । सु अ इति तस्य
च्छत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घश्च । किंभूतः त्वं । अत्र वत्सु । एतु संग्रामे युद्द
वे मरुद्भिः सह वर्त्तमानः । कउपकार इति यत उपकृत्य हि प्रत्युपकारः प्रार्थ्यते । अ
स्ति हि । हि यस्मात् हे सुविधान । शुच्य इति वलनाम । हे वलवन् । ते तव अवयाः
अवयुतो भागः पृथग्भागः अस्ति । अव पूर्वस्य यजेरेतद्रूपं । स्म इत्यनर्थकः ।
किं च । महः पितामहतोपि यस्य तव मरुतः स्वभूताः संजाताः । तवानुग्रहात् । किं
भूतस्य तव मीढुषः । मिह सेचने । दाश्वान् साह्वानित्यादिना निपातः । सेकुः त्वं क
णस्य । वर्द्धितु वाय वायवे । यवमये करम्भपात्रैः हविष्मतः हविर्युक्त ५७
स्य । किं च ॥ मा ॥ नस्तोत्र एणां वा कुर्वन्त ॥ त्वां स्तोति वन्दि अभिवादन स्तुत्योः ॥

यद्वायमर्थः॥ हे इंद्र अग्ने च एतेषु एषु उपस्थितेषु संग्रामेषु । बष्य थमि ब्रजयेषु दैवैर्म
रुदादिभिः सह हेलोऽस्मान्न मो षु । मैवत्याक्षीरिति शेषः । मरुत्सहितौ युष्मत्स्वेत्यर्थः
हे शुष्मिन् बलवन्निंद्र । अग्ने अस्ति । हि स्मा । ते । अस्ति । हि खलु । तव । किमस्तीत्युच्यते ।
अवयाः अवयजनं । अवयुत्य पृथक्कृत्य यजनं हविर्भागोऽस्ति । मरुद्भ्यः पृथगप्य
स्ति । हविर्भागः । केवलं मरुद्भ्य एव दीयते नास्त्यन्यं । अतः कथं नोत्यजामीति न मंतव्य
मित्यर्थः ॥४॥ यद्वा । अवयाः शत्रूणां वर्जनाय गतो वज्रोऽस्ति ते । किं च । हविष्मतः प्रदेय हे
विर्मुक्तस्य । मीढुषः हविः प्रदातुः । यद्वै तत्पदद्वयं मरुतां विशेषणं । [redacted]
अस्मत्ले नेमस्माक सह हविर्भ्यं तेतीगीः स्तुतिः शस्त्राणि स्थावा वृष्म हस्थितम हतोऽमिमी
मुच्चः सेतुः हविष्मतो मद न हविस्वातद्वतो मरुतां विशेषणं । यस्य मम यज्वा । फले

उत्त्रु॰
५८
58

नेंद्रेण वा सह मिश्रयंती। गीः स्तुति ऽथा सूत्रादि रूपा वाक्। महश्चित् महतो ऽपि मीढुषः से
कुः हविष्मतो मरुत्त्व हविष्मात ऽतो मरुतो वंदते स्तौति॥७६॥ पत्नी वाचयति। अक्र
न कर्म। अनुष्टुप्। अग्नि तो आग्नेयी। पत्नी ऋत्विजो ब्रवीति। ये कर्मकृतः ऋत्विजः
वा अमंत्रेण हस्तकर्मैव करणं प्रधानरूपं अक्रन। अकार्षुः। कृतवंतः। करोतेर्लुङि
प्रथमबहुवचने। मंत्रे घस। ह्वर। णश। वृ। दह। आद्वृ। कृ। गमि जनिभ्यो लेरि
८ ति ह्लो लोपेणादेश रूपं। किंभूतया वाचा। मयोभुवा। मय इति सुख नाम। मयः सुखं ५८
भावयतीति मयोभूः। तया। अतस्मान् ऋत्विजः प्रति वभूव अहं ब्रवीमि। हे यस्सवानुवः
नवा। सहार्थे ऽव्ययं। सह भवनशीलाः ऋत्विजः। देवेभ्यो ऽपि यकर्मिवकरणप्रधानरूपं

कृत्वा [illegible] नप्रतः प्रग छता॥ अस्तमितिमहिनाम॥ ७॥ अवसथोयज्ञः देवतं य
५ ष्टुः। स्थाने विनियुक्तः॥ अवसतोयज्ञः। हे अवसथ। अवाचीनेपात्रा एतस्मिन् म्रियंत
इत्यवसथः। हे निचुंपुण। नीचैः क्रमेण उपांशु अवसथेष्वाचरंती क्रतेः। धाणा स्व
राप्रस्तिन्नूणीत्यादिना नीचैः क्रमेण श्चासि। तंत्वा अप्राप्यैव। देवकृतं देवेषु वि
षये (कृतं) शष्टोपपदात् क्रमेण तेः एक् प्रत्यये तोनि पातोयं। धातोः पुंभावउपपदस्य नि
चुंभावश्च निपात्यते। नीचैरस्मिन् क्रमणंतिनी चशब्देन कर्म कुर्वंतीति अवसथो निचु
पुणः॥ यः त्वं निचेरुः नीचैः चरतीति। नीचैश्चरणोऽसि। निचुंपुणः। नीचैः क्रमे
णश्चासि। तंत्वां संप्राप्यैव। देवकृतं देवेषु विषये कृतं एनः पापं देवैः सखिभूतैः
अहं अवयजामि। अवनीतवानसि। मर्त्यकृतं मनुष्यविषये कृतं एनः मर्त्यैः।

अव पाप्मियै। भ्रातृविभिः सखिभिर् वनीतवानसि॥ अतः हे देव। अवमृथात्वं रिपुः वधा
तपादि। रक्षा। विजते हि सार्थस्य वि वेतस्य पं चम्यां रूपे। किंभूतात् रिपः। पुरु रा दाने॥ वनि
पापुरु वहुला ति ददातीति पुरुरावा। तस्मात् वहु कामोपभोगे सेतान ददातुः। संसारलक्षे
णाँ इति पुरुरावा तस्मात्॥ ५८॥ पूर्णा दर्वि। द्वे ऐंद्र्यौ अनुष्टुभौ। ॐ एणवा भद्द छेकविः
प्रथमा। दर्वी स्थाली तर्ष् दनग्रहणे विनियुक्ता। द्वितीया तद्धोमो। हे दर्वि। अस्याः स्थाली
ली तोऽन्नं गृहीत्वा पूर्णा सती परा। ततः कर्मफलेन पोभनेन पूर्णा पुनः आपत। आ
गच्छ। एवं दर्वीमुक्त्वाथेंद्रमाह। हे शतक्रतो वहुकर्मन् इंद्र। वस्त्राद्व वस्त्न शब्देन मूल्यं
मूल्यते। मूल्येन वा आवां अध्व युपजमानो इषं अन्नं ऊर्जं उपसेवनै। विक्रीणावहै।
द्रव्येण नर स्त्रावहै॥ ५९॥ देहि मे। इंद्र उच्यते। मे मम मह्यं प्रथमं देहि। ततः। तेनुभ्यं

इंद्रं (?) स्पनग ४।५

दद्यामि। मेममन्निधेहि। प्रथमंततः। तेतवनिदध्वे। मेममनिहारं हरासि। हरसि। नितरां
हरणंनिहारः। अवश्यकर्त्तव्यमुच्यतेमूल्यमितिपर्यायः। अहमपितेतवनिहारं।
निहराणि। प्रत्यगुफलतामं व्रहगाशास्ते॥५०॥ आहवनीयमुपतिष्ठंते। अन्नेनमी
मदंतेति। द्वाभ्यामैंद्रीभ्यांपंक्तिभ्यांगौतमदृष्टाभ्यां। यस्याः पंचपादा अष्टाक्षराः सा
पंक्तिः पंचमं पंक्तिः पंचपादाः। अनादेशेऽष्टाक्षराः पादा इतिचोक्तत्वात्। आसुसंदृश
मितिसप्ताक्षरस्तेनेयमेकोना॥ पितृयज्ञे पितर उच्यंते। हे इंद्र पितरः त्वयादत्तान्य
न्नानि अन्नेन। भुक्तवंतः। भुक्त्वा च अमीमदंत। तृप्ता आसन्। हियस्मात्। प्रियाः स्व
कीयाः तनूः अव धूषत। अकंपयत। अतिशयेतरसास्वादनेनचकुं प्रशकुर्वतः
शरीराण्यकंपयन्। तदनंतरं स्वभावः स्वायत्तदीप्तयो विप्रामेधाविनः तेन विष्

न

कुअटी

यान वृ[illegible]तमया। मती। मत्या स्तुत्या। अस्तोषत्। अस्तुवन्। अहो स्वाद्वन्नं वकुभव
इतमिति। अतो हेर्डः। ते हरीत्वदीयाव स्थो। नु।। द्विपंत्र योजा इन्द्र योजय। अत्तेन्य। अ
द लुडि सनोर्घस्लृ इति घस्लादेशः। मंत्रे घसेत्यादिना चे लुकू। आगम हनेत्यादिना
पधा लोपः। खरि चेति चर्त्वं। शासि वसि घसानां चेति षत्वं। अडागम उत्तदा ते
अमीमदं ताम हल्ल्यियोगा। मुतादिरात्मने पदी लुडि। भ्रू च्ङि णिलोपो पधा
ह्रस्वत्व द्विर्भावसन्वभावेत्व दीर्घाः। अबूभुजत। भूञ् कंपने लुडि सिचि वलत्व
येन गुणाभावः। यद्वा छंदस्युभयथेति सिचः सार्वधातुकत्वेन ङित्वात् क्ङिति चे
ति प्रतिषेधः।। अथवा। धूविधूनने।। तौदादिकः। कुटादिः। अस्मात्कर्मणि लुडि णौ
ङ कुटादिभ्य इति सिचो ङित्वात् गुणाभावः। तविश्वया।। गुन्स्तुतो। करणभूतया। अपि

श्री

स्तुतेः स्तवव्यापारे कर्त्तृत्वात् लालत्वात् तर्दतातत् तु छंदसीनीष्ठन् प्रत्ययः। तुविष्ठेमेय स्त्वि
तिंत्व लोपः। मती। स्तुपां सुलुगिति त्वतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। योज। युजिर्योगे।
एपंतात् लोटि छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात् सेवत्नि टीति एलोपः छांदो
ऽतास्तिङः इतिसंहितायां दीर्घत्वं ॥५१॥ स्तु संदृशं वा। हेमघवन्। इंद्र। स्तुसं दृशां स्तु
ष्टु अनुंग्रहद्ष्यासर्वस्य द्रष्टासर्वस्य द्रष्टारं। त्वा। त्वां वयं वंदिषीमहि। स्तुवी
महि। स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्महे। अस्माभिर्वंदिभिः स्तुतः त्वं पूर्णवंधुरः।
वंधुरशब्दो रथनीडवचनः। स्तोत्रन्यायादयेः। धनैः पूरित तेन रथेन युक्तः सन्
वशान् कामयमानान् यजमानान् यति नूनं निश्चितं प्रयासि। अवश्यं प्रतिष्ठस्वायो
जेत्यादि पूर्ववत्। वंदिषीमहि। वदि अभिवादनस्तुत्योः। आशीर्लिङ्। लिङाशिषी

उ.ब्र.टू
६१

त्विकर्त्तारो भूयास्मेत्याशास्यते। अस्माभिर्वादिभिः स्तुतः त्वं पूर्णा वंधुरः वंधुरि
तितस्याद्द्धिधातुकेत्वेन लसार्वधातुकस्वराभावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वाम बवान्ति
त्यस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेसति पादादित्वान्निघाता
भावः॥५२॥ गार्हपत्यमुपतिष्ठते। तिसृभिर्गायत्रीभिर्मनोदेवत्याभिर्वंधुदृष्टाभिः मनो
नु। धूनानु। द्विप्रमनः आह्वामहे। आह्वयामः। पितृयज्ञवरणेन मनः पितृलोकं
गतमिवासीत। अतआह्वयते। केनाह्वयामः। नाराशंसेनस्तोमेन येननराः प्रशस्यते।
दीर्घायुत्वः पुत्रवतो धनवंतोऽभूयाहुरित्यादिर्गुणैः। सः नाराशंसः स्तोमः। स्तुतिः ६१
पितृगणं वमनसाभिः यतः नीचैः स्तोमैः मनः आह्वयामः॥५३॥ आनः। नोऽस्माकं
मनः पुनः आ[illegible]तु [illegible]त्रतु। किमर्थं क्रत्वे। क्रतवे। क्रतुः संकल्पः। यज्ञो वा॥

दक्षाय। दक्षः संकल्पसमृद्धिः उत्साहो वा। यद्वै मनसा कामयत इदं मे स्यादिदं कुर्वी
येति स एव क्रतुरथ यदस्मै तत्समृध्यते स दक्ष इति श्रुतेः। जीवसे। जीवनाय। ज्योकः। चिरसू
र्य। दृशे। ज्योक् निपातश्चिरवचनः। चिरं सूर्यं द्रष्टुं॥ ५४॥ पुनर्नः पितरो मना। हे पितरः। दैव्यो
देवसंबंधी जनः नोऽस्माकं मनः पुनः ददातु। ततस्तेन देवजनदत्तेन मनसा जीवं जी
वतीति जीवः प्राणाद्यः व्रा। जीवं तं जीवनवैतं व्रातं गणं पुत्रपश्वादिकं सचेमहि। परिच्छि
न्नेमहि। प्रवर्णपरिच्छेदे। लिङ्॥ ॥वयं सोम। सोमो वंधुर्दृष्टा गायत्री। जपे विनियोगः
हे सोम। तव व्रते। व्रतमिति कर्मनाम। कर्मणि वर्त्तमानाः तनूषु शरीरेषु जाग्रत्त्व
प्रसुप्तादिषु मनः बिभ्रतः संधारयंतः प्रजावंतश्च सचेमहि। सेवेमहि। सेवित
व्यानि वस्तूनि। षच सेवने॥ ५६॥ एष ते। रुद्रोऽपमनुवाकः। त्रैयंबकाः पुरोडाशाः।

रु०अ०कृ०
६२

तत्र विनियुक्ता आद्ये द्वे यजुषी। विंशतिपदे द्वादशाक्षरे। प्रथमस्यावदान होमे विनि
योगः। हे रुद्र एष ते तव भागः। रोदयति विरोधिनां शतमिति रुद्रः। हे रुद्र ते स्वस्रा तव
भगिन्याम्बिकया एतन्नामधारिण्या सह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशः। भागः
भजनीयः स्वीकर्तुं योग्यः। त्वं तं तथाविधं पुरोडाशं जुषस्व। स्वाहा। इदं हविर्दत्तं
सुहुतमस्तु। अम्बिकाया रुद्रभगिनीत्वं के एवो दर्शयति अम्बिका ह वै नामास्य
स्य स्वसानया। अस्यै अस्य सह भाग इति। योऽयं रुद्राख्यः क्रूरो देवस्य हंतुमिच्छा
भवति। तं अनया भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया हिनस्ति। सा चाम्बिका शर
[illegible] रूपं प्राप्य ज्वरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनं हंति। रुद्रोऽम्बिकयोस्तयोरुभयो
रुद्रत्वे [illegible] भवति तदेतत्सर्वं तित्तिरिर्दर्शयति। एष ते रुद्र भागः ६२

स हस्तस्त्वां विकपेत्या हृशोर द्वाभ्यां स्यां विसातियाएव हिन्नस्तिय रुं हिनस्ति तयैवेन पुंश
मयतीति । अतिरिक्तमास्वृक्तेर । अधिक पुरोडाशं । एव तेरु हे रुद्र एवं तेत वभावः । आखु
मूषिका तव पशुः ५७ ॥ आगत्य जगपति । अवरुद्रं । द्विपंक्तिः कअभौ । रौद्र्यो । यस्या द्विती
यः पादो द्वादशाक्षरः प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ सा ककुबुष्णिक् ॥ मध्यमश्चेत्ककुविषु
तत्वात् द्वितीये तृतीये च व्यूहेनाक्षरपूरणं । ककुप् त्रिपादेव अवयुस । एथकुक्षे
त्यान्य देवताभ्यः रुद्रं अदीमहि । अदमक्षरणं । देवमो गिरो लोपः । आदयामः र
द्रं मोजयाम । अवगम्य ज्ञात्वा च त्र्यंबकं देवं तथा मोजयाम । यथा येन प्रकारेण
ताः स्मान्नयेस्यसः करत । वसीयसः कुर्यात वासति वासे इत्यस्य तृज़ं तस्यावस्ते
ति भवति । ततः तुश्चदमीति ईयसुति कृते तत्र वोलोपे वसीयस इति । ततः ईकार लोपे

२

ऊ॰ सू॰ तस्यमहति। वस्लतराम्न्वसनशीलानित्यर्थः। यथावास्मान्श्रेयसः प्रमस्यतराम्
६३ करत। यथावास्मान्व्यवसाययात। वि अव पूर्वस्य षोऽशं तकर्म्मणीत्यस्य एपं त
स्य आशिषि लिङि। आ इ धातुके यासुटि व्यवसायात्। इति रूपं। सर्वकर्म्मणामेतं
63 प्रापयेदित्यर्थः॥ ५८ ॥ भेषजं॥ हे रुद्र यस्त्वं स्वभावत एव भेषजमोषममसि भवसि
सर्वप्राप्ति। अतः प्रार्थ्यसे। गवे। अश्वाय। पुरुषाय भेषजं देहि। मेषाय। मेष्यै सु
खं देहि। सु। हितं खेभ्यः प्राणेभ्य इति॥ सुखं॥ ५९ ॥ त्र्यंबकं। हे अनुष्टुभौ मे मेष्यौ। ६३
पूर्वस्यात सिद्धः। ब्रह्मयजमानाध्वर्य्वाग्नीध्राः अग्निं त्रिः परियंत्यनेन मंत्रेण। य
जमानं कुमारान् कुमार्यश्चोत्तरेण परियंति। वयं त्र्यंबकं यजामहे हे पूजयामः। कीदृशं।
सुगंधिं। गं [illegible] दुत्पू [illegible] सुरभिन्य इति समासांत इत्। शोभनगंधं॥ मर्त्यदोषरहितं

पुष्टिवर्द्धनं । पोषस्य वर्द्धयितारं ॥ पोषस्य गोभूहिरण्यादेः सोऽस्मान् उर्वारुकं इव बंध
ना इंतादिव । मृत्योर्मुक्षीय । मोचयतु मुंक्षीष्ठेति पुरुषव्यत्ययः छांदसः ॥ मा अमृता
त् मोक्षात् मोचयतु कदाचित् उर्वारुकं परिपक्वं कर्कटीफलं तत्वयथास्वयं बंध
नात् विमुच्यते । तथा मृत्योर्मोचयतु ॥ यं त्र्यंबकं देवं यजामहे । सुगंधिं पतिवेदनं पतिं
वेदयति विंदति लाभे । भर्तृलंभयितारं । यद्वा पति विंद्यते लभ्यते अनेन इति सः शिवः ।
ईं तात् उर्वारुकमिव इतो पितृज्ञातिवर्गात् मोचयतु । मा अमुतः पतिवर्गात् मोचयतु ।
सा यदि तइत्या हृज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति श्रुतिः ॥ ६० ॥ हाभ्यां सौ
ष्टि कामः ॥ पुष्टिकामो वा धान्ययत व्रस्तसमिधोपालास्यैः । अयुतं जुहुयात् । प्रत्येकं ॥
शांतिः पुष्टिश्च भवति । कन्यानां पतिः कामानां सौभाग्यकामानां भगकामानां द्वितीय त्र्यंबक

ज्यू॰ ६४

मंत्रेण सर्वव्रीह्याज्यहोमः। कन्याकामश्चानेनैव मंत्रेण सर्वव्रीह्याज्यहोमं कुर्य्यात्। कन्या
यानामग्रहः कार्य्यः आद्येन त्र्यंबकेण धुत्तूरपुष्पाणां घृतपूरितानां नवसहस्रैथूनोलये
या अग्निं उपाधाय तथा सम्यग्जुहुयात्। भगवंतं त्र्यंबकं पश्यति। दृष्टे तेनैवोपतिष्ठते।
उपस्थानेन तेभीष्टान्कामाल्लभते। त्र्यंबकात् पुरोडाशात् होमावशिष्टान्नाशिकस्था
नवच्छावौ दासंजति। एतत्ते। आस्तारपंक्तिः। यस्या अयोऽस्त्यौ पादौ द्वादशाक्षरौ आद्याव
ष्टाक्षरौ। सा आस्तारपंक्तिः। अंत्यौ वेदास्तारपंक्तिः। इत्युक्तेः। अत्र तु प्रथमोऽतव
कः द्वितीयोऽष्टकः तृतीयएकादशकः। इति छंदोक्षराणि पूर्ववत् एवाहे रुद्र तेतवएतत् ६४
अव संपथ्यादनेशं वलं। तेनशां वलेन मूजवतः परः परस्मात् अतीहि। गच्छ। मूजवा
न् पर्वतो भगवतो[illegible]मतिः किंभूतः। अवततधन्वा। अवतातंधन्वा [illegible] तुः पिनाका
रितः

कृकः पिनाकोरुद्रांकुशएववस्त्रवसंशंवलंयस्य। पिनाककृतशंबलः। कृत्तिवासाः।
चर्मवसनः नोऽस्मान् अहिंसन् अविनाशयन् शिवः शांतोभूत्वा अतीहि गच्छ॥६१॥
यजमानोमुंच्यमानोजपति। त्र्यायुषं। उष्णिकू। यस्याश्चत्वारः पादास्तत्राक्ष
मासाउष्णिकू॥ वतुःसप्तकोष्णिगेवेतु यस्याः॥ लिंगोक्तदेवता। नाम्ना यद्व्याख्या। त्री
णि त्र्यायुंषिसमाहृतानि त्र्यायुषं। बाल्ययौवनस्थाविराणि॥ अवतुरेत्यादिनानि
पातः। समासांतः। यत् जमदग्नेर्मुनिस्त्र्यायुषं। यत्कश्यपस्य। यत्देवेषु त्र्यायुषं
तत्नोऽस्माकंत्र्यायुषमस्तु। त्र्यायुषमितियजमानात॥६२॥ शिवोहद्रुरमादत्ते। शि
वोनाम। यजुः। द्रुरदेवतो। हे द्रुर त्वंनामेतिनाम्ना शिव शीतोऽसि। तवस्वधिति
र्वज्रंपिता। तेतुभ्यंनमोऽस्तु। मा। मां माहिंसाः। माविनाशय। वपति। निवर्त्तयामीति

अ॰सू॰
६५
65

लिंगोक्तदेवतं यजुः। निपूर्वो वर्त्ततिर्विद्द मुंडनार्थश्च हे यजमान त्वां निवर्त्तयामि मुंडयामि।
किमर्थं। आयुषे। आयुरर्थं। अन्नाद्याय। अन्नभक्षणाय। प्रजननाय। संतानाय। रायो
धनस्य पोषाय सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यतायै। सुवीर्याय शोभनवीर्याय च॥ ६३॥ ॥इ
त्युव॰ तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥ अ॰ तैः॥ १॥ एदमगन्म। आग्निष्टोमिका मंत्राः। अवन्तथः
पर्यन्ताः प्रजापतेरार्षं। दृ अप्पते अर्वा अत्यष्टीन्यवसाने। अवसानत्रययुक्तौ अष्ट
यष्का त्वरं छंदोऽत्यष्टिः तत्र एइमिति त्रिभिरक्षरैरधिका। आपइति तु पूर्णैव॥ ॥ ६५
शालासंभेमन्वारभ्यारत्नि पाणि यजमानो जपति। आद्यावर्द्धचौ देवयजनदेव
त्यौ। वयं इदं पृथिव्याः इदं देवयजनं वयं आ अगन्म॥ आगताः यत्र देवयजने विश्वेदे
वाः [illegible] तत्सवनयोः। कामान् सेवंतः। तत्र आगताः। ऋक्सामाभ्यां यजुर्भि

अमुंमंत्रैः प्लवभूतैः ।ओषधिनस्पतोजेए पुष्ट्या निमित्तभूतया संवरंतो यज्ञपारंग छंतः इमान्
अन्नेन संमदेम । दृष्येम । तुष्येम ।गोदानानि उंदति अध्वर्युः ।गवि पृथिव्यां दीयते इति गोदानं
कर्णान्ति वस्याः केशाः कुकाटिकास्थाश्च ।तान् अन्नेन क्लेदयति ।इमा आपः आपोदेवताः ।
शमिति सुखनाम ।उ इति पादपूरणः ।इमाः आपोदेवीः दव्यः मम मर्धीः सुखरूपाः संतु ॥ अ
पामन्त्र स्तुतो वज्रसंस्तवो ऽतः शं आशास्यते ।कुशतरुणकमंतर्दधाति ।गोदानोपरि ।ओ
षधे हे ओषधे यजमानं त्रायस्व ।त्रायतिः पालनकर्मा । क्षुरात् । क्षुरस्यापि वज्रसंस्तवः
क्षुरेणाभिनिदधाति ।गोदानकेशान् छिनत्ति ।स्वधिते ।स्वधितिर्वज्रः ।वज्रकर्मकुर्व
न्न वज्रो ऽपि वज्र उच्यते । हे स्वधिते एनं यजमानं मा हिंसीः ॥ १ ॥ अप्सुस्तानि ।यजमानः ।
आपो अस्मान् ॥ आप उच्यते । आपः अस्मान् शुंधयंतु ।शोधयंतु ।आपो जुष्टा ण्ो दस्ते वर्चि

अ.सू.
६६
66

घृतंवे ऽवात्ये ऽविके पूर्वे इति प्रकृतिभावः। शुंध शुद्धौ। चुरादिः। किंभूताः मातरः जगतो निर्मा
त्र्यः। किं च।। घृतेन नो ऽस्मान् पुनंतु। यजयोग्यं कुर्वंतु। यतो घृतप्वः घृतेन पुनंतीति घृतप्वः
घृतं हि अपां परमं तेजः पवित्रं च। तद्धैसुपूतं यं घृतेन पुनंतीति श्रुतिः। सुवर्णप्राशो घृत
प्राशा इति मेध्यानीति गौतमः। स्तुतिपूर्वं क्रिया आक्रियते। न चात्र स्तुतिरत आह विश्वमि
ति। हि यस्मात् देवीर्देव्यः आपः विश्वं सर्वं रिप्रं पापं स्वभाव एव प्रवहंति प्रकर्षेण
व हंति नाशयंति। रपोरिप्रमिति पापनामनीतवंतः। उक्रामत्पुरः पूर्वी ईजनात् ईशानं ६६
निर्गच्छति। उदिदाभ्यः। इत शब्दोऽनर्थकः। शुचिः शुद्धः अतएव।। आपूतः पजयो ५३
त्र्यः सन् आभ्योऽद्भ्यः उदेमि उद्गच्छामि। क्षौमं वासः। परिधत्ते। दीक्षातपसोः। दीक्षा फासोदेवता
दीक्षणीयेष्टिः तपः शब्देन उपसद उच्यते। तपःप्रधानत्वात्। तयोस्त्राणं वासस्तनूः क्षौमो

अतो यत्त्वं ह्रीदीत पस्मा: तनूः शरीर असि। जां त्वां शिवां शान्तां शग्मां सुसुखां सा ह्रीमापद्वि
दन्ते। आछादयामि किं कुर्वन्। शनैः कल्याणीं करणैः। दीक्षितं नृपं पुष्णन्। वर्द्धयन्।
अनेन हि वाससा दीक्षितरूपमभिव्यज्यते ॥२॥ नवनीतेन यजमानमभ्यनक्ति। मही
नां पयः। नवनीतं देवता। नवनीतमुच्यते। पयोविकारेण नवनीते पयः शब्दः॥ महीनां
महतीनां गवां त्वं पयोसि। यतश्च वर्च्चोसा असि। अतो मम त्वं वर्च्चो देहि। वर्चस्तेजः।
हृणो अनक्ति। वृत्रस्यासि। यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यास्त्रीदित्यादि
ना त्रैककुदस्य चक्षुः संभूतवस्तदयं मन्त्रोऽभिवदति। हे त्रैककुद। त्वं वृत्रस्य चक्षुषः
संवंधी भवसि। त्वं कनीनकः। कनिनिकोक्ष्यपुरुषः। यतश्च स्वभावतः चक्षुर्दा
असि। अतो मम त्वं चक्षुर्देहि॥३॥ चित्पतिर्मा। वाक्पतिर्मा। एतद्धै यजुर्जोप्राज्ञा

ति शुभ्रुः २

ऋग्र ८ पत्ये । नामेरूर्ड्ंकुशपवित्रैर्यजमानपावनेविनियुक्तो । चितीसंज्ञाने । चित्तविज्ञानात्मा । मनोमु
६७ निवीयते । चित्तपतिः यामांपुनातु । प्रजापतिर्वैचित्तपतिरितिश्रुतिः । वाक्यपतिश्च । प्रजापतिर्वैवा
क्यपतिरितिश्रुतेः । देवोमा । मा चित्रं । पंचचत्वारिंशद्द्वारं यजुः । नामेरथः पावनेविनि
क्तो । सवितादेवः अच्छिद्रेणपवित्रेण सूर्यरश्मिभिः मांपुनातु । हे पवित्र पत्ते न वितः
तेतव पवित्रपूतस्य मम । एतत्तु नबन्तु । किंयत्कामः । अहं पुनो आत्मानं यावयामि ।
तत्शाकेयं । शन्नुयां । यज्ञस्योद्वचंगछामीतिश्रुतिः । अच्छिद्रेणेत्येवमादित्रयाणाम
नुष्टुभोयेज्यः ॥ ४ ॥ आवोदेवासइतिवावस्पतिः । देवी अनुष्टुप् । हे देवासः अध्वरे ६७
प्रयतिगछतिसतिवोयुष्मान्वामं । वरजनसंभक्तौ । वननीयं संभजनीयं वस्तु आईम
मे । आशासे आमहे इति याज्ञाकर्मसु पठितं । किंच । हे देवासः वोयुष्माकं संबंधिनी

अक्लिष्टमनः यज्ञकर्मसंपादिनीः आशिषः हवामहे आकूत्यामां ॥५॥ अंगुलीन्यं चतिपं
चभिः स्वाहाकारे द्वैधिरेकयोः स्वाहायज्ञं । अहं मनसः सकाशात् यज्ञमारभे उरो
विस्तीर्णादंतरिक्षाद्यज्ञमारभे । द्यावापृथिवीभ्यां यज्ञमारभे । वाताद्धं यज्ञमारभे
। एवं स्वाहाकारा एषु यजुर्षु । तत्रार्थवादः । यज्ञो वै स्वाहाकारः । यज्ञमेवैतदालभ
त इति । स्वाहाकारेण हि हविः प्रदीयत इति स्वाहाकारो यज्ञः ॥६॥ आकूत्यै । चत्वारि
यजूंषि दशहोमाणिं क्रमणसंज्ञकानि द्वतहोमः ॥ चतुर्णां मो क्रमणानामग्नि
र्देवता । प्रथमद्वितीयचतुर्णामो क्रमणे होमविनियोगः । तृतीयस्य स्रुवे । आकुं स
नमाकृतिः । प्रयत्नः । आत्मनो धर्मः । मनसः प्रेरणाय भवति प्रयुंक्ते इति प्रयुकू ॥
आकूति लक्षणाय प्रयोगलक्षणाय चाग्नये स्वाहा । सुहुतमस्तु । मेधायै नमसे नमः

कृ॰य॰
६८
68

आलक्षणाय पशुलक्षणाय मनोलक्षणाय वाग्नयेस्वाहा।।जपतिादीक्षायैतपसे
दीक्षालक्षणाय तपोलक्षणाय अग्नयेस्वाहा। तपःशब्देन चोपसद उच्यते। सरस्वत्यैपू
ष्णे। वाग्वै सरस्वत्यैती। पशवो वै पूषा इति निरुक्तिः। वाकूलक्षणाय पशुलक्षणाय वा
ग्नयेस्वाहा। पशुसाध्यत्वात यज्ञस्य पशुग्रहणं। अपो देवीः विराट् लिंगोक्तदेवता।
अपः द्यावापृथिव्यंतरिक्षं बृहस्पतिदेवतेत्यर्थः। यस्याः एकादशाक्षरास्त्रयः पादाः
स विराट्। दशकास्त्रयो विराट् एकादशका वेति वचनात्। अत्र प्रथमो द्वादशाक्ष ६८
रः तेनैकाधिका। औदुम्बरणे होम एव। हे आपः देव्यः बृहतीमहत्यः विश्वशंभु
वः सर्वस्य जगतः सुखेन भावयित्र्यः। हे द्यावापृथिव्यौ। हे उरो विस्तीर्णे अंतरिक्ष।
युष्माभिः बृहस्पतये वै हविसा विधेम। विभक्ति हीन कर्म। हविषैतद्धितीपापरिणामः।

इति दिक्ष:॥७॥ विश्वो देवस्य सावित्री अनुष्टुप् प्रास्वस्य स्यात्रेपदष्टा आौ मूलए होमे।
विश्व: सर्वो मर्त्तो मनुष्या: नतु: प्रणेतु: देवस्य सावित्री अनुष्टुप् प्रास्वस्यात्रे सवि
तु: सख्यं सखिभावं वृणीत। वृणीत किंच। विश्व: सर्व: सन्ततधनाय। इषुध्यति। सविता
रं प्रार्थयते। इषुध्यति यांश्चा कर्मसु पठित:। किंवा द्युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा।
तच्च वृणीत। प्रार्थयते किमर्थं पुष्यसे। पोषाय स्थितये वा। यइत्थंभूत: सविता तस्मै स्वा
हा॥८॥ कृष्णाजिनयो: शुक्लं कृष्णसंधिमाजभते। ऋक्सामयो: हे कृष्णाजिनये
भुवां ऋक्सामयो ऋवां साम्नां च। आरभे। अहं आलभे। तेवमां पातं। रक्षतं। आ अस्य
यज्ञस्य उदृच:। उत्तमा ऋक्। उदृक्। तस्या: आ उत्तमाया: ऋच:। उत्तमऋक् पर्यन्तं
आसमाप्ते: मां युवां रक्षतमित्यर्थ:। दक्षिणेन जानुना यो हतिशर्मासि। कृष्णाजिनमुपस्पृते

श्री

ऊ॰सू॰ ६८ 69

सीमर्वीरणांयतस्त्वमति अ्रुतोमेशर्मयच्छेत्याख्यातमन्यत ।७॥ मेखलां बध्नीते ऊर्ग
सि आंगिरसमार्जे । अस्मिन् यज्ञे वित्वं अन्नं भवसि । आंगिरसी अंगिरोऽसि हृदि
रु एवमन्दी । ततो मयि अन्नं स्थापय । नीविं कुरुते । सोमस्य नीविरसि । पितृदेव
त्यानीविरदीक्षितस्योक्ता । इह तु सोमस्या गोपनी विः सोमेन व्यपदिश्यते । शि
रः प्रोर्णुते । विष्णोः शर्मासि । विष्णोर्दीक्षितस्य यजमानस्य शरणमसि । कृष्णा
विषाणोसि विबध्नीते । इन्द्रस्य योनिः ॥ यथेन्द्रस्य योनिर्जन्मस्थानं पूर्वं त्वमसि ६८
एवमिदानीं यजमानस्येति दर्शनार्थोऽर्थवादः । भूमौ चोल्लिखति सुसस्याः
सौमनसस्य युक्ताः सुबीजना नो कृषिं कुरु । दंडमुच्छ्रयति । उच्छ्रयस्व ऊर्ध्वोम
वाहे वनस्पते ऊर्ध्वो भूत्वा अंहसो मां पाहि ॥९॥ वाचं विसृजते । व्रतं कृणुतेति व्रत

शाट्येन पयो भिक्षीयते। ममग्निप्रंभोजनार्थं पयः कुरुत। अग्निर्ब्रह्म त्रयीलक्षणं यज्ञम्।
अग्निं प्रत्याख्याय यज्ञो न प्रवर्त्तते। वनस्पति यज्ञियः। नहि मनुष्या यज्ञे वनस्पत्तिं वनस्पते
यो न स्तुवि ति श्रुतिः। देवीं धियं शाङ्करी अतिशाङ्करी वा। अस्याः पूर्वेनार्द्धर्चेन
व्रतापोपस्पृशति। दुग्धाया या वा मति। देवसंवं धिनीं धियं वयं मनामहे। या अस्माक
र्मी। पुनः किं भूतां धियं। सुमृडीकां। सुसुखां। मृड सुखयते। किमर्थं। अभिष्ट
ये अभिष्टागमाय। अभि पूर्वस्य यजतेर्लादि लोपः॥ वर्धो धियं। तेज्ञो धारयिवीं। य
ज्ञ वातसं। यज्ञस्य वोढ्रीं। सनो अस्माकं स्तुती धीशो मनावता रावयो वश्या व असमन्
भवतु। व्रतं व्रतपति। ये देवाः मनसो याताः मनः पूर्वकाहितेभ्यो प्रवृत्तिः मनसा
युज्यंते स्वधूम्रावस्थायामिति मनोयुजः दक्षक्रतवः समृद्धसंकल्पाः। वागेवाग्निः

ऊ॰म॰०
७०

प्राणोदानौमित्रावरुणौचक्षुरादित्यःश्रोत्रंविश्वेदेवाःयएतेऽध्यात्मश्रुतौपठ्यंतेतइहोच्यंते
तइत्यैहोच्यंतेनोऽवंतु।कामयंतु।रक्षंतुच।तेभ्यस्तुकृतमस्तु॥११॥श्वात्राःपीताःअगत्या
ऽवैवत्यग्यानाभिमुपस्पृशति।हेआपःपीतासत्योऽस्माकंजठरमध्येश्वात्राःक्षिप्रपरिणा
माभवतश्वात्रमितिक्षिप्रनाम।सुतर्नभवतीति।किंभूताः।ऽविंव।ताइत्यादीनिद्वितीयं
तामिति।तायुष्मानअमृताःप्राणावागेवाग्निरित्यादयःस्वदंतुस्वदस्वदइआस्वादने।कीदृशीः
अस्मदर्थरोगमरणरहिताःनीरोगानिरपराधीःसत्यवृद्धः॥१२॥मेदुपनरूक्षविषा
पाययालोकंविधिहादत्तोइयंते।पृथिव्याभिधीयंतेऽइयंतवयज्ञाहितनूःतांत्वाददइति ७०
होमः॥मेहति।अपोमूत्रंमुंचामिनप्रजांहमत्वारवाआपःयायूयंजोहोमुवःव्रेहमः
कुर्वन्तंमुंचंतिपगक्रकुर्वंतिइतिताःस्वाहाकृताःसुत्यक्तासत्यःमूमिमाविशतात्रन्तो

लोकं मिदं भाति पृथिव्यां संभवएकी भव॥१३॥ स्वपिति। अग्ने त्वां अनुष्टुप्। आग्नेयी। हे अग्ने त्वं
सुतरां जागृहि वयं सुमंदि धीमहि। मद्धि मोद स्तुति स्वप्न कोति गतिषु। अत्रस्य प्रार्थ४। स्वस्या
मः। किंच। अप्रयुच्छन् युष्मप्रमादे। अप्रमाद्यन् नः रक्षा। पुनः प्रबोधाय स्मान्कुरु॥१४॥
विबुध मस्वप्यंतं पुनर्मन इति वाचयति॥ पुनर्मेमन आदित्य आगताः। सर्वे हवा एतेस्व
पतो क्रमंतीति श्रुतिः। किंच। अग्निः पापाद्दुर्यश अस्मान् पातु॥१५॥ अव्रत्यं व्याहृत्य जप
ति। त्वमग्ने। आग्नेयी गायत्री आ कारो समुच्चयार्थीयो। आदेवे आमनुष्येषु त्वं व्रतपा
असि। ईड्यश्च ऊः। इडिरध्येषणाकर्म्मा पूजाकर्म्मा वा। याचितव्यः पूजयितव्यो वा। अतः
पादिति शेषः॥ लब्धमालभ्य वाचयति। प्राप्तं धनं उपायनी भूतं। रास्व। सोमऽच्यते।
हे सोम। ईयन् लब्धपरिमाणं त्वं रास्व देहि। रा दाने। किंच। आभूयोदर। हस्य भकारः। पुनरा

ऊ०अ० हर । किं वा स्तविता देवो नोऽस्मान्पंथन मदात् पूर्वमेवायतो वसो वर्त्मस्य दाता ॥ ९ ॥
७१ एकाले । अनुष्टुप् पूर्वार्द्धे हि हिरण्य आज्य देवत्यः उत्तरो वाग्देवत्यः विनियोगो
औकाज्ये आज्यं हुत्वा वृतुः हिरण्यात तत्र हिरण्यं निदधाति । आज्यमुच्यते हेतु
के आज्यपद्या हिरण्यलक्षणा तेतनूः समानजन्म वेवस्य हिरण्यं यो मयर्ं ह्यग्नि
रतसमिति । एतद्धर्मिश्च । तयोर्त्वा संभव एकीभूतं वै भ्राजं सो मे गच्छतु होति । अमृत सि ही
व प्राणधारणे । अस्य दृप्रत्ययः ॥ हे वा कृयात्वं जीवनमसि । मन स्मार्त्ते तो विष्णु वसो ९१
मस्य ह्रु त्वा कविता ॥ १० ॥ तस्यांते । सत्यमेव सोऽवितथा अभ्येतु ज्ञायाः प्रसवे व र्तेम
मस्य । तन्तो संवे अशीय शरीरस्य ज्ञा वैव्या प्नुयां । हिरण्यमूर्ध्वारति कश्युम सि । अ
त्रि तोऽसि । व र्चि आच्छादने ॥ वंद्रे । अमृतमरणधर्म वे श्वदेवं सर्वदेवत्ववासीति । मा

मत्क्रयणीमभिरंभाषते। सोमः क्रीयते यया तां तां। विदसि। वाग्रूपाख्याहरोतितत्कल्पनया
यथावंखिदक्षिजस्य मनोऽनुवादिनी। मना प्रज्ञा। धीर्बुद्धिः। दक्षिणा वा। भूमिदानात्पद
नोक्तिरिघादानं ततो क्षिव मितुक्ते। ह्लता आयत इति ह्लत्रिया। यज्ञा ही वा। अदिति
दीनी उभयतः शीर्ष्णी उभयतोमुखी। मयदेवा सामातं सपर्यासंवदातीत्यादि
श्रुतिः। सा त्वमस्माकं तु प्राचीं एधि सोमं नो वहैत्यैवेतदाह। सुप्रतीचीनं एधि सो
मेन नः सह पुनरेहीत्येवैतदाह इति श्रुतिः। किं च मित्रः सूर्यः त्वां पदि पादे वध्नीतां
प्रणास्तोच्या। किं च। इन्द्राय ध्याध्यक्षाय ई इस्य अध्यक्षस्य सतः सखा एधि वीथ्यध्वनो
मार्गी त्वां पातु अयं वै पृथिवी पूषेति श्रुतिः॥ १८॥ अनु त्वा किं च सोमाहरणे प्रव
तां त्वां एते अनुमन्यंतां। माता पिता सगर्भ्यः समानगर्भभवो भ्राता। सयूथ्यः समानयूथभ
वः सखा समानस्य छंदसि अमूं इ प्रमन्तु इत्येवेति समानस्य सोदेशः। किं च। हे देवि

ऊ.मा.ह.
७२

सात्वं देवं सोमं अच्छेहि प्रतिगच्छ । इंद्राय सोमं । आ हन्तुमिति मित्रैं यजुर्विंचारुद्रस्त्वां प्रवर्तय
तु मृदुश्चाज्ञां नातिक्रामंति पशवः । ततः सोमसखा सती स्वस्ति पुतरा गच्छ ॥१०॥ उदीचीनी
यमानामनुगच्छतः । अधेयस्तु यजमानो । वस्व्यसि । अनुष्टुप् एव हृतीवा । वस्वादिनूपेण
गोः स्तूयते । वस्वी वसुरूपा त्वं । अदितिश्चासि । आदित्या रुद्रा । चंद्रा तन्न रूपाणि । विंनौ
बृहस्पतिस्त्वां सुम्ने सुखे रम्णातु । संयमयतु । रम्णातिः संयमनकर्मा । रुद्रो वसुभिः
सहितः आवके । कामयतु । रक्षितुमिति शेषः । आवके । इति कांति । कर्मा ॥२१॥ पदं गृ ७२
ह्णाति । सप्तमे गोपदे हिरण्यमंतर्धाय अदित्यास्त्वा । अदित्याः पृथिव्या मूर्द्धन् देवयज
ने । हस्तात्पत्वां आजिघर्मि । घृतस्मरणादीप्तेः । आ ख्यापयामि । इडायाः गोः पदं यतस्त्व
मसि । ज्ञातो घृतवत घृतं पुतं त्वां जुहुं होमीति शेषः ॥ पदं परिलिखति । स्मो नाऽस्मे

रमस्व। अस्मासु मतिं कुरु। पदं स्वाम्यामावयति। अस्मे ते बंधुः। वयं ते त्वं तु भूताः। यजमाना
य पदं प्रयच्छति। त्वे रायः पशवो वै राय इति श्रुतिः। त्वयि पशवः। सं तिष्ठेऽजः पदं यजमानः
प्रतिगृह्णाति। मे रायः। मयि पशवः संतु॥ अध्वर्युरात्मानमुपस्पृशति। मा वयं धनपो
षेणा वियौष्म। मा वियुक्ताः स्याम। १७॥ गृहीतपदं पत्नीं वापयति। तोते रायः। त्वयि प
शवः संतु। यद्वा तोत इति कलत्रमेनोतस्मिन्कलत्रे रायः संतु॥ २२॥ सोमक्रयण्यास
मीक्षयति। समख्यो। पत्न्याशीः। आस्तारपंक्तिः। सोमक्रयणी तः पत्न्याशिषमाशा
स्ते। यथा त्वया अहं समख्ये। ख्या प्रकथने। संदर्शनं कृतवती देव्या दाना दिगुण
कयाधिया प्रज्ञया सह॥ दक्षिणापाङ्क वल्लसाविस्तीर्णदर्शनया वीचाव॥ सत्वं मे
आयुर्मा प्रमोजी मीरखंड पा मुषस्तेय। अहं तवायुर्मा प्रमोजिषं। माऽइत्यर्थमोऽव्यये।

ऊ.ऋ.ट.
७२

किंवाहे देवित वसंदृशिदृशनिसतिश्च हं वीरं विदेयापुत्रं समेयं ॥२३॥ यजमानं वाचयति
एजते। हे अध्वर्यवः यूयं सोमाय इति मे कां... कथं ब्रूयात्। कथयत। इति किं। यत् हे सोम एष ते
गायत्रीसंबंधी भागः अंशः। एवमग्रेऽपि। छंदोर्थं तव क्रयो न वध्यायामित्यभिप्रायः। छंदो
नामानां। नामशब्दोऽनर्थकः। अन्येषामपि छंदसां साम्राज्यमाधिपत्यं गच्छ। २५। सोम
मालभते। आस्नाकोऽसि॥ हे सोम त्वमस्मदीयोऽसि शुक्रस्ते ग्रह इत्यर्थ। शुक्रः शब्दः उपलक्षणा
र्थः। शुक्रप्रभृतयोऽस्य हास्त्वया गृह्यन्ते। किं च। विचितो विचयन कर्तीरस्त्वा विचिन्वंतु
विचिन्वंतु ॥२६॥ सोमं निमीते। अभित्यं सावित्री ऋषिः। संतां। सवितारं देवम ७२
र्चयामि। श्री ओं द्यावापृथिव्योरंतरा वर्तमानं। कविक्रतुं। मेधावी कर्मा तं।
सत्यसवं। अर्चिताथ प्रसवं। रत्नधां। धनदातारं। अभिरनर्थकः। प्रियं सर्वजनानां। मतिं

व्याप्यस्थितं। मतिः सविताधिष्ठात्री देवता। कविं क्रौंतदर्शनं। किंच। यस्य अमतिरात्म
मयी भा उर्ध्वा अदिद्युतत्। द्योतयते। अमा शब्दः आत्मवचनः। आत्ममयी तनिमतिर्वी
अमतिः। तन्यत इति ततिर्दीप्तिः। मतिरपि प्रकाशरूपत्वात्। दीप्तिः। अमा ततिशब्द
स्य अमामतिशब्दस्य वा अमतिभावः। सवितृभा विशेषणत्वदात्मप्रकाशमयीति
मति वा। सवीमनि प्रसवे दातव्ये। स्वः आदित्यः हिरण्यपाणिः सन् स्वर्णरूपहस्तः
सन् अमिमीत सोमं परिच्छिन्नति। षु प्रसवैश्वर्ययो। वे स्तर सुभ्यहमनिति निर्ईम
निच गुणायादेशौ। सवीमा प्रसवोऽनुज्ञा। सुक्रतुः शोभनकर्मा। कृपा कल्पनया।
तृतीया। अंतान्संग्रह्यो स्त्रीयेण वध्नाति। यस्मिन् वस्त्रे सोमः स्थितस्तस्य पल्ल
वात्॥ सोमं। प्रजाभ्यस्त्वा वध्नीमीति शेषः। हे सोम। अंगुल्यामध्येति वर्णाति। विवेदं

उश्रू
७४

करोति। प्रजाः त्वां प्राणनं अनुप्राणंतु जीवंतु ऽ घ्नुसीती: प्रजा अनुत्वमप्यनुप्राणिहि।अथा
हिरण्यमालभ्य वा वयति पुनः कैलां हे सोमशुक्रं अग्निष्ट कर्माणि त्वां शुक्रे एनस्वर्णेन क्री
णामि प्रवंशे अमपि। सोमक्रयिणं हिरण्येनाभिकं पयति। निराशं करोति। ते गाः गाः सगम
यजमानेवर्त्त ते सकमते गोपिति यजमाने ते गोपिति श्रुतिः। न वास हवर्त्ते इति मम्मोय जमा
नः गोः इति प्रथमार्थेषष्ठी। यजमानसंहितं हविर्गणं निदधाति ॥१॥ अस्मे ते हि सोमविक्र
यिवर्त्तते तव यं प्राणिकनकानि। अस्मे अस्मासु वर्त्तन्ते। अजामालभ्य वा वयति। सोमक्रयिणं
तं तथं एणी हे अहेत्वं तपसः प्रजापतेः संभूता यदजेति श्रुतिः। तन्नूरसि। वर्णोऽनुरूपं च। सायत्रिः
संवत्सरस्य जायतेति तं प्रजापतेवर्णः। इति श्रुतिः। एवमजामभिष्टुत्यायेसो ममाहापरमे ७४
ण ऽत्यच्छेन पशुनाअजयात्वं क्रीयसे। ततोऽहं सहस्रपोषं धनं पुत्रेयं वर्द्धयेयं। प्राणिनां

हस्त्वेपुष्णातितव ॥२६॥ सोमममादन्ते । मित्रोनाम ॥ हे सोम त्वं मित्रो भव । विः सन्नो ऽस्मानेहि । शोभनानि
मित्राणि दधातीति पुष्यति । यजमानस्य दक्षिणेऽरौ नि दधाति । इंद्रस्य यजमानस्य ऽशंतं कामयमा
नंस्योनं दक्षिणं ऊरुं ऽशन्तस्योनस्त्वं आविश । एवं वा अत्रैंद्रो भवति यद्यजमान इतिश्रुतिः ॥
सोमक्रयणाननुदिशति । खि स्वाम्यः स्वानं हे स्वान । हे भ्राज । हे अंघारे । हे बंभारे । हे सस्त ।
हे सुहस्त । हे कृशानो । खिवं सप्तधिष्ण्या न संबोध्याह । अग्निस्थानानि । एते वः सोमक्रय
णास्तान् रक्षध्वं । एते ववोमाहमन्नमाहन्तुः ॥२७॥ गृहीतसोमं वाचयति । परि मा
अग्ने पंपी पुकस्ताद् हती । हे अग्ने दुश्चरितान्न्पाप दिवाधस्व । सुचरिते त्वं मां आभज ।
उत्तिष्ठति । उदायुषा । आयुषा स्वायुषा वशोभनेनेदानं हो मा दिसहिते नआयुषा
निमित्तेन अहं उदस्थां । उत्तिष्ठामि । अमृतान् देवाननुलस्य ॥२८॥ अतोप्यति प्रतिपं
थां । अनुष्टुप् । पंथानं स्तौति । वयपंथां मार्गं प्रति अपद्महि प्रतिपद्येमहि । कीदृशं स्वस्तिगां ।

उ० अ० ४
७५

सुखेन गम्यते यत्र तां । अनेहसं । एह इत्यपराधनाम यत्र गतानां अपराधो नास्ति । किंच । येन पथा
गच्छन् विश्वाः सर्वान् द्विषः परिवृणक्ति । वृजि वर्ज्जने । वर्जयति । वसु धनं च विंदते । विद्लृ लाभे ॥ २९ ॥
कृष्णाजिनमास्तृणाति । अदित्यास्त्वगसि । तस्मिन् सोमं निषादति । अदित्यै सदः स्थानमासीद । सो
ममालभ्य वाचयति । अस्तभ्नाद्द्यां । त्रिष्टुब् वारुणी । योऽयं वृषभो वर्षिता द्यां अस्तभ्नात् । स्तं
भितवान् । अंतरिक्षं च । यश्च पृथिव्या वरिमाणं गुरुत्वं अमिमीत । मिमीते । यश्च सम्राट् विश्वा स
र्वाणि भुवनानि आसीदति । विश्वा इत्तानि । इत् शब्द एवार्थे । सर्वाण्येव तानि वरुणस्य व्रतानि
कर्माणि । इति व्रतस्वरूपेण वरुणस्य स्तुतिः ॥ ३० ॥ वनेषु वि । वि इत्युपसर्गः ॥ यो वरुणः
वनेषु वृक्षाग्रेषु अंतरिक्षं विततान वितनोति । यद्यपि सर्वगतमंतरिक्षं तथापि तत्र मूर्त्त ७५
द्रव्याभावादुपलभ्यते ॥ एवं वाजं वीर्यं अर्वत्सु पुरुषेषु । वीर्यं वै वाजः पुमांसोऽर्वंत इ
ति श्रुतेः । पयः उस्रियासु गोषु । हृत्सु क्रतुं संकल्पं । अप्सु प्रजासु । अग्निं जठराग्निं । किंच ।

६८

दिविसूर्यं अदधात्स्वः । पितवान् । सोमं चाद्रौ । यएवं परब्रह्मण एलन्द्रणेवकृणस्त्वं वयंस्तुमहा
क्षेत्रः ॥ ३१ ॥ कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सोमस्य विङ्कं करोति । अयं आसजतीत्यस्यार्थः ॥
सूर्यस्य चक्षुः । अनुष्टुप् । कृष्णाजिनमुच्यते । सूर्यस्य चक्षुः अग्नेरक्ष्णः । कनीनकं चाल
मारोह ॥ तयोर्द्युतं भवयद्धैताभ्यां दृश्यसे इत्यर्थः । यच्चैतयोर्ईशनि विपश्चिता सूर्येण भि
नास्वेभ्राजमानस्त्वं एतशेभिः एतशैः ईयसे । नीयसे । एतशा इत्यश्वनाम ॥ ३२ ॥ अनड्वाहौ
युनक्ति । उस्रावेवं ऊर्द्धू वहतीं । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराः सोर्ध्वबृहती । एकोने
यं । अयाघोदशाक्षरो द्वितीयस्त्रयोदशाक्षरो विलोमवा । हेउस्रौ अनड्वाहौ युवां प
तेत्यपवस्त्वयमेव युज्येथां । धुरं सहेतेतो भूम्याहो । अनश्रू । हृष्टौ । वीराणं वधं नकु
रुकृतइति अवीरहणौ प्रशस्तौ । ब्रह्मचोदनौ ब्राह्मणानां प्रेरयितरौ यज्ञं प्रति ।

अ०प्र० एवंसंबोध्यप्रयोजनमाह।अविनाशेनयजमानस्यगृहान्नयुवांएतंगच्छतं॥३३॥सोममा
७६ लभ्यवाचयति।भंडोमेसि।भद्रिकल्याणोसौस्वेव।सोमउच्यते।त्वंमेस्तुत्योऽसि।अतोप्रवी
76 मिविश्वानिधामानिस्थानानिप्रत्नीशालाहविर्धानप्रभृतीनि।अभिहेभूवस्पतेभूत
जातपतेप्रच्यवस्व।च्युङ्गतौ।विं वप्रच्यवमानंत्वांएतमाविदन्नमानानंतु।परिपरि
णोदुर्जनाः।परिपंथिनःशत्रवः।छंदसिपरिपंथिपरिपरिणौपर्य्यवस्थातरीति
निपातितौ।वृकाःकर्तनशीलाः।अघंकर्तुमिच्छंतीतिअघायवः।अश्वाघस्या
दितिअघशब्दस्यआकारःक्यचि।क्यात्छंदसीतिक्यजंतादुप्रत्ययः।विंवा।श्येनो
भूत्वाप्रायत [illegible] उत्पत।श्येनरूपमास्थाय।ततोयजमानस्यगृहंगच्छ।ततस्तै ७६
र्नौआवयोःशर्म...युक्तंस्थानमसि॥३४॥अग्नीषोमीयंपशुमाल

न्यवाचयति॥ [illegible] सूर्य्यास्तोमी जगती॥ अग्नितपनः सूर्य्य आजिः परब्रह्मरूपेणादित्यम
वतामुख्यं नत्वान्येभ्यो कथयति॥ नमः सूर्य्याय॥ किंभूताय॥ मित्रस्य वरुणस्य च लोकसर्वमि
मतो देवः मित्रावरुणशब्देन जगल्लक्ष्यते॥ महो महते देवाय॥ ततेऋतं सत्यं हे विप्राः स
पर्य्यतो व वित्सपर्यति पूजाकर्म्मा॥ किंचादूरेस्थितो दृश्यते इति दूरे दृक्॥ तस्मै॥ यद्वा दूरेप
श्यतीति॥ देवानुग्रहाय जातो देवजातस्तस्मै॥ यद्वा॥ याता देवा यस्मात्॥ पाहितास्यादिषु
॥ केतवे विज्ञानघनाय॥ केतुरिति प्रज्ञानाम॥ दिवःपुत्राय॥ द्युलोकाद्धि सूर्य्यो जायते॥ दिवं
युक्ताय तइति वा॥ एवं विधाय तरां सतां संशस्तुतो॥ ३५॥ उत्तमने नोपस्तभ्नाति॥ वरुणस्य
तंभनं त्वमस्मिन्नतु शकटस्येत्यर्थः॥ शम्येऽ दृढीकृति॥ समेलकाष्ठि॥ करुणस्कंभसर्जनी
स्थः॥ स्कं भ[illegible]ने॥ सर्जअर्ज्जने॥ स्कं भस्य युगस्य सर्ज्जन्यो वशीकरण्यो हे स्नम्ये युवांस्थः॥
आसंदिमभिमृशति में [illegible]विका॥ वरुणस्य सत्यसदनी असि॥ कृष्णाजिनमस्यामास्तरणाति॥

ऊ॰अ॰
७७

वरुणस्यसत्यसदनमसि।तस्मिन्सोमंनिदधातिवरुणस्यऋतसदनमासीद॥३६॥सोमंप्रवे
शयन्वाचयति।गृहमध्ये।यामेव्यामानिसेविका।वरुणस्यसत्यसदनीऋक्षि। सोमनि।त्रि
ष्टुप्।हेसोमयानितेधामानिनामानि।हविषावयजंतियष्टारः।तानितेसर्वाणिपरिभूः
अस्तु।नपुंसकबहुवचनस्थानेपुंल्लिंगैकवचनं।अस्तुबहुवचनस्थानेएकवचनं।
यज्ञंपरितोभवितृहरणिसंतु।किंचत्वंदुर्यान्गृहान्प्रचरपरिचरपरिभ्रम।कीदृशः॥
गयस्फानःगृहस्यवर्द्धयिता।प्रतरंत्वापदोयेमेतिप्रतरणः।शोभनवीरःअवीरहा॥
इतिमंत्रभाष्येचतुर्थोध्यायः॥ ॥आतिथ्येहविर्ग्रहणं स्तौतिपंचभिर्वैष्णवैर्यजुर्भिः॥अ
ग्नेस्तनूरसि।अग्निशब्देनपरोक्षंगायत्र्युच्यते।विष्णवेत्वाइत्युच्यते गृह्णामीतिशेषः ७७
सर्वत्रसोमःपरोक्षंत्रिष्टुबुच्यते।आतिथ्यःसोमस्यातिथ्यंभोजने।श्येनायसोमभृतेगा।

यत्रैसोमक्रयिण्ये।सायज्ञायत्रीश्येनोभूत्वादिवःसोममाहरदितिश्रुतिः।रायस्पोषेदे॥
न यायैस्यपुष्टिदात्रे॥१॥आतिथ्येऽग्निमंथनशाकलमादत्ते।अग्नेर्ज्जनित्रंअसि।जायतेऽस्मि
न्नग्निर्जनित्रे॥तत्रसकलेदर्भनरूणकेनिदधाति।वृषणौस्थः।वर्धितारौ।अधरारणि
निदधाति।उर्वश्यसि।उत्तरारणिंपाणौकृत्वाआज्यविलापनीमुपस्पृशति।आयुरसि।उ
त्तरारणिं।निदधाति।पुरूरवाअसि।इतिहासेनमंत्रत्रयंव्याख्यायते।कृत्याउर्वशीवा
अप्सराःपुरूरवाःपतिरथयंतस्यान्मिथुनादजायततदायुरिति।मंथतिगायत्रेण॥२॥
श॥मंथनोत्थंअग्निंआहवनीयेप्रास्यति।भवतंनः।पंक्तिः।आहवनीयनिमंथ्यावु
च्यते।युवंन।ईदृशौभवतं॥३॥समानमनस्कौभवेतमौ।समानप्रज्ञौ।अरपसौनिः
पापौ।यज्ञंयजमानंचमाहिंसिष्ट।हेजातवेदसौअद्यनःशिवौभवतं॥४॥जुहोति।तत्रै
कोद्दिष्टाहुतिं।अग्नावग्निः।विराट्।अग्नौआहवनीयेयोऽग्निर्निमिथ्यप्रतिष्ठःसंचरति।

श्र

अघीणं मग्निं होत्विणं पुत्रः। अभिसिस्त्तेः पा तीत्य मिथा। स्त्तिपाश्मं सनः स्योनः सुखरूपः सन्
सुयज्ञा सुपागेनेइह देवेभ्यो हव्यं यज्ञ। पुरुषव्यत्ययः। यजतु। सदं सर्वदा अप्रयुछन् अप्र
मत्तन् स्वाहा। जुहोमि। ४॥ ओं वायो आज्यं व्रतप्रदानेग्ट ह्लाति। आपयेत्वा। वायुदेवत्यं प
तुः हे आज्य आपततीत्यापतिस्तस्मै वायवेत्वां गृह्लामि। परितः पततीति परिपतिस्त
स्मै। तनोतीति विश्व मिति। तनूरात्मा तस्यन प्त्रे पौत्राय शन्तुर्वेत्यं भूतानि स्यात्तु मिति। शब्दे
द आकाशस्तस्यापत्यं शाब्दरो वायुः। तस्माद्वेतस्माद्वा आत्मन आकाशः संभूत आ
काशात् वायुरिति श्रुतिः। शक्नोतीति शक्वा तस्मै। अन्येभ्योपि दृश्यत इति वनिप्। ओं जि
ह्वाधष्वाजिह्वाय। आज्यमवमृशंत्यृत्विजः परस्परमद्रोहाय शपथं तः अनाधृष्टं अ
नुधर्षितं। अनाधृष्यमनुल्लंघनीयं यत्वमसि। किंचा हे आज्य त्वं देवानामोजो सि। न

स्या। मिशस्तिर्निदायस्यतत। अभिशस्तेः पातीति। अनभिशस्तेः स्वर्गादौ नयतीति। अनभिशस्तेन्यं। यथ तस्य मीढ्वंशं अतस्त्वामभिमृश्य। अंजसा सत्यं उपगेष्वं। उपगच्छेयं। चं च मां स्वितस्सु
द्दते साधुगते स्वर्गे धाः॥ ५॥ आहवनीये समिधमादधाति। यजमानः। अग्ने व्रतपाः। यजमानोऽनेन यजुषा ग्निशरीरस्य शरीरयोर्व्यत्ययं। करोति। हे अग्ने त्वं व्रतपाः कर्म
रक्षिता। त्वे त्वां प्रतपां शरणं यामीति शेषः। कथं। या तव तनूः सेवं मयि भवतु। योया
ऽमम तनूः सेषा त्वयि भवतु। हे व्रतपते। नौ व्रतानि सह एकत्र संतु। किं च। दीक्षापति
स्तपस्पतिश्च सोमः मे दीक्षां तपश्च अनुमन्यतां॥ ६॥ सोममाप्याययति ब्रह्मा द्वयः
पं च यजमानः स च्छा जेमाभः। अंशुरंशुष्टे। चतुरवमाना चतुशीत्यक्षरा प्रकृति
रुच्यते सोमी॥ + ॥ अभियतानुवादिनौ सा विचीजगती। विप्राश्च त्विजो मनो धिया

ऋग्वृ॰
७९

वावश्च युंजते। कुत्र। विप्रस्य फलदानं प्रति प्राप्त क्रियायां अन्ते प्राप्तुं तैर्वृहतो महतो
विपश्चितः। यज्ञो वै विपश्चित् इति श्रुतिः। सर्वस्य यज्ञस्य कर्म्मणि। त एव सविता पुरस्
ता होत्रा होतारः। स एव एकः कर्तारो विदधे विदधते। पुरुष। वचनव्यत्ययः। होत्रेति
इति नाम वा। तन्मध्ये वयुनावित्। एक इत्। त्रिविद्ज्ञानवित्। अद्वितीय एक एव। वयु
नं वेतेः कीर्तिर्वा प्रज्ञा वा। यास्कः। स वितुर्देवस्य परिष्टुतिः स्तवनं महीमहतीः॥ १॥
दक्षिणेव [illegible] त्रीनिहिरण्यपनिआयजुहोति। दक्षिणा रथ वत्कावेति॥ इदं विष्णुः
गायत्री वैष्णवी। विष्णुरिदं जगत् विक्रमे। त्रेधा भूम्यंतरिक्षद्युलोकेषु अग्नि
वायुसूर्यरूपेण पदं निदधे। पद्यते ज्ञायते अनेनेति पदं। विंचा अस्य विष्णोः पदं
संअस्य हेतारवं समूढं अंतर्हितं। अज्ञातं अकृता [illegible]। पांसुरे वा। लुप्यमानं॥ ७९

पांसुले प्रदेशे निहितं यथा न दृश्यते तद्वदतः तदुक्तं । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यंति
सूरय इति ॥ द्वितीयस्यानमो वर्त्मनि जुहोति । इरावती । वैष्णवी त्रिष्टुप् । हे विष्णो हि यु
स्मात् । त्वं रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्यस्तभ्ना ८ स्तंभितवानसि । कीदृश्यौ । इरावती सस्यवत्यौ
धेनुमती । पशुमत्यौ । भूते अभूतां संवृत्ते । पुरु पृथ्व्यत्ययः ॥ सूयवसिनी । शोभनयवस
वत्यौ । मनवे यजमानाय दृशस्या दाओ यज्ञसाधनाभ्यां । किंच । मयूखैरभितः पृथि
वीं धां च अध्याहारः । दाधर्थ धारयसि । तस्मात्त्वां स्तुम इति शेषः ॥ २६ ॥ पत्नी अदृ
धुरावनक्ति । देवश्रुतौ । हे धुरौ देवैः श्रुतौ युवां देवेषु आघोषतं । आशब्दायतं । घुषि
शब्दे ॥ वाचयति । प्राची प्रेतं । हे हविर्धाने प्राग्गच्छने युवां प्रेतं प्रगच्छतं । अध्वरं कल्प
यंती समर्थं कुर्वाणे ऊर्ध्वं स्वर्गं प्रति यज्ञं यतं । मा जिह्वरतं । कुटिलं वलनं मा वलतं । श

ज्यो॰ ८०

ञ्कुर्वैत्यनसिवाचयति। स्वगोष्ठे हि हविर्धानेऽनसी हदे विदानादिगुणयुते। हेतुर्व्यर्ग हृत्सूपे। स्वं स्थानं अवदत्तं उज्ञानयंतो।। किं वा अायुः प्रजां चमानि वीदिवं। निकर्प्रभुभनादि रहितं मा ऽश्च [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] रयंतां पुवाभ्यां वौऽज्ञारितथैवस्यादिति भावः। न

स्यस्यकरोति। वेदिनि [illegible] हूटं स्यो। एते अत्र पृथिव्या:

[illegible] वर्जणि विस्तीर्णे प्रदेशे रमेथां। हि अनसी पुवौ। दक्षिणमुपस्तम्नाति।

अनः विष्णोर्मुकं इत्या घास्ति स्तो विष्णव्यास्त्रिष्टुभः। द्वयोरंते विष्णवेत्वेत्यनुः

नु कमित्यव धारणार्थश्च निपातद्वयं। विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं प्रब्रवीमि। यो विष्णुः पार्थि
वानि रजांसि पृथिव्यंतरिक्षद्युस्थानानि विममे निर्ममे। लोका रजांस्युच्यंत इति निरुक्तं
। यश्च उरुगाय उरुगमनः चतुर्थ्याः द्वितीया लिंगोक्तदेवतः हे सोमः दे
वदेवेषु: वीप्सार्थं वदः एवाधनविदे ईश्वरतादर्थ्ये आप्यायतां। उपचीयतां। वर्द्धतां। सोम
कंडनाय। जलकुंभाय कथं नाम्ना ह्विदे। किं चाइंद्रस्तुभ्यं त्वत्पानार्थं आप्यायतां। त्वमिं
यत्र पयि आप्यायस्व। वर्द्धस्व। अस्मान् सखीन् सत्यामेधया आप्यायय वर्द्धय। सनिधैनः
लाभः हे सोम ते स्वस्त्यस्तु। अहं वसुत्यां समाप्तिदिनमश्नीय व्याप्नुवां॥ ४२॥ प्रस्तरे निकु
व एषः आइष्टाद्दत्ताराय: दक्षिणाभिप्रायं। किमर्थं प्रकुष्टायइजेमगायत्र। आतवाधिषो
ऽस्माकं मध्यार्थे चतुर्थी। विति तं भातमस्तु॥ द्यावापृथिवीभ्यां नमः॥ ७॥ उपसदं सुहोति
यातं। ततः सुराएषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्मयीमेवास्मिं लोके रजतामंतरिक्षे हरिणीं

८१ दि वीत्यादीति हासः। असुराअग्नेस्तनूअयंवक्तुरित्यर्थः। हे अग्ने याते अयासिशेते इत्य
यःशयातनूर्वर्षिष्ठा विस्तीर्णा गह्वरेष्ठा गूढदेशस्थायिनी सा असुरस्संवंधिउग्रंवचो
जहीत्यादिकं त्वेषं दीप्तं वचवोऽपाव धीद्य हंतु॥८२॥ रजःशया रजतःशायिनी। हरि
शया हरि तसुवर्णे शायिनी। एवमुत्तरमंत्रौ॥८३॥ चात्वालं परिलिखति। यत्रास्य मह दो
त्तरवेदिः कर्त्तव्या तं भूदेशं स्फ्येन पश्चात् पूर्वतो दक्षिणतउत्तरतश्च लिखति। तपा
यनीमे। अस्यां कंडिकायां चतुर्द्दश मंत्राः। चत्वारो मंत्राः पृथिवीदेवत्याः। तपः सन्तन
नो यस्या मे तिष्ठतीति तपायनी मम असि। द्वितीयं परिलिखति। वित्तायनी। वित्तार्थं यस्या
मे तिष्ठतीति तृतीयं परिलिखति। अवतात् मां नाथितात् याचितान्। यद्वा नयावेयं तथा
मा कुरु। चतुर्थीं परिलिखति॥ अवतान्मां व्यथितात् ध्याज्वलनेषु द्वेषभूमिः। चात्वालं प्रहर
ति विदेदग्निः। [illegible] अग्नी नामवनामानि गृह्णन् हवतीति श्रुतिः। तदनुवादिनो मंत्राः॥ ८१

नमो नाम मा अग्नि विंदितजानीयात। पुरीषं हरति। अग्ने हे अंगिरः। अंगिर्गतिरस्यास्तीति अंगिरास्तत्संबुद्धौ। मत्वर्थे रस्य प्रत्ययः। आयुना नाम्ना अभिहितः एहि॥ निवपति मा देवेभ्यः स्थापयति। योऽस्यां पृथिव्यां त्वमसि। यत्ते अनाधृष्टं यज्ञियं नाम तेन नाम्ना त्वा नो देवेभ्यः स्थापयामि। द्वितीयां पृथिव्यां तरिक्षां तृतीयां द्योः। चतुर्थं हरति। अनु त्वा देववी तये देवतर्पणाय त्वां अनुहरामि॥ ८॥ व्यूहत्युत्तरवेदिं। समां करोति। सिंहीरसि। वाक् पूर्वं असुरेभ्यः क्रुद्धा सिंही भूत्वा चचारेतीतिहासः। सा वेदिमंत्रेणोच्यते। या त्वं सिंही भवसि शत्रुसहनशीला सा देवेभ्यो अकल्पय स्व उत्तरवेदि रूपेण। उक्ष्णा प्रोक्षति। शुंधस्व। शुंध्यस्व। सिकताः प्रकिरति। शुंभस्व। अलंकृता भव। संभवति रलं वा। प्रोक्षति। इंद्रघोषः। इंद्रशब्दो कारार्थः॥ १०॥ उत्तरवेदिं प्रोक्षति। द्वितीयदिने चतुर्दिक्षु प्रोक्षति। इंद्रघोषः। इंद्रशब्दो
३८ सुभिः सहितस्त्वां पुरस्तात्पातु। एवमग्रेपि। मनोजवा यमः। वर्हिर्वेदिं शेषं निषिंचति॥

अ॰ सू॰
८२

इदमहं। वेदिप्रोक्षणेतत्पुनं न आवर्त्तितं वाऽदकं अहं यज्ञान् वहिर्द्धानिःसृजामिति। द्विपा
ति। वर्हिः वा स्यतः। नाभिं व्यामाय यति। वेदिमध्यं छ तेन स्तुवा स्थावयति स्वाहां तमं अैः॥
सिंहं स्यसि॥ आदित्यान्वनुतेसंभजते इति आदित्यवनिः। छंदसीवनसमनर द्विपथा
मिति इन्द्र प्रत्ययः। एवं सर्वत्र। देवान्यजमानाय आवह आगमयस्तु मुचय छति।
भूतेभ्यस्त्वा। चतुर्विधभूतस्थितये त्वां स्तुवउद्य छामीति शेषः॥ १२॥ पवित्रीन्द्र।
प्रति दधाति। ध्रुवोसि। यस्माद्दक्षिणयज्ञं ध्रुवः स्थिरस्त्वं असि। तस्मात् पृथिवीं दृंह।
इत्येनित्ये यज्ञे क्षियतीति ध्रुवक्षिता। अस्मुते यज्ञे क्षियतीति अस्मुतक्षिता। सं भारा
नुइति वपति। धुगुलोशीराऽजभालके शान्वेदिनाभौ क्षिपति। अग्नेः पुरीषं पूरवि
तनवसि॥ १३॥ सावित्रं जुहोति। युंजते मनः॥ ॥ जेभाविचक्रमाणः सनसधस्थास

८२

हस्थानं देवानां उत्तरं द्युलोकाख्यं अस्कभायत् । स्तंभितवान् । सप्तमादस्य योगः । छंदसी
तिसहस्यसर्वे धातोर्देशः । स्थूणामुपनिहंति । विष्णवे शाः । निहन्मीति शेषः । १८ । उत्तरमु
पस्मांन्नाति । दिवो वा हे विष्णो दिवः पृथिव्याः महतः उरोर्वीस्तीर्णादंतरिक्षा
ल्लोके त्यो धनमादाय उभौ हस्तौ वसुना पृणस्व पूरय । ततश्च दक्षिणात् तृतीयार्थे
पंचमी । आ उत सव्यात् उभाभ्यां हस्ताभ्यां आ प्रयच्छ । अभिमुखेन देहि । विष्णवे
त्वा पूर्ववत् । आमध्यमं छदिर्नालभ्यवाचयति । हविर्धानगृहो परिमाणं ॥ प्रतद्विष्णुः ॥
यस्य विष्णोः उत्तरोऽर्द्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते । उरुषु त्रिषु विक्रमणेषु लोकेषु
विश्वानि भूवनानि भूतजातानि अधिक्षियंति उपरिनिवसंति । ततः । स विष्णुः प्रस्त
वते प्रस्तुयते वीर्येणाय कृत्स्नेनशाप छ्यांदस्मः । कथं । मृगः शुद्धः । मृगस्थुपस्थु द्वौ
नोऽर्थे भीमो भीषणः । कौ चरति मत्स्यादिरूपेणेति कुचरः । गिरिषु वेदवान्यातिष्ठती
न

कश्रसू०
८३

तिगिरिष्ठाः। यद्वागिरिर्देहः। यद्वानइवार्थे यथाभीमः मृगः। सिंहः वीर्येण स्तूयते सोपि विभे
त्यस्मादिति भीमः। कुचरः कुत्सितचारी प्राणिवधजीवनः। गिरिष्ठाः पर्वतस्थः ॥२०॥ मध्या
घां मालंभयवाचयति। ८ हनिष्ठे।३। विष्णोररराटं। विष्णोर्यज्ञस्य ललाटमसि। उत्थी
प्यावुपस्पृश्य वाचयति। ४ रराटी। विष्णोः श्नप्त्रेस्थः। श्नप्त्रे सृक्विणी। सीव्यति। वि
ष्णोस्यूरसि। सीव्यं त्यनेनेति स्यूः। सूचिः। ग्रंथिं करोति। विष्णोः ध्रुवोसि। ग्रंथिः। सम
र्धं स्पृशति। वैष्णवमसि। यज्ञियं। विष्णवेऽथीय त्वां स्पृशामीति शेषः ॥२१॥ इतउत्तरं ८३
उपरवमंत्राः। उपरवागर्त्ताः। प्राग्देवस्य त्वेत्यस्मान्मंत्रात्। अभ्रिमादत्ते। खननसाध
नं। देवस्य त्वेति। आददे। ८ स्त्रीमि। नार्यसि। नारीति प्रसज्यते। त्रिः। नस्थैरस्याप
त्यं स्त्री नारी। परिलिखति। इदमहं। यत्परिलिखामि। इदमहं रक्षसां यज्ञघ्नानां ग्री
वासी अपि कृंतामि भिनद्मि। यथा परिलिखितं खनति। वृहन्नसि। हे उपरवत्वं वृहन्नसि

हानसि। वृत्रहत्वरक्षोयस्यसवृत्रहद्भवाः। तस्मादिंद्रायवृत्रहतीवा एवं वदा॥२०॥ विं इतीमे
व केवलानेत्याहा रक्षोहनौ रक्षांसि यया वाकू हंतीति रक्षोहा। तां। वलुले छंदसी तिविष
बलगान् हंतीति वलगहा। तां। शत्रुभिर्विनाशार्थं भूमौ निखाता ४। कृत्या विशेषा वगला:।
वलोवृणोते ४। यास्कः। यस्यवधाय क्रियते। तं एव त्वा च्छादयन् गच्छतीति वलगः। वै
ष्णवी वा एवं वदेति संबंधः। उत्किरति इदमहं तं वलगं उत्किरामि। उद्धरामि। मेनिष्ट्यो ऽमा
त्यश्चयं निचखान। निखनति। छंदसि लुङ्‌ लङ्‌ लिटः सर्वेषु कालेषु भवंति। शरीरमानि
र्गत्य विस्तीर्णो भवतीति निष्ट्यः स्नुः। क्रोश हर्से यातयोः। अमा शब्दो ऽंतर्हितार्थः। सहार्थो वा।
अमात्य हे सह वा भवतीति अमात्यः। अथवा अमात्युपातत्र भव इत्यर्थः॥ द्वितीयमुत्किरति।
यमेसमानाः विषादिभिः॥ तृतीयमुत्किरति। यंमे सबंधुः स्वजनः। चतुर्थमुत्किरति।
यंमेसजातः। भ्राता। सर्वामुत्किरति। उत्किरामि कृत्यां॥२३॥ यथास्य इंशति चतुर्भिर्मंत्रैः
चतुरोऽपवरकान्। स्वचरा उ असि। स्वयमेव राज्यं यस्य स्वराट्। सत्रेयः ऽरा जतइति सत्रराट्।

ऊ॰ अ॰ सू॰ अभिमानीन्नरीन् हंतीति अभिमातिहा । जनेवा जलत इति जनेवा । सर्वस्य राजतीति ॥४॥
८४ प्रोक्षत्येतान् । रक्षोहनः । रक्षसां हंतॄन् । अपवरकान् । वः युष्मान् । प्रोक्षामि । अवनयति
८४ अवाचीनमपः प्रणयामि । अवस्तृणाति । वः अवस्तृणामि । अवाचीनो न दर्भान् स्तृणा
मि । अधिषवणे फलके उपवै दधाति । ययोः सोमः सूयते काष्ठफलके पार्श्वयोः । रक्षोहं
तृणीं वलगहनं वा उपदधामि स्थापयामि वैष्णवे ॥ पर्यूहति । वां परि ऊहामि । संलग्न
करोति । तत्राधिषवणं चर्म निदधाति । वैष्णवमसि । तस्मिन् ग्रावणः पंच निदधा
ति । वैष्णवा वा स्थ ॥ ॥५॥ इत उत्तराः उदुंबरी मंत्राः । उदुंबर तरु शाखे वा । अभिमाद ८४
ते । देवस्य त्वा । यवाना वपति । यवोसि । युयुधस्मात् द्वेषो । यौतीति यवः । द्वेषो दौर्भाग्यं
असमतो यवय पृथक् कुरु । अरातीः अदानानि वसौभाग्यं दानं च प्रार्थ्यते ॥ ओदं
वरी प्रोक्षति । दिवे त्वा । दिनाय पृथिव्यां प्रोक्षामीति शेषः ॥ अवटे प्रोक्षमासिंचति ॥

शुंधंतां। पितृसदनाल्लोकाः। पितरो येषु सीदंति इति। आसतोर्वै हीविप्रास्यति। पितृ
सदनं असि॥२६॥ उत्क्षिपति। शाखां। उद्दिवं हे शाखे त्वं दिवं उत्स्तभान। स्तंभय।
पूरय। पृ पालनपूरणयोः। अंतरिक्षं पृण। पृथिवीं दृंह। द्वितीयार्थे सप्तमी। मिनोति।
शाखां गर्ते क्षिपति। घृतानो दीप्यमानो मारुत वायुस्त्वां मिनोतु। डु मिञ् प्रक्षेपणे।
गर्ते क्षिपतु। केन। ध्रुवेण धर्मस्थिरेण धर्मणा धारणेन। मित्रावरुणेव मिनुतो।
पर्यूहति। मृद्भिर्गर्तं पूरयति। ब्रह्मवनि। क्रियाविशेषणतया क्लीबत्वं। ब्रह्मवनि
यथा तथा हे शाखे त्वां पर्यूहामि। परि पूर्वः ऊहः पूरणार्थः। पूरयामि। पर्यूहति। गर्त्तेति
द्रविप्राकर्ते। ब्रह्म दृंह॥२७॥ आलभ्य वाचयति। शाखां। ध्रुवासि। हे शाखे ध्रुवा
सि। यतोऽयं यजमानोऽस्मिन् गृहे प्रजया पशुभिश्च सह ध्रुवोऽस्मिन् भूयात्। अस्य
विशाखे नु होति। शाखायाऽपल्पूंखेषु। घृतेन। हे द्यावापृथिव्यौ युवां पूर्येथां। सहसि

अग्र॰सू॰
८५

सदोगृहे। छदिरधिनिदधाति। छंदिः। इंद्रस्य छदिरसि सर्वस्य जनस्य छाया चासि॥२८॥
परिश्रयति। परित्वा। अनुष्टुप् ऐंद्री अनिरुक्ता। हे गिर्वणः इंद्र। इंद्रो वै गिर्वण इति श्रुतिः
। इमा गिरो वेदवाण्यो विश्वतः सर्वतः परिभवंतु परिगृह्णंतु। किं त्वां। वृद्धायुं॥ वृ
द्धा आयवो मनुष्या यस्य तं। मरुतः यद्वा रुद्ध आसा वायुश्च ते। मिहामनुष्यं। किं। गिरः
अनुसवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ता गिरो जुष्टयः। प्रीतिकरा भवंतु॥२९॥ इंद्रस्य स्यूः।
सदसः सीवनग्रंथिकरणे अभिमर्शनीनानी ग्रंथलक्षितानि भवंति। आग्नीध्रस्य य
ति। आग्नीध्रगृहे। वैश्वदेवमसि॥३०॥ अत उत्तरं षोडश धिष्ण्यमंत्राः॥ ते वै धि ८५
नामानो भवंति इति श्रुतिः। आग्नीध्रं। विभूरसि। विभवतीति विभूः। प्रवाहयती
ति प्रवाहणः। तस्य हि दक्षिणे न रतस्त्विजो गच्छंति। तं त्वां स्थापयाम इति शे
षः॥ एवमुत्तरेष्वपि योज्यं॥ होतुर्धिष्ण्यं। वह्निः। अग्नेः। आशुदिप्रं अततीत्यत्रः

प्रवेताः प्रकृष्टज्ञानः ॥ ब्रह्मणाश्छे । सिनः । कुथ्योऽस्मि ब्रह्मवेरू थइति व्यक्तिः । विश्ववेदाः
सर्वज्ञः सर्वविन्नो वा ॥ ३१ ॥ पोतु पउशिक कांतोस्मि । वभ्रुकां तो । नेछु । अं घस्य अं हसः
पापस्यारिः । अं बारिः घकार छांदसो हकारस्य । विमतीति वैभारिः । भती । अ छावाकः
स्य । अवस्थूः । अवसं अन्नं इछतीति अवस्थूः । क्विपू ऊ प्रत्यय औणादि कः । दुवस्वान् ।
हविष्मान् । अ छावाको हि पुरोडाश छगलं भागं लभते । दुवइति हवि र्नाम । मा
र्जालीयं स्तुंभूः शोभनः । मार्ष्टीति मार्जालीयः ८ । तत्र पात्राणि प्रक्षाल्यं ते । इतउत्त
र मदिशति । पशुपति । आहवनीयं । संघ्राट् संगत दीप्तिः कृणं पयोत्रतेरूप न्हीणीयज
मानं अनुगछतीति कृशानुः । वह्निः वपमान देशं । यज्ञो ज्ञानायति तां पवित्र घः । परि
घट्नीय उद्भा चा दिभिः । पवमानः प्रसिद्धः । य त्वा लें । नभोस्मिप्रतकानमातीतिन
भः । यद्वा आकाशरूपः ॥ प्रदक्षिणमेणि नकंतिनिर्गछंति च्यत्विज इति प्रतका ॥

नै १

अमरटी०
८६

तकतिर्गत्यर्थश्च ॥ मित्रा अजपवनदेशं ॥ मरुद्धोमरुद्धकारी । घृतं हविर्मध्यं भवति । हव्यसू
दनः हविषः पक्ता । सूदनः सूपकारः । ओं देववरी । ऋतधामा । ऋतो यज्ञो धाम स्थानं यज
न्मवा यस्य । स्वर्ज्योतिः सूर्य्यतेजाः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मासन्दनं । समुद्रोसि । तत्र हि समुद्र इवागा
धेयज्ञानेन ब्रह्मा तिष्ठति ॥ विश्वं यज्ञं व्यचति गच्छति विश्वव्यचाः ॥ कृताकृतप्रत्यवेक्षणे
न श ॥ शाला द्वार्य्यं । पत्नीशाला द्वारस्थं अग्निः । अजति गच्छति इत्यजः । अजगतो द्वेपरो
व । अयमेवाह । वनीयाविभावेनगच्छति । एकः पातीत्येकपात् । प्रजनहितं । गार्हपत्यं । अग्निः ॥
अयनः स हि यज्ञानां स्तुतिः ॥ ५ ॥ कं व ॥ स्तुतिः स्वनाम्ना वा थकर्मनृपेः । सदोः भिमृशति
। गामसि । वा वास्मिन्कर्म्म कुर्वतीति वा कुश इन्नामे दोप चरेण सदउच्यते । इन्द्रदे
वताकं । सीदंत्यस्मिन्निति सदः । अग्नि । द्वार्य्यो सदो द्वारशाखे । ऋतस्य यज्ञस्य पृथ्वी
युवा द्वारौ द्वार देशस्याग्नियोते मां मा संताप्तं । मां संतापयतं । प्रवेशनिः क्रमणे स बल

८६

नादिना। अभिमंत्रणमुत्तरैः सूर्य्यमभिमंत्रयेत्॥ पशुपतिः। अध्वनां मध्ये वर्त्तमानं मां हव्य
यतेरव प्रतिरं प्रवर्द्धय। तिरतिरं स्वर्थ॥४॥ किं च। अस्मिन्। देवयाने देवयानप्रापके प
थि मे स्वस्ति भूयात्॥३३॥ ऋत्विजः। ईक्षते। मित्रस्य मा। आदित्यस्य चक्षुषा मां ईक्षध्वं।
धिष्ण्यान्। अभिमन्त्रयते। हे अग्नयः। ये यूयं सगराः। गदस्तुतौ। समानस्तु नयः स्थ। ते स
गदेन नाम्ना धिष्ण्या इति नाम्ना रुद्रदेवत्येन अनीकेन मुखेन मां पात। रक्षत। पिपृत।
पूरयत। धनैः गोपायते। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यते॥३४॥ एषवदाज्यंछ स्तोमि ऽपी
तिमसि। आज्यत्वात्। सर्वं रूपं। सर्वदेवानां समितः। समिंधनं। वैसर्जनानि जुहोति।
एतत् मंत्रात्प्राहुती॥४॥ वपुं सोमः सौमी गायत्री। अनवसाना। हे सोम। त्वं तनूः शरीरं
ततकं तं तिकृती द्वेदने तेनन्नूकृतौ। वृन्दादयस्तेभ्यः। अनपकृतेभ्यो दुर्ज्जनैः कृतेभ्यः।

ऊश्र५ द्वेषोभ्यः। दुर्मतिभ्यो भयः। गोपायेत्यध्याहारः। यतस्त्वं ऊरूपं तासि वहुप्रकारं भियामकोऽसि
८१ ।वरूथं गृहं वरक्षः। द्वितीयं जुहोति। जुषाणः। एकदापि विराट्। अस्तु देवता। अस्तु श्चा
त्र सोमः। जुषाणः प्रीयमाणो ऽस्तु। आज्यस्य वेपि वृतु। आप्नोति पीतः सन् शरीरमित्य
र्थः॥३५॥ नावयति। अग्नेनय। इत्याग्नेय्योत्रिष्टुभौ। हे अग्ने त्वं सुपथा शोभनमार्गेण
।कृत्वा अस्मान् रायेधनाय यज्ञफलाय नय। प्रापय। हे देव त्वं विश्वानि वयुनानि च
ज्ञानानि विद्वान्। सर्वज्ञ इत्यर्थः। अस्मद्विं व भूयिष्ठां वहुतमां ते तव नम उक्तिं हविषा व
र्वनं विधेम करवाम। नम इत्यन्नं नाम॥३६॥ आग्नीध्रीयं जुहोति। अयं नः। अयमग्नि ८१
र्नः वरिवः धनं कृणोतु। करोतु। मृधः संग्रामान् प्रभिंदन् पुनः अग्रतः एतु वया
तु। अयं वाजं स्वातो अन्नं संभजते निमित्ते वाजान॥३७॥ अस्मात् अस्मातः एनः युयो
धि। पृथक् कुरु। यो ततः शपः स्तुः वा छंदसीति हः। पिवे पदे अजितस्येति तस्य खितं। ॐ

अ॰ ९

गुणश्चा। युयोधि। युमिश्रणामिश्रणयोः॥ किं एनः जुहुराणं। कुष्मीकौटिल्यो। अस्मात्।
दूरं छिन्नं सनो लुकुछं लोपश्चेत्यौणादिकसूत्रेण नत्रुप्रत्यये रूपं। दूरं छित्तु मि घ्नतीति
कुटिलीकर्तुं। अभिलषितक्रियाप्रतिबंधि। प्रथमं वो ध्यां उत्तरं। भून्नानि नयतु।
न्द हि ब्राणः। अति हृष्यत॥३७॥ आहवनीय जुहोति। उरु विष्णो। वैष्णवी अनुष्टु
प्। हे विष्णो उरु विक्रम स्व व्यापुहि उरु क्षयाय मह हृद्रा न गृह हनि वासाय नोऽस्मान्
कुरु। हे घृतयोने अग्ने घृतं पिब। अग्निर्यस्यै योनै तस्य न्नासस्ये घृतमुल्बमासीदिति
श्रुति॥ यज्ञपतिं वप्रतिर। यजमानं पुत्रपश्वादिति वृद्धये प्रपादपूरणे॥३८॥ सो
मं निदधाति। ब्राह्मणाः सकाशादादाय सोमं दक्षिणेन सिकृष्णाजिनमास्तीर्यत
स्मिन्सोमं निदधाति। देवसवितः एष सोमस्ते समर्पितः तं रक्षस्व। रक्षणे प्रवर्तस्व

ऊ० शु० ८८

मा इमन्नाम्असुरा मा हन्युः। यजमान उपतिष्ठते। एतत्त्वां हे देव सोम एतत्त्वं देवः सन्
देवान् उपागाः इदं अहं रायस्पोषेण सह मनुष्यान् उपागच्छेयमित्यनुषंगः। उपनि
ष्क्रामति। स्वाहा। स्वस्य अहत्यागः। यद्वा सुहुतः सोमोऽस्तु। वरुणस्य पाशात् निर्मु
च्ये निर्मुक्तोऽहं॥ ३९ ॥ समिधमादधाति। यजमानः समिधमाधाय अंगुली विमुंचति।
अग्ने व्रतपाः। यजमानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य कृतव्यत्ययोऽधस्तनं कर्म कृतार्थं
कृत्वाथ यथास्वं शरीरं कुर्वाण आह। हे अग्ने त्वं व्रतपा असि त्वां ब्रवीमि। त्वे इति द्विती
यार्थे शे प्रत्ययः॥ या तव तनूर्मयि अभूत् सा एषा त्वयि भवतु। या इति या उ हे त्व मम
तनूस्त्वयि अभूत्॥ सा इयं मयि भवतु। किंच। हे व्रतपते नौ आवयोर्यथायथं यथास्वं
व्रतानि कर्माणि संतु। किंच। दीक्षापतिस्तपस्पतिश्च अत्यामन्यत दीक्षां तपश्च अपस
वि अन्वमंस्त अन्वमतवान्। युपाकृतिः। चतुर्गृहीतमाज्यमाहवनीये जुहोति यूपं छेत्तुं ८८

गमित्यनेन यूपाकृतिः ॥ उरु विष्णो पूर्ववत् ॥ ४१ ॥ अग्निमभिशाति यूपं । यूपाकृतिशोभाय
युतो वनं गत्वा वनस्थेन । अत्यन्यानन् । अन्यानन् । अतीसा अगां अहं त्वां प्रत्यागतः । न अन्या
न यूपवृक्षान् रूपा गां ॥ किं वा त्वां परेभ्यो वृक्षेभ्योऽर्वाकू । अविदं लब्धवानस्मि । ज्ञात
वान्स्मि । अवरेभ्यश्च परः परिदं । हे देव वनस्पते तं त्वां देवयज्यायै वयं जुषामहे । घो
षामहे । देवास्त्वां देवयज्यायै जुषंतां । उपस्पृशति । यूपं । विष्णवे यज्ञाय त्वां उपस्पृ
शामि तिशेषः । कुशतरुणमंतर्दधाति विवृधे । प्रहरति परशुना स्वधिते ॥ ४२ ॥ पतं.
तमभिमंत्रयते । द्यां मा लेखीः । लिख अक्षर विन्यासे । इह तु हिंसार्थः । दिवं अंतरिक्षं
च मा हिंसीः ॥ पृथिव्या सह संभव संगतो भव । छियतः । अयं स्वधितिः कुठार वज्रः तेति
जोनस्ती त्वाणः त्वां महते सौभगाय यज्ञाय । प्रणयति । सुभगो यज्ञः स एव सौभगः स्वा
र्थेऽण् । सौभाग्याय ना । म्या तोऽनु ह्लोति । छेदनस्थाने । अतस्त्वं । हे देव वनस्पते

परिक्षिंखति। यूपावटं। इदमहं। यवानावपति। अप्सु। यवोसि। प्रोक्षति। यवपुतोसि। यूपं। छिन्द्धि ...

ज.अ.ट्
८८

अतःस्थाणोर्त्वं त्वं शतवल्शः वह्वंकुराः विरोह। वयं च सहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिभिः
वह्वंकुराः विरुहेम यज्ञा चेम॥ ४६॥ ॥इति श्री पंचमोध्यायः॥ ॥अग्रिमादत्ते। देव
स्यत्वा शिघमार्लिंचति। अंशुं अंतं। दर्भान् छिपति। पितृभ्य इदमस्तु। षष्ठ्य जुं छिव्याख्या
तानि॥ १॥ प्रथमशकलं प्रास्यति। छिद्यमानयूपात् प्रथमपतितं स्वं डं॥ अग्रणीरसि।
अग्रे प्रथमं यूपस्य छिद्यमानस्यापनीयत इत्यग्रणीः। यूपावूयव भूत इत्यर्थः॥ ५॥ यद्वा
ग्रेवस्थितो यूपमवटं प्रतिनयतीत्यग्रेणीः। पुरःसरः। उन्नेत्री णाम ध्वर्यूणां स्वावे
शाय। तेघे तं यूपावटे सुस्थेनावेशयंति लघुत्वात्। हे यूप त्वा कलजस्त्वं गणस्य क ८८
र्मणोविज्ञात विद्धि। द्वितीयार्थे षष्ठी॥ किं यता यूपस्त्वां अग्निस्थास्यति। उपति। यूप
मनक्ति। देवस्सविता मधुमधुस्वादेनाज्येन हे यूप त्वामनक्तु। चरवालमुभयतोऽन्त्रं

प्य

प्रतिमुंचति।सुपिलाभ्यः शोभनफलाभ्यः ॐ अश्वीभ्योऽश्व मित्वां प्रतिमुंचामीति शेषः॥

प्रतिमुंचति।सुपिलाभ्यःशोभनफलाभ्यः।ॐ अश्वीम्योऽश्थ मित्वांप्रतिमुंचामीतिशेषः॥ यूपस्यमहिमोच्यते।हेयूपत्वंअग्रेण त्वांअ

पिप्पलंफलं।उच्छ्रयति।द्यामग्रेण।यूपस्यमहिमोच्यते।हेयूपत्वंअग्रेणत्वांअ

स्पृष्टवान्।स्तः स्पृष्टवानसि।मध्येनअंतरिक्षंआत्र प्राः।अपूरितवानसि उपदेवना

भस्तानप्रदेशेन पृथिवीं आदृंहीः दृढीकृतवान्॥२॥मिनोति।क्षिपति।यातु

धामानि।त्रिष्टुप्॥यूपदेवत्या।यूपं उच्यते।वयंयानितवस्थानानिगमध्यैउ

मर्थेसिइत्यादिनाकध्यैप्रत्ययः॥गमनायउश्मसि।इदंतोमसिउश्मः॥काम

यामहे।यत्रभूरिशृंगागावःहृदीप्तयोगावोरश्मयः।अयासः अयाः।गंतारः।प्रज्व

लन्नामसुशृंगाणीतिपठितं।अत्रतस्थानेषुअह।वै।उरुगायस्यमहागतेर्विष्णोः

तत् परमं पदं।आदित्यमंडलाख्यंअवभाति।भाति।तस्थानेछांदसोरेफः॥भूरिव

ॐ रु°
८०
ऽनुप्रकारं ।पांशुभिः पर्यूहति। व्रजन्ति। पर्यूहति। व्रजं दंह॥ ३ ॥स्रूयमन्वारभ्य यज
मानं वाचयति॥ विष्णोः कर्माणि ॥ इमा यज्यो। वैष्णव्यो। हे ऋत्विजः विष्णोः कर्मा
णि वीर्याणि पश्यत। यतः ये वीर्यैः व्रतानि आधान पशु सोम प्रभृतीनि कर्माणि
आत्मनि पस्पशे बद्धवान्। स्पश बंधने। विष्णुर्यज्ञाधिष्ठाता। किं वा य इंद्रस्य युज्यः
अनुरूपः सखा॥ विष्णु आदि कर्मसु योग्यः॥ ४॥ चषालमुदीक्षयते। तद्विष्णोः
यद्विज्ञानघनं। तद्विष्णोः परमं पदं सूरयः पश्यंति। यद्दिवि चक्षुरादित्यमंड
लमाततं विस्तारितं। इवोऽनर्थकः॥ चक्षुःशब्देनात्रापि मंडलमुच्यते। चक्षुर्मिव
स्यात चक्षुः॥ ५॥ परिव्ययति॥ त्रिगुणया कुशरज्वा यूपं वेष्टयति। परीवीः। व्ये
ञ संवरणे। अस्मात् क्त प्रत्ययार्थे क्विप। संप्रसारणं। हे यूप त्वमस्माभिः परि ८०

पारितोसि। अतः दैवीर्विशः पशवः त्वां परिव्ययंतां॥ दैव्यो वा एता विशो यत्पशव इति श्रुतिः।
किंच॥ रायो मनुष्याणां मध्ये इमं यजमानं परिव्ययंतु स्वर्गमवगूहति। काष्ठस्वरुं यूपरज्वो
र्मध्ये क्षिपति॥ दिवः सूनुरसि। फलोका द्रुगंति। तस्माद्यूपो जायते। यूपात्स्वरुरिति पूर्व
परयादिवः पुत्रः स्वरुः। द्वादशाउपशयस्तां निदधाति। इदं यूपैका दक्षिन्यामुपयुज्यते
वितष्टसंज्ञो यूपउपशः। एजत पृथिव्यां लोकः स्थानं। नु नु यूप पशुनामावतत्राह।
अत्र एष तव पशुः॥ ६॥ तं एनमादत्ते। उपावीः। उपसमीपे अवतीति। द्वितीयः सखा त्व
मसि॥ पशुं उपस्पृशति। उमेति। दैवीर्विशः पशवः देवानुपप्रागुः उपगच्छंतु। कीदृशान
उशिजुः मेधाविनः। वह्नितमान्। यजमानस्य स्वर्गं प्रतिवोढृतमान्। हे देव त्वष्टः व
सुपशुं लक्षणं रमय। रमय। णिचो लोपः। छांदसः। एवं त्वष्टारमुक्त्वा पशुमाह। हव्या
नि ते वतस्वदंतां। आस्वादयंतु। देवा इति शेषः। णिचो लोपः। ७ रेवतीः। लिंगव्यत्ययः॥

ज

८१ हे रेवंतः पशवः। यूयं रैमध्वं। हे बृहस्पते त्वं वसूनि पशुलक्षणानि निधारय। निश्चलीकु
रु। अत्र वै बृहस्पतिः पशवो वसु इति श्रुतिः। पशुं बध्नाति रज्वा। ऋतस्य। हे देव हविः
पशो ऋतस्य यज्ञस्य पाशेन त्वां प्रतिमुंचामि। प्रतिपूर्वो मुचिर्बंधने। एवं पशुं संबोध्याधम
नुष्यस्य पशमित्रादेः समर्पयति। मानुषः। त्वां धर्षा धृ[illegible]तु। शमयितुं शक्नोतु। विक
रणव्यत्ययः पुरुषव्यत्ययश्च। प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमपुरुषः। यूपे बध्नाति पशुं
देवस्य त्वा। त्वां नियुनज्मि बध्नामि। पशुं प्रोक्षति। अद्भ्यः। ओषधीभ्यश्चानम्यह पशो
अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि। प्रोक्षमाणं त्वा माताऽऽदयोऽनुमन्यतां॥८॥ आस्येउपगृ
ह्णाति। अपां पेरुः पानशीलस्त्वमसि पशो॥ ॥ अधस्तादुपोक्षति। अपो देवा आस्वाद ८१
यतु पशुं। यतः स्वात्तं स्वादितं। देव हविः पशुलक्षणं घृतशोभनं भूयात्। चित। अश्रवयेदि

इत्यर्थः। पशुं समनक्ति। ललाटं स्कंधौ श्रोणिमु त्रिभिर्मंत्रैः। सं ते हे पशो तव प्राणो वातेन
संगच्छतां। अंगानि यजत्रैर्यागैः संगच्छतां। यज्ञपतिराशिषा यज्ञफलेन संगच्छ
तां॥ ४० ॥ स्वरुशासाभ्यां पशोर्वलीमुपस्पृशति॥ घृतेन स्वरुशासावुच्येते। तत्स्व
रुक्षुरिके। घृतेन अक्तौ युवां पशून् त्रायेथां। यजमानं वाचयति। रेवती। वाग्वै
रेवतीति श्रुतिः। हे रेवति। वाक् यजमाने प्रियं धाः धेहि॥ आविश॥ वातेन देवे
न सजूर्मिलीभूय उरोः अंतरिक्षात् आपायेति शेषः॥ यजमानं। किं वा अस्य ह। विषः ८४
पशोः त्मना आत्मना यज। अस्य पशोः तन्वा संभव। वा। मंत्रेष्वाड्यादेरात्मन इत्याकारलो
पः। पश्चात् शुल्वणमुपास्यति। वर्षोः। तृणमुच्यते। हे वर्षो विस्तीर्ण [illegible] भव। व
र्षीयसि श्रेष्ठे यज्ञे यज्ञपतिं धाः॥ ४१ ॥ धेहि। जुहोति। स्वाहा देवेभ्यः। जुहोति। देवेभ्यः स्वाहा

उ॰ ग्रु॰
८२

देवेयज्ञ ॥ ॥११॥ नियोजनींवाल्वालेप्रास्यति। पशुं वै प्रनरज्जुं माद्विभूः। रज्जुरू
प्येतां मा सर्प्याकारा भूः प्रदाकुरजगरश्च मा भूः॥ पत्नीपश्नूं प्रतिनयन्ववाचयति॥
नमस्त्ते। पत्नीनमस्कारादिराशीर्भिर्यज्ञं पूजयति। हे आतान। ते नमः। यज्ञो वा आत्म
नो यज्ञं हि तन्वत इति श्रुतिः॥ अनर्वा तं अनाधृतोऽन्यस्मिन्नु आतस्य यज्ञस्य पथ्याः प
थिभवाः घृतस्य कुल्या अनु दीऽपतिष्ठमानाः। अनुप्रेहि॥ गच्छ॥ वर्तन्व घृतं माहू
नित्याशयः॥१२॥ एवं यज्ञं स्तुत्वा ये दानीं अपः प्राह। देवीरापः। हे देव्य आपः सुप
रिविष्ठाः॥ साधु सर्वतो निविष्टाः पाने जनी पात्रे स्थिताः पूयं शुद्धाः सत्यः देवेषु प ८२
श्रुं वो हुंवहत। प्रापयत। किंच। वयमपि देवेषु स्थिताः। सं तस्ते षां पतिर्वेष्टारो
यास्म इत्याशीः॥१३॥ पशोः प्राणोनस्तुंधति पत्नी यथालिंगं। वा चं ते शुंधामि शो

शोधयामि। उदकेन। एवमग्रेऽपि॥ मेढ्रं शिश्नं। पायुर्गुदनदेशः। चरंत्येभिरिति च
रित्राः पादाः॥१४॥ अध्वर्युर्यजमानो पशुमाप्याययतः। मनस्त इति। हे पशो तव मनः आ
प्यायतां। एवमग्रेऽपि। अंगानि। यत्ते क्रूरं अशांतं यत् तत् शमित्रा आस्थितं अधिस्थितं। शमि
ता यत्र स्थित इत्यर्थः। तात् तत् ते आप्यायतां निष्ट्यायतां संहतं भवतु। वा। ष्ट्यै संघाते। शु
ध्यतु॥ ॥ जघनेन पशुमुदकं निनयति। पशोः पश्चाद्भागे इत्यर्थः। शमहोभ्यः
अहरादिभ्यः कालविशेषेभ्यः शं सुखं अस्माकं पशो वा अस्त्विति शेषः। अग्रे
नाभिं तृणं निदधाति। ओषधे। प्रज्ञातया अपि निदधाति॥ क्षुरिकया छिनत्ति
वपाच्छेदनार्थं। स्वधिते॥१५॥ तृणाग्रं गृहीत्वा तृणपूर्वार्द्धं लोहितेन लिंप
ति। रक्षसां भागः। अपास्यति। तृणं चात्वाले लोहितलिप्तं क्षिपति। निरस्तं रक्षः॥

उ॰ प्र॰ २॰
८३

यजमानोऽभितिष्ठति। तृणोपरि। इदमहं। यदेतत्तृणमभितिष्ठामि तदिदं नरकोऽभिति
ष्ठामि। अपबाधेत्यध मे निकृन्तमेनयामि च। पावया श्रपण्या वा छादयति वपया
। हुतेन। वपाश्रपण्योर्द्यावापृथिवी अध्यस्तेऽभ्येते। हे द्यावापृथिव्यौ युवां घृते
नोदकेनात्मानं प्रोर्णुवाथां। आच्छादयेथां। आ इति पवित्रेणमाभिप्रायमेतत्॥ तृ
णाग्रमध्वर्युराहवनीये प्रास्यति। वायो वेः। हे वायो त्वं स्तोकानां विप्रुषां वपायं
वं बिन्दूनां वेः। तान्पिब। तत्वत्र तिष्ठति। वपामभिघारयति। अग्निराहवनीयः आ
ज्यवेतु पिबतु स्वाहा। सुहुतमस्तु च॥ वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति। स्वाहाकृतेसत्यौ
हे वपाश्रपण्यौ युवां ऊर्ध्वनभसो नाम यस्य तं मारुतं वायुं गच्छतं। वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य॥ ८३
वात्यालेमा ऊर्ध्वंयेति। इदमापः अवसानामहापंक्तिः। अब्दैवत्या। पावमानश्चोत्यः पादः।

93

हे आपः इदं पशुसंज्ञपनेन निमित्तं पापं प्रवहत। अपनयत। अवद्यं मलं च॥ अवदनी
यं अभिशापादिमलं शरीरादिलग्नं चापनयत। किं च। यत्। अभिदुद्रोह दुग्धवानस्मि
अनृतं उ शार्य्य अभीरुणं यत् शेपे शमितवानस्मि अनपराधिनं। अनपराधीत्येन वि
भेति। यद्वा अभिजुनाति छिन्नं त्रिमर्म्माणि त्यभीरुणं दुश्चरितं। आपः तस्मादेतस्मा
त्सर्वस्मात्पापात्पवमानश्च मां प्रमुञ्चतु॥ पृथक् करोतु॥१७॥ पशुहृदयमभिघार
रि। संते। हे पशो आज्येनाभिघारितं ते मनो देवानां मनसा संगच्छतां। प्राणश्च देवानां
प्राणेन। पशोः प्राणे वसां गृह्णातिरेडसि। निधत्स्व सिं स्थायां त्वां समवि णेन। समम
भरन्। आपो हि पच्यमाना अग्नेर्भागोयं रसं रङ्गृह्णते तस्मा वसा च्यते। दिणोति विभर्त्त
र्यो॥ तीं त्वां वातस्य ध्राज्यै गत्यै पूष्णो रंह्यै गृह्णामीति शेषः॥ वातस्यांत

यजु॰ रिक्षेण पूषा संरक्ष यज्ञलोकेन । उरुमा अंतरिक्षं । तद्धि व्यस्तरेण सर्वगतिर्भवत्वित्यर्थः
९४ विंवा जज्ञलो व्यथिषत । वयस्ता ऽरूपाणो ऽरि तेरक्षमाणो क्रीशानि: तो व्य
थिषत कथतु ॥ इयं वसा अंतरिक्षं तर्पयित्वा । अंतरिक्षमभवत्वित्यर्थः ॥ तस्मिं
स्त्वेवायुसूर्यावपि स्वकर्मदेशो सक्तः प्रवयोति । पार्श्वतगतेन मांसेन सह
वसां मिश्रीकरोति । घृतवसे मिश्रीकरोति । प्रसुतं । पृथग्भूतं वसायाः देवः
अप्रीति । द्विपजश्च प्रीतो ॥ १८ ॥ वसां जुहोति ॥ घृतं घृतपावानः । वसां वसू
ये । पिवंतीति पावानः ॥ पातारः । भोक्तारः । वनिपा हिवसेत्वं अंतरिक्षमसा अंतरि ९४
क्षे वासि देवस्य हविरसि । दिशोव्याघारयति । दिशः । अत्र स्वाहाकारः सर्वत्र
सां कांक्षेत्यात इति कात्यायनः । दिग्भ्यः स्वाहा । एवमग्रेपि ॥ १९ ॥ पशुं संस्थापयति ॥

ऐंद्रप्राणः। इंद्रश्चात्मा तत्संबंधी प्राणः उदानश्च अपशोरंगेऽङ्गे सर्वत्र निदीध्यत्। निधीय
ते। नि हितः। दाधी ऊ. दीप्तिदेवनयोः॥ द धात्वर्थो दस्मा कर्मणि लकारघुणो दसः। एवं
तावदनेन यजुषा पश्वंगेषु प्राणं दत्वाथ देवत्वष्टरित्यादिकायास्त्रिष्टु. भोऽहं वि
नं त्वष्टारमाहात्वष्टा हि नू पास्समंइष्टो देवष्टे त्वं निरूपं यदसि नाविकृतं यत्त्वं वि
सुरूपं नानारूपं सजन्त्यास मानलक्षणं भूरिव. व हुप्रकारं भवति। अडागमश्छां
दसः। लेटोडाटौ वितिङ्. आडागमः तत् सं समेतु एकीभवतु। प्र समुपोदः पादपूरणे
इति एक समपादपूरणः। एवं मंत्रैः प्राणैरंगेर्द्धीकृतं अवसे अवनाय। प्रीत्यै दे
वत्रा यंतं देवान् प्रतिगच्छंतं त्वां सरव्या दयोऽनुमदंतु अभ्यनुजानंतु॥२०॥ प्रतिपस्थ्या
तो पयजति। समुद्रं मच्छ॥ हविरुच्यते। समुद्रं गच्छ। तर्पणाय इति शेषः समुद्रादिना

उ०ब्रह्म०
८५

मकान् देवान् प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ एवमुत्तरेष्वपि योज्यं ॥ सुखं विमृड्ढो मनो मे हार्दि हृद
येप छूनि बाधीं हि । वध्यमानो हिंस्वा यतनानच्यवते स्वर्कं ऋतुहोति ॥ दिवतेस्तकरुच्य
तातव धूमो दिवं गच्छतु ज्योतिः स्वरादित्यं गच्छतु । भस्मना पृथिवी आपृण पूरय ॥ २१ ॥
हृदयशूलमुपगूहति ॥ हृदयमांसं येन काष्ठशूलेन पक्वं तत्र —— संक्षोतनु हति । मा पः
इदं वै पशोः संज्ञप्यमानस्येत्युपक्रम्य हृदयं शूलकसममवैति हृदयाच्छूलामित्युतं अत्र
वं उच्यते । अपः ओमभीश्वत्वं मा हिंसीः । इदानीं वरुणमाह । हे वरुण राजन् यतो यतो
धाम्नः दुष्टस्थानात् हृयं बिभीमः । ततस्ततोऽस्मान् मुंच । यदाहुः । गायत्री वारुणी अनव ८५
माना । अघ्न्या इति गोनाम । प्रकरणादिहानुवंध्या विभर्यं वक्तुवचनं अनुवंध्या वक्तुत्वे
ऽर्थवत्ता । एकानुवंध्या पद्ये पूजार्थं । वेदस्मृतिलोकवाक्यानि यत्र अवध्या अवध्या इत्याहुः ।

हे वरुण वर्षयंतु इति एवं अनेन विधिना अघ्न्याः शपामहे यदि स्मः । शपतिर्हिंसार्थः
॥ हे वरुण ततः पापान्नः मुंच । अथाभिमंत्रयते सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेनावस्थि
ताः । आपओषधयश्च नः संतु । अस्माकं । दुर्मित्रियाः दुष्टमित्रत्वेनावस्थि
तास्तस्मै संतु । स्पष्टं ॥ २२ ॥ वसतीवरीर्गृह्णाति ॥ मां उस्था वसतीवरी संज्ञा आ
पः । याभिः सोमः सूयते । हविष्मतीः ॥ अनुष्टुप् गांगोतो देवता । हविष्मतीर्हविषा
युक्तो यजमानः हविष्मतीः इमा आपः । आविवासति परिचरति । विवासतिः परि
चर्य्यायां । अपां हविष्मत्वं श्रूयते । यत्र वै यज्ञस्य शिरो छिद्यत तस्य रसो द्रुत्वा
ऽपः प्रविवेशेति । अध्वरो देवः सूर्यश्च आभिरद्भिर्हविष्मान् अस्तु । एतस्मै वै
गृह्णाति य एव तपतीति श्रुतिः ॥ शालाद्वार्य्यमपरेण निदधाति । वसतीवरी ।

ऊ०प्र०दू०
८६

अग्नेर्वः हविसतीवर्य्याः अपन्नगृहस्य पद्यते रैतद्रूपं। अयतितगृहस्य अग्नेः सदासि सी
दंत्यास्मिन्निति सिदानि कटस्थानं तत्र वायुष्मान्सादयामि। दक्षिणस्याउत्तरवेदि
श्रोतौ निदधाति मित्रावरुणयोः॥ अग्नीध्रीये निदधाति। विश्वेषां। सकृत्मृ
र्य्याः। अष्टे वत्या गायत्री। अभिनयेन दर्शयन्नाह। याश्च मूरापः सूर्य्ये सूर्य्यस्य
उपसमिपे विभक्ति व्यत्ययः। यन्निश्च अद्भिः सह सूर्य्याति। वा शब्दः समुच्चये। ता
आपः नोऽस्माकं मध्वं हविश्चं तु तर्प्पयंतु। हविश्च तितर्प्पनार्थः॥ २४॥ सोमस्यपाईरति। ह
कं डन प्रदेशं प्रति आनयनमुपावहरणं। हृदत्वा। सोम्यनुष्टुप। हे सोम। हृदये निश्च ८६
यात्मिकायेकुष्ठे मनसे संकल्पविकल्पकायत्वोऽपावहरामि। दिवे देवलोकाय प्रा
ये च॥ एतत्रयं मेस्यादिति। सूर्य्याय सूर्य्यादि दे वेभ्यश्च उपावहरामि। त्वं योपावहृतः।

इमं यज्ञं कुर्व्वद्दिविक्कृत्वा होत्राः वषट्कारयाज्ञिमोव्रह्मजीन देवेषु यच्छवक्षीति॥ २४॥ विवं
हे सोमराजन। त्वं सर्वाः प्रजा उपावरो हा॥ अधिपत्याधिपतिष्ठा। विस्रज्या पतिष्ठते। विश्वाः
अग्निवाद प्रजाः त्वां उपावरो हन्तु। प्रस्तुत्यान स्तोनादिभिः जुहोति। शृणोतु। त्रिष्टुप् लिंगोक्त देवता॥
अग्निं समिधासमित्पूर्वया आकृत्या मम हवं आ जानं शृणोतु। आपः धिषणा देवी वाचो दे
व्यः शृण्वंतु। मम हवं। धीसानिन्यो धीसादिन्यो वा धिषणाः हे ग्रावाणः नूपमपि आत
शृण्वंतु। केइव। यज्ञं विदुषइवा द्विद्वांसइव उपमाध्यीय उपरिष्ठाद् उपचारोनकारः॥
दिवि वाउ धीय यथा शृण्वंति। सविता वमे हवं। शृणोतु॥ २६॥ अप्सु जुहोति देवीरापः पं
क्तिदेवत्या। हे आपो देव्यः। अपान्नपात्। तं इयो वः पुष्माकं ऊर्मिः अप्सं वातः कल्लोलः
कीदृशाः हविष्य यज्ञियः इंद्रियावान् वीर्य्यवान्। दीर्घ छांदसः मदितमः मदयिन्त
मः। तं ऊर्मिं शुक्रेपेभ्यः शुक्र उपलक्षणं शुक्रादि सोमग्रहपायिभ्यो देवेभ्यो देवत्रा

अग्र
८१

देवान्प्रियायिनं स्तोदेवमनुष्येत्यादिना द्वितीयार्थे त्राप्रत्ययः। ये त्वां देवानां यूयं मा
नामस्थः॥२७॥ कार्ष्णिरसि। अनुष्टुप् ॥ पथा विनियोगं देवता। मैत्रावरुणं त्वं मस
नोऽपमयो हति। हे आज्य त्वं कार्ष्णिः कृष्णविलेखने॥ कृष्टं असि। देवेन मह्लितमित्यर्थः
तेन वमसेन गृह्णोति। समुद्रस्य। अपो वै समुद्र इति श्रुतिः। वसतीवरीलक्षणस्य स
मुद्रस्याद्रिन्यै अक्षीणतां येत्वां ऽनयामि। ऽहं स्तोमि। वसतीवरीणां वर्धनाय तां
आपो गृह्णंते॥ संस्पर्शयति समापः। आपो वसतीवरीलक्षणाः। अद्रिर्मैत्रावरु
णवमसस्याभिसमगमत। संगच्छतां। ओषधीर्मुञ्जादिका ओषधीभिः समगमत।
अपां कारणमृतत्वात्तासामपि योगोस्तु॥२८॥ जुहोति। समग्रे। गायत्र्याग्नेयी। हे
अग्ने यं मर्त्यमनु जो पृत्सु युद्धेषु त्वं अवाः अवसि। रक्षसि। वाजेषु हविर्लक्षणे
ष्वन्नेषु यं च जुनाः। अभिगच्छसि। जुनाति गत्यर्थः॥ स नरः शाश्वतीः। शाश्वतीः इषः ६

अन्नानियंतालक्ष्म्यालक्ष्मीं तमेतदाघ्रदात्तत्वात् ॥९८॥ अद्रिमादत्ते । ग्रावाणं । देवस्य त्वा । अग्र
दोग्र स्तोमि । त्वं रावा भिः । रादाने वनिप । आकूतीनां दक्षिणानां यदा ता ब्रि । एत ध्यान दृष्टं रा
सते । आकूती श्च दक्षिणाश्चेति श्रुतिः ॥ विंवा । इमं अध्वरं इंद्राय इन्द्रार्थं एवं विधं कवि । कुरु
की दृवं । गभीरं महान्तं । उत मेनपतिना यो वितेन सोमेन सुधृतमं । साधु अभिषुततमं ।
सुपूर्वः षुञ् अभिषवे । ल्यपि तकार लोपः ॥ दीर्घत्वं नमपि प्रत्यये छांदसं । उर्जस्वंतं
रसवंतं । मधुस्वादुना रसेनोपेतं । पयस्वंतं । पयः स्वादुना रसेनोपेतं । निग्राभ्यासु वा वप
ति । सोमेन सह स्तोत्व वमेगृहीता वसतीवर्यो निग्राभ्या संज्ञाः ता हृदिस्पृशः यजमानः
पठतीत्यर्थः ॥ निग्राभ्याः स्थः । तस्मात् इंद्रेणापूयं उरसि गृहीताः तस्मान्निग्राभ्या उच्यं
ते । देवश्रुतः । देवैः श्रुताः स्थः । तस्माद्वकुनेभ्यः सत्पः मां तर्पयत समासव्यासेतावुः ।
तदेवाह । मनो मे । मनआदीन् मम तर्पयत । तागणान्तरसं ध्वानां । मम गणाश्च मा वितृ व ताविन

गायत्रीश्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति श्रुतिः। ४ मितस्य सोमस्य शान्तेर ५

ऊ.ऋ.हु. तगतत्स्तोमामामर्वतु। इन्द्रो मेर्ग्यापूरितास्त्वपि। अनुरक्तगणो भवेयं इत्यर्थः॥ ३१॥ सोमं मिमी

८८ ते। इ झायत्वा। वसुमने रुद्रवते आदित्यवते भवनत्रयदेवतायुक्तायेत्यर्थः॥ अभिमाति कृत्

त्रुहं त्रेसपत्नो वा अभिमातिरिति श्रुतिः। इ झाय। सोममन्ते हि ग्रहोर्मिः शुंदत्ति। श्येनायं

सोमस्याहं श्येपेन रूपिणा पेगायत्र्या वनाय स्थाष देवन पुष्टि दाने इ ग्रयेवत्वां मिमे इति स

र्वत्रशोधः॥ ३२॥ मितो लंभनं। यत्ते। सोमी विपरीता बृहती। आत्यू तमस्य मन्त्रस्य निदानं

यदा किल देवां हविः सोमो ऽभूद् तदा लोकं जुतिस्वस्तोन्नृत्यदधा तामसामने मिः क्रियते

हे सो हेतैमतव दिवा पृथिव्यां उरौ विश्वा त्वे अंतरिक्षे च ज्योतिः। तेन तत्वा स्वो नज्योतिषा ८८

अस्मो यजमानाय। जघ्न्यार्थे चतुर्थी। अस्य यज्ञे राये ऋत्विजां दक्षिणा प्राप्तये स्वशरीरं

इरुकृधि। विंवा दात्रे यजमानाय। अधिवोचः। कृत्वा नो ऽहमागत इति ब्रूहि॥ ३३॥ आसिं

वति निम्नाभ्याः सोम इति शेजः। ध्याया। स्वः। उपरिष्टाद्बृहती। निग्रीभ्या आपो देवता॥

यायूयंईदृश्यः स्थनस्थाजाः द्विप्रकारिणपशिवावा। वृत्रउदरः। तुर्वतिर्वधकर्मा। वृत्र[illegible]स्य
हंत्र्यः। राखोगृत्तीः। राखोधनंऋजिरं तीतिवा। छंदसीतिदीर्घः। अमृतस्य धनस्य पत्नीः पाल
यित्र्यः हे देवीः। दे वमनुष्येत्यादि। २ता द्वितीयर्थे त्रा प्रत्ययः। देव्यत्रा यूयंइमंयज्ञं देवत्रा
देवान्नयत। किंच। अश्रुत्युपणाउपहूताः सत्यः सोमस्य पिबत॥३४॥ प्रहन्वति। सोमः हे सो
म त्वंमामेघीः मात्वंकंपंकृथाः। ऋज्रीषस्त्वा। असंवेद्धिषवं सोमंसंबोध्य द्यावापृथिव्यौ
संबोधयति। हे धिषणे द्यावापृथिव्यौ युवां वीड्वी सती वीडुशब्दो दृढवचनः। दृढेसत्यौ वी
डयेथां। आत्मानं दृढंकुरुतां। किंच। ऋज्रीषस्थां। अस्मिन्सोमेरसंधारयेथां। अनेन
ग्रात्वष्टा यजमानपाप्मा हतः। नतुसोमः॥३५॥ निग्रामंवाचयति प्राग्वाकू। हाभ्या
न्गम्यो सुप्लिकु बृहतीभ्यां प्रथमासौमी द्वितीयाऐंद्री सोमो मिथुनमिच्छति तत्रदेवाः दि२
संपादितवंतः। तदेतदत्रास्मृतं। हे सोम प्राकू प्रागंचनाः। अपाकू अपागंचनाः। उदकू उदगं

उत्तर. ८८

कनाः अघरत् कुत्र अघरां वनाः। एवं सर्वतो दिशः त्वां आधावंतु। आगच्छंतु परस्परं इति मा
जमानाः। हे अंशो वस्व भागैः सोमं नि पर एपालनपूरणयोः। पूरय। अरीप्रजाः संविदां संविदता
प्रजावा अरीरिति श्रुतिः। अस्माकं सोमस्य भागमंसर्वे जानंतु॥३६॥ त्वमंग। हे इंद्र हे सविष्ठ ब
लिष्ठ त्वं देवः सन् मर्त्यं यजमानं अंग द्धि प्रं प्रशंसिषः प्रशं स [illegible] सि। अतः हे इंद्र ते तव
वचो ब्रवीमियत्। हे मघवन् त्वदन्यः मर्डिताः यजमानानां सुखयिता नास्ति। मृड सुखं वान
ए॥३७॥ ॥इति श्री षष्ठोध्यायः॥ ॥६॥ वानस्पतये उपांसुग्रहस्य पुरोरुक्। अनु
ष्टुप्। प्राणदेवत्या। गृह्णाति। हे उपांशुग्रह। त्वं वानस्पतये प्राणो वपस्वा आगच्छ। प्राणो वै ८८
वानस्पतिरिति श्रुतिः॥ की त्वां वृष्णो वर्धितु ४ सोमस्य अंशुभ्यो रवं जाभ्यां स्वधे वर्धुः सोम
खंड वयं गृह्णीत्वा उपांशुग्रहं गृह्णाति। कल्वा गभस्तिभ्यां अस्व वैन्तु पाणिभ्यां पूतः पाणी
वे गभस्तीति श्रुतिः कु॥ द्वितीयं गृह्णाति। देवः सवान त्य देवो देवांस्त प्यीयितु मल्लं॥

येषां भागोऽस्ति तेभ्यो देवेभ्यः वपस्व प्रवृत्तिं कुरु ॥ शान्ततीयं गृह्णाति मधुमतीः रसयुक्ताः

ओषधीः अन्नानि नः कृधि । अस्माकं कुरु । अंशुभूतं सोमं निदधाति । सोम त्वं उतापूर्वं अमन्त्रं गृहीत

स्वाहा । स्वाहेत्युच्चारणैः कामान् तिं कुरु व्याख्यातं ॥ ॥ जुहोति । स्वांकृतोऽसि । स्वयंकृतो

यकारलोपश्छान्दसः । विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः दिव्येभ्यो देवेभ्यः पार्थिवेभ्यो मनुष्यादिभ्यश्च

सकाशात्स्वयमुत्पन्नोऽसी त्यर्थः । मनः प्रजापतिः त्वो अश्नुव्याप्नोतु प्रजापतिर्वै मनः

प्रजापतिष्ट्वाश्नुतामिति श्रुतिः ॥ हे सुभव सोम नमः वषट् स्वाहा सूर्याय स्वाहा काररूपेण त्वां जुहो

मीति शेषः । प्राणमुपमाध्विमध्यमपतिध्यो देवेभ्यो मरीचिपेभ्यो ऽर्थीय त्वां उपमाज्जीतिशे

षः । वाङ्गुदिग्विद्यमंशुमभिचरन् । जुहुयात् । देवांशो हे देव सोमांशो यस्मैव षा यत्वां

अग्र० १००

इडप्रार्थयामिईड्विन्ध्येभणाकर्म्मा। ततसत्यंअस्त्वितिशेषः। असौशत्रुःउपविष्णुताडपरिग
तेनभंगेनश्रामर्द्नेनहतःसन्फटूत्रिफलाविशारणे। द्विवंतःइलयोरेवंच। विशीर्यतु।
अभिचारेस्वाहास्थानेफट्प्रयुज्यते। पात्रासादनं। प्राणायत्वांसादयामीतिशेषः। उपांशु
सवनंसादयति। व्यानायत्वांसादयामितिशेषः।३। अंतर्यामिगृह्णातिउपयामगृहीतो
ऽसिउपयामयतीत्युपयामोग्रहः। तेनगृहीतस्त्वंअसि। हेमघवत्अंतर्म्मध्येयच्छपात्रं
यच्छानिगृह्णीष्वापात्रस्थंसोमंचपाहि। रायःपशून्उरुष्यउरुष्यतिरक्षणार्थः। मद्
पशवोवैरायइतिश्रुतिः। आद्रुषःयजस्व। इषोन्नानितत्वमघवत्वात्लोक्षणयाप्रजा
उक्ताः। प्रजावाइषइतिश्रुतिः। यायजूकाः। कुरुइतिश्रुत्याव्याख्यातं।४। अंतस्ते। १००
अंतर्यामपुरोरुक्। विष्णुपामग्रवदेवत्या। हेमघवन्तेतवांतर्मध्येद्यावापृथिवीओउरु

अंतरिक्षं त्वा दधामि स्थापयामि ॥ स त्वं अवर्दैः पृथिवीस्थैः परिधिस्थानैः देवैः सह देवैः स
गूः समानप्रीतिः सन् अंतर्यामे अस्मिन् ग्रहे मादयस्व । हर्षय स्वात्मानं ॥ ५ ॥ जुहोति स्वा
कृतोसि । व्या ॰ स्वाहा । पात्रमासादयति उदानाय त्वा ॥ ६ ॥ ऐंद्रवायवं ग्रहं स्तौति । आ
वायोः । त्रिष्टुप् । वायुदेवत्या । हे वायो त्वं नोऽस्माकं उपसमीपे आभूष आगम्य आक्रमस्व ।
किं॰ त्वां शुचिपाः । शुचिं पवित्रं प्रथमं वषट्कृतं सोमं पिबतीति । केनाहमत्याक्रमेद्
ति चेत् । हे विश्ववार । विश्वं वृणोति विश्वैर्वा व्रियत इति वा तथासंबुद्धौ । ते सहस्रं नियुतो
श्वाः संति । किं च । हे देव । यस्मात् स्य सोमस्य पूर्वपेयं प्रथमं वषट्कारस्य दाने पूर्वपानं
त्वं हि जन्मार यसि । तत्र मद्यं सदनीयं अंधः अन्नं ततः उपयामि । उपगयामि । उनिपातः ॥ वा
यवेत्वेति । दैवतादेशाः ॥ ७ ॥ द्वितीयः पुरोडं इंद्रवायू । ऐंद्रीवायवी गायत्री । हे इंद्रवायू इमे

सोमाः सुताः अभिषुताः अतः कारणात् युवां प्रयोभिः अस्मैः उप आगतं उपागच्छतं प्रपूर्वि
स्पइन्नेग तावित्यस्य शब्दं तस्य भिक्षिपरे छौ दस्मः तस्यसः । ततो रुत्वादि । प्रयक्षिरश्वैरित्यर्थ अवि
व । इदं वः सोमाः । वायुवांउशन्ति ह्रियत ७ । वा■वेइंद्र वायुभ्यां त्वांग्र स्लामितिशेषः । सादयि
ति । एषः पृथिवील क्षणः ॥ तेतव योनिः स्थाने । सजोजोभ्यां सहप्रीतिभ्यां त्वां सादयामीतिशे
षः ॥ ८ ॥ मैत्रावरुणस्य पुरोरुक् । अयं वां । गायत्री मैत्रावरुणी । हे मित्रावरुणौ वां युवयोः अ
यं सोमः सुतः अभिषुत्त अभिषवे । विंयुवां । ऋतावृधौ । यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारौ । अतः इ
हममेवं हवमाज्ञानं श्रुतं शृणुतं । इतएवार्थो । मित्रावरुणाभ्यां त्वांग्र स्लामितिशेषः । कं
डितः ॥ ९ ॥ पयसा श्रणाति । अग्रेहि दुग्धं मुंचतीत्यर्थः । राया वयं मैत्रावरुणी त्रिष्टुप् उपरि
तदश्रवणाद्यदोऽत्राध्याहारः ॥ १० ॥ इह कामदुघां प्रार्थयते मंत्रदृक् पयाधेन्वाग्र हे सत्याव
यं राया धनेन ससवांसः संभक्ताः सेतः मदेम । वनजनसंभक्तौ । हि ष्यामः । कथमिव । हव्येन १०१

देवाइव।

देवतामित्र्यायवसेनगावइवाहेमित्रावरुणौयुवंयुवांतांधेनुंविश्वाहासर्वदानोऽस्मभ्यंधत्तं
कीदृशीं।अनपस्फुरंतीं।स्फुरतिर्गत्यर्थः।अपेत्यायानरीतंरगच्छतिसाअपस्फुरंती।नतादृशी
अनन्यगामिनीमित्यर्थः॥४॥एजन्ने।ऋतायुभ्यांत्वांसादयामि।ऋतयाज्ञेनमित्रः।आयुर्वरुणः
वृत्त्वाऋतंचऽत्तहिमित्रोऽवस्तोह्यतंवरुणएवायुरितिश्रुतिः।पदकारस्तु।ऋतेयज्ञंका
मयेतेतेऋतायू।ताभ्यां॥५॥आश्विनस्यपुरोरुक्।यावांकशा।गायत्री।अश्विनौ।हे
अश्विनौ।वांयुवयोर्याकशा।वाक्।कशेतिवाङ्नामसु।साहिप्रकाशयत्यर्थान्।कीदृशीमधु
मती।मधुब्राह्मणोपनिबद्धत्वशंसारूपा।सूनृतावती।प्रियासत्याच।तयाकशयायुवांय
ज्ञंमिमिक्षतं।सिंचतं।दातुंमिहसेचने।अश्विनौहियज्ञस्यधुर्यौअतएवमुच्यतेऽपयाः।अ
श्विभ्यांत्वाऽगृह्णामि।एषतेयोनिर्माध्वीभ्यांत्वांसादयामि।मधुब्राह्मणंयाभ्यामधीयातांतेमाध्वी
उच्यते।इकारोऽत्रतद्धितः।दध्यङ्हवाआभ्यामाथर्वणोमधुनामब्राह्मणमुवाचेत्यादि

भ्रग॰
१०२

कृतिः ॥ १४ ॥ अनुवंग्ट स्तनाति ॥ तस्य पुरोरुक् ॥ तं प्रत्नथा ॥ जगत्यनिरुक्ता प्रकरणे ब्र सोमः सुश्रो
मि धीयते हे सोम यासु क्रियासु ॥ तं इंद्रं अनु त्वं वर्द्धसे पुनः पुनः संक्रियसे तासु तं इंद्रं वृजनं
यज्ञफलं बलं वा नेवदोहसो दुह प्रपूरणे प्र द्रावयति ॥ यजमानाय ॥ वृजिनमिति बलनाम
॥ किं ॥ इंद्रं ॥ उपेक्षतातिं ॥ उरुक्षय विस्तारं ॥ यद्वा वृक उपेक्षाभ्यां तिलतातिलो छंदसीति तद्धिः
प्रशंसायां ॥ उपेक्ष्य प्रशस्यं ॥ बर्हिषिदं ॥ बर्हिषि सीदति इति तं ॥ स्वविदं ॥ धा ॥ लोकवेत्तारं स्वनिवा
सत्वात् ॥ प्रतीचीनं ॥ आ... त्मनोऽभिमुखं ॥ धुनिं ॥ नृणां कंपयितारं ॥ अग्नुं वीवृधे ऽयं तंस
र्वस्य ॥ कथं दोहये ॥ प्रत्नथा ॥ चिरपरुत्परारति ... प्रगस्य छंदसि लोपश्चात्प्र
जमनं वं प्रत्नं ॥ प्रत्नशब्दः पुराणवचनः ॥ थाउपमार्थीयः ॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छंदसी
ति इवार्थे थाल्प्रत्ययः ॥ चिरंतनानां मुनीनां भृग्वादीनामिव यजमानस्य दोहसो पूर्वथा
पूर्वेषां साध्यादीनामिव ॥ विश्वथा ॥ सर्वेषामिव ॥ मुनीनां इमथा ॥ इदानीतनानामिव यज
मानानां ॥ उप ॥ शंड ॥ यत्वांग स्तनामि ॥ शंडोऽसुरः ॥ एष ॥ वीरतो वीरत्वं पाहि सादयामीति

१०२

शंजः। यूपशकलेनापमार्ष्टि॥ अपमृष्टः अपमार्ज्जनीकृतोऽस्य शंडः। निःक्रामति देवाः शुक्रा
पाः शुक्रो ग्रहस्यार्थिनः त्वां प्रणयंतु। यज्ञनस्थानं प्रापयंतु। दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्णावासाद
यति। अनाधृष्टासि। अनुपसिंसितासि॥ १२॥ यूपदेशं गच्छति। सुवीरः। हेग्रह त्वं शोभनवी
रः सन् यजमानस्य वीरान् प्रजनयन्। रायस्पोषेण यजमानं अभियोजयेः। परीहि। परिग
च्छ। अपरेण यूपमरत्नीसंभवतः। प्रतिप्रस्थातृवेद्यूपासंजग्मानः। अयं शुक्रः ग्रहः दिवा पृथि
व्या च संगच्छमानः सन् शुक्रः शोचिषा शुक्लया दीप्त्या प्रजा विभर्तीति शेषः। यूपशकलेनि
रस्यति। यूपस्य शकल द्वयमस्ति प्रोक्षितमप्रोक्षितं च। अप्रोक्षितं। निरस्तः शंडः। आहवनी
ये प्रोक्षितं प्रास्यति यूपशकलं। शुक्रस्याधिष्ठानं असि ग्रहस्य॥ १३॥ जपति। अच्छिन्नस्य।
हे देव। हे सोम। आच्छिन्नस्य सं ततस्य सुवीर्यस्य शोभनप्रभावस्य रायस्पोषस्य तेतवद
दितारो वयं स्याम। यज्ञाव त्रिराषास्पते। जुहोति। ला प्रथमा। त्रिष्टुब्वेद्दी। यस्यं द्रस्य सा
प्रथमा। सोमसंस्कृतिः। किंभूता संस्कृतिः विश्ववारा संस्कृतिः। सवनोमित्रोऽग्निः। अयस्य

उ॰ब्रा॰ १०३

न्द्रस्य प्रथमः। अन्यदेवानां प्रमुः॥१८॥ स च प्रथमः। बृहस्पतिः विचिकित्वान् चेतनावान्। यस्यै
न्द्रस्य [illegible] तस्मै इंद्राय सुतं अभिषुतं सोमं त्वा पाकारे एण आजुहोत। हे ऋत्विजः। जप
ति। त्वं पंतु। होत्राः प्रीणंतु। होत्रशब्देन होत्रिकया अथाच्छंदांस्यभिधीयंते। या होत्राः
मद्वः। मधुस्वादस्य सोमस्य प्रविष्टाः सुप्रीता अश्नायत। यस्मात् त्वा हाकारेण सुहुताः॥
प्रत्यङ् उपविशति। अयाड् अग्नीत्। अपाहीत्। अग्नीत्। एवं होतुरा वषट्॥१५॥ मंथिनं ग्र
ग्र ह्णाति। अयं वेनः सोमोऽनया त्रिष्टुभाऽभिदेवमभियज्ञं चावस्थितिः स्तूयते। आदि
देवंतावद् ब्राह्मणा संस्तूयते। अयं वेनः रजसो विमाने उदकं रज उच्यते। उदकस्य
निर्माणकाले प्राप्ते ग्रीष्मांते पृश्निगर्भाः अपश्चोदयत। प्रेरयति। प्राश्निर्घर्मलोकमा
दित्यो वा गर्भो यासां ताः। किंभूतः वेनः। वेनः कांतः। वेनति कांतिकर्मा ज्योतिर्जरायुः
स्थानीयं यस्य सः। इदानीं अभियज्ञस्थितमुच्यते। विप्रा मुनि निमत्तिपूर्विकाभिर्वा गिः १०३

इमं सोमं विहन्ति। विहन्तिरर्चनकर्मा। किं। इमं। अपास्पंदमाना। तां सूर्यस्य च संगमे ग्रही
ताभिः। अद्भिर्वसतीवरीलक्षणाभिरभिषुतं। शिशुं न। शिशुमिव। वसतीवर्यश्चापः
अपां सूर्यस्य संगमे गृह्यंते। ता वसतीवरीर्वै स्यंदनमानानां ग्रह्णीयाद्दिवा ग्रह्णी
यादिति श्रुतिः॥ उप। मर्कीयलां गृह्णामि। मऽर्कोऽसुरस्याहा॥ सक्तुभिः श्रीणाति। मंथि
ग्रहे सक्तून्क्षिपति। मनो न येषु। त्रिषु पा॥ क्षिपः विपश्चितोऽध्वर्यूः छांदसः प्राति
पदिकैकदेशलोपः। मनो नाम मन इव क्षिप्रं। तिग्मं। उत्साहयुक्तं। तेजतेरुत्साहकर्म
णः। येषु हवनेषु सोमहोमेषु। आशव्याश विइति कर्मनाम। कर्मणा निमित्त
भूतेन वनुथ॥ वनुतः। व्याप्नुतः। पुरुषव्यत्ययः। ऊर्वं तोऽशु कामं घि हो मेग धृतो
तेष्वेव होमेषु। यः अध्वर्युः आदिशं प्रतिदिशं शर्याभिरंगुलीभिः गभस्त्योः पाणि
स्थितस्य सतः। अस्य मेथिनः आश्रीणीतं। किंभूतो यः। नुविन्द्रमत्तः। नुवाति

वरुनामान्नमोनिषननामावरुणनोमहा दाक्षिणाः यद्यपित्रत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थानावौ
समानकर्माणौतथापियः श्रयणंकरोतिसएवप्रधानइत्याशयः ॥एष०। प्रजाः याजमानाः
पादि। यूपशकलेनापमार्ष्टि अपमष्टोमर्कः। निःकामति। देवाः मे। धिग्रहपायिनः।
त्वांप्रणयंतु। यज्ञतिस्थानंप्रापयंतु। अनाधृष्टासि पूर्ववत। पूर्ववत्त्रयोदशकंडि
कावत ॥१७॥ पूर्वेण गच्छति। उत्तरमार्गेण यूपदेशंप्रतिगच्छतीत्यर्थः। सुप्रजाः। हेमं
थिन् सुप्रजास्त्वांप्रजाजनयन्। रायस्पोषेण यजमानं अभियोजन्परीहि। अपरेण
यूपमवत्तासंधत्तः। संजग्मानः। पूर्ववत्त्रयोदशकंडिकावत। मंथाग्रहः मंथिनो
दीप्या। यूपशकलं प्रास्यति। निरस्तोमर्कः। आहवनीये प्रास्यति। मंथिनः ॥१८॥
आग्रयणंगृह्णाति। ये देवासः। वैश्वदेवी त्रिष्टुप्। हे देवासः। देवाः ये यूपमेकादश
संख्यामहिना। महाभाग्येन दिविस्थः। भवथ। पृथिव्यांअधिष्ठपदि। वा स्थ। अप्सुक्षि

तोऽक्षय्यनिर्निवासार्थः । अंतदिक्षनिवासिनः स्थ । आपइत्यंतस्मिन्नाम सुपश्चितं । महिनुति
सर्वत्र संवध्यते । सर्वत्र हि महाभाग्याविशेषात् । तेयूयंइमं आग्रयणसद्क्षणं यज्ञं सुषवे । सि
वर्ध्वंऽपयाम । त्वं आग्रयणोसि नाम्ना । स्तुत्यर्थं नामग्रहणं । स्वाग्रयणः साध्वाग्रयणः य
स्मिन् त्वयिग्रहीते अग्रे प्रथमं अयनं वा वः गमनं ऽत्सार्थः । अध्वर्योसंजातः स त्वं यज्ञं दिः ७
व यज्ञपतिं पाहि । किंचा । विष्णुः पत्नीक्षिष्वाची देवी ताइंद्रियेण वीर्येण त्वां पातु । त्वं व
विष्णुं पाहि । स वनानि त्रीण्यपि । अभि सर्वतः पाहि । सर्वेषु सवनेषु संगृह्यते आग्रय
णः ॥२०॥ सोमः पवते । ग्रहणपात्रेषु गच्छति । स्वकीये कर्मणि प्रवर्तते । किमर्थं । अस्मै
ब्रह्मणे क्षत्रियाय उत्पत्तिस्थित्यर्थं । सुन्वते यजमानाय । कामप्राप्त्यर्थं । इषे अन्ना
य । ऊर्जे क्षीरादिरसाय । अद्भ्यः ओषधिभ्यः । ओजधीभ्यो यवादिभ्यः उत्पत्तिस्थितये । द्या
वापृथिवीभ्यां । प्रीणनाय । सुभूताय साधुभवनाय । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा गृह्णामि । एष वः ।

उ॰ अ॰ पृ॰
१०५
105

विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वां सादयामि॥४१॥ उ कस्त्वां गृह्णाति उपयामा इंद्राय त्वां गृह्णामीति
संबंधः। कथंभूताय। बृहद्वते। बृहत्साम। वयस्वते। यौवनवते किंभूतं त्वां उ उक्थाव्यं
उ उक्थ्यपानि मैत्रावरुण ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकसंबंधीनि स्तवति रक्षतीति उक्थाव्यं तत्र
स्थस्य विनियोगः। हे इंद्र यन्ते तव बृहद्वय उ ज्जिति यौवनं तस्मै त्वां गृह्णामि। अत्र तवेतीं
द्रेति युष्मदामंत्रिताभ्यां प्रत्यक्षत्वं इंद्रस्य ते तव इति च युष्मदस्मदो पि प्रत्यक्षेण वोच्य
ते। तयोः सामर्थ्यं कथमिति चेत् यस्मै इंद्रस्य बृहद्वयस्तस्मै त्वां गृह्णामीति यदि इंद्रस्य
व्यत्ययेनेति ब्रूमः। त इत्यस्य पदस्य अस्येति पदेन व्यत्ययः। इंद्र इत्यस्य इंद्रस्येति पदेन व्य १०५
त्ययः। विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वां गृह्णामि॥ एष ते उ कस्त्वां सादयामि। उ कस्त्वां वि
गृह्णामि। विभजंति। विभागं। देवेभ्यः। अर्थात् यत्त्वां देवाव्यं। देवतर्पणं यज्ञस्य श्रीः युजं।
अनवच्छिन्नाग्राक स्मिकर्मेषु रक्षिता या समाप्तिः सा यज्ञस्यायुः। अविच्छिन्नसमाप्त्यै गृह्णामि।

यद्वायज्ञोयजमानस्यशरीरं।यजमानायुषो॥२१॥उत्क्रुविग्रहणेषुद्वितीयोमंत्रविकल्पोमि
त्रावरुणग्राहणाद्छंदस्यष्वावाकानांपथासंख्यं।मित्रावरुणाभ्यांत्वाइत्यादियोमंत्रा:
अनवः।वरकानांमंत्रविकल्पा।तदुहवरकाष्वर्य्यवोविगृह्णीतीत्यादिकयाश्रुत्यो
का:॥उक्थ्यादिषुतृतीयसवनेउक्थ्यविग्रहमंत्राइंद्रावरुणाभ्यांत्वाइत्यादय:स्प
ष्टा:॥२२॥अवंग्रहंगृह्णाति॥मूर्द्धानंदिव:।वैश्वानरीत्रिष्टुप्।वैश्वानरश्चात्रस
र्वात्मनास्तुयते।यंवैश्वानरंएवंविधंदेवाइंद्रादय:जनयंत।किंदृशं।दिवोमूर्द्धानं
शिर:॥सूर्य्यात्मनावस्थितं।पृथिव्या:अवपृथिवीशब्देनांतरिक्षंउच्यते।अंतरि
क्षस्यअरतिंअलमतिंपर्य्याप्तमतिं।तत्रह्यसौस्थितोयथाकालंवृष्ट्याभूतानिपुष्णा
ति।पृथिवीतिअंतरिक्षनामासुपठितो।अंतरिक्षं।आकाशं।आप:पृथिवीति।ऋते
यज्ञेजातंउत्पन्नंअरणिद्वयात्।अग्निं।कविं।क्रांतदर्शिनं।संम्राजं।ईश्वरं।जनानां

उ॰अ॰पू॰ अतिथिंआसन्नआस्येमुखेआपात्रंआस्मिन्मुखेपीयतेअनेनेतिपात्रं।विज्ञायतेति
१०६ चमसोदेवपानइति।चमसेनहवाएतेनभूतेनदेवाभक्षयंतीतिश्रुतिः॥यद्दन
इत्यादिनासूत्रेणआस्यशब्दस्यआसन्आदेशःसप्तम्याश्चोदशोलोपः
॥२४॥उपयामः।ध्रुवोसिनाम्ना।ध्रुवानांवस्तूनांध्रुवक्षितिर्ध्रुवनिवासः
।अच्युतानांवत्समेवध्रुवतमः।अच्युतेक्षियतेयत्रनिवसतिअच्युतक्षित्।
अतिशयेनाच्युतक्षित्।अच्युतक्षित्तमः॥सादयति।एषवैश्वानरायत्वांसादयामि
ध्रुवंनिनयतिहोतृचमसेसिंचति।ध्रुवंध्रुवेणबृहती।पूर्वोऽर्द्धर्चः॥ध्रुवदेव १०६
त्यः।उत्तरऐंद्रः।ध्रुवेणएकाग्रेणमनसावाग्यतान्मौनेनोच्चारणेणप्रवणेयाध्रुवं
त्वांसोमंप्रतिआनयामिअवसिंचामि।सहिहोतृवैचमसेऽवसिच्यतेद्वादशोमं

106

स्त्रे।अथावस्तिकृसोमानांनोऽस्माकंविशोमनुष्यान्।असपत्नाःसंपन्नरहितान्।
समनसःसमनस्कान्।कृत्यायुक्तान्इंद्रइतइंद्रएवकरत्।करोतु।२५॥विप्रुड्हो
मः।यस्तेद्रप्सःसौमीविप्रुट्प्रायसुरंतः।स्वाहादेवानामुत्क्रमणमसीतियजुः।हेसो
म।यस्तवद्रप्सःविप्रुट्।रसैकदेशःस्कंदति।भूमावन्यत्रवापतति।यश्चतवअंशुः
खंडःधिषणयोरुपस्थात्।अभिषवणफलकयोरुत्संगात्।सोमखाउवानापादी
अंशुः।ग्रावच्युतः।ग्राव्णापतितः।अध्वर्योर्वापवित्राद्वायःपरिस्कंदति।यतःकुत
श्चित्।तंतवविप्रुषंअंशुंवाअग्नौजुहोमि।मनसासंकल्प्य।वषट्कारेणस्वाहा
कारेणचेत्यर्थः।तृणंचात्वालेप्रास्यति।तत्ता वेदःसकाशात्तृणेनवयंअध्व
र्युगत्तस्तातिएकंचात्वालेक्षिपति।अन्यताउत्क्रान्तुरग्नेतृष्णं।देवानांउत्क्रमणमसि।

उ०प्र०रु० १०७

107

यात्वालंउच्यते। अतोहि देवाःस्वर्गंलोकंमनुप्रोदक्रामन्निति श्रुतिः॥२६॥ ग्रहाग्र हानुदर्श
यत्यवकाशान्वाचयन्यजमानस्योपांशुप्राणरूपेण दर्शयति। प्राणायमेत्यादि मं
त्रोप्यवकाशसंज्ञास्तान्वाचयन्नध्वर्युर्यजमानायउपांश्वादिग्रहान्दर्शय
ति। प्राणायमोहे उपांशो यस्त्वंस्वभावत एव वर्चोदाः सत्वंमे प्राणाय व
र्चसे पवस्व। प्रवर्तयस्व। एवमन्येऽप्यवकाशमंत्राः। उपांशुसवनं। ग्रावाणं
व्यानाय। अंतर्यामं। उदानाय। ऐंद्रवायवं। वाचे॥ मैत्रावरुणं क्रतुदक्षाभ्यां
कामतस्समृद्धिमपि। आश्विनं श्रोत्राय। शुक्रामंथिनौ युगपत्। चक्षुर्भ्यां मे १०७
शुक्रामंथिविजयंद्विवचनं॥१७॥ आग्रयणं। आत्मने। उक्थ्यं। ओजसे। ध्रुवं।
आयुषे। पूतभृदाधवनीयौ युगपत्। विश्वाभ्यः। उत्तरान्तःस्तोमस्त्वात्र वि

शोभोमांडइ॥२८॥ अथ द्रोणकलशं। इन्द्रेद्रोणकलशे। दक्षिणेनोऽध्वर्युः॥ कोसि।
वर्द्धमानोऽभिगन्तु घ्नुष्व। प्रजापतिर्नूपं द्रोणकलशमाह। त्वं कः प्रजापतिरसि। कत
मः। अतिशयेन प्रजापतिः। कस्य प्रजापतेरसि। को नामा। प्रजापति नामासि। किं च। यस्य
ते नाम वयं मन्महि। जानीमः। यं त्वा सोमेन अतीतृपाम। तर्पितवन्तः। सोऽस्मान्वि
दिननाम्नः करोतु। तर्पयतु कामैरिति शेषः॥ जपति। भूर्भुवः स्वः॥२९॥ सातुग्र
हांस्त्रयोदश गृह्णाति। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारो गृह्णीतः॥ त्रयोदशभिर्मंत्रैः
मंत्रास्तु। नामान्येव। ऽपयामम। मधुमाधवौ वासंतौ मासौ। मधुप्रमुखमं त्रवसं
तेऽत्पद्यते॥ शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मौ। शोचतेः शुष्यत्यर्थस्य। नभो नभस्यो वार्षिकौ। न
स्वित्रसूर्यो भातिमेघ प्रावृष्यौता। इषोर्जौ शारदौ। तत्रान्नं दध्यादिरसश्च प्रचुरं

ऋ॰ग्र॰टी॰ भवतीसहस्रसहस्योर्हेमंतिकौसहस्तेः प्रसहनार्थस्या अभिभवस्य सो शीतेनातपस्त
१०८ पस्योशैशिरौ। एतयोर्विशिष्टंतपतिसूर्यः। अंहसस्पतिस्त्रयोदशोमासः। अंह
यी पापे। अयंद्वादशस्वपिपतति॥३०॥ ऐंद्राग्नमग्रहंगृह्णाति॥ इंद्राग्नी। गायत्र्यैंद्रा
108 ग्नी। हे इंद्राग्नी युवांगीर्भिस्त्रयीमहत्वणाभिः वाग्भिः स्तुतं अभिषुतंसोमं प्रति आग
तं। आगच्छतं। किं। सोमं। नभः आदित्यमिव वरेण्यं वरणीयं। नु क्षिप्रं उपमानं। किं
वयुर्वा। धियायजमानबुध्याइषिता प्रेषितो संतौ। अस्य सोमस्य कर्मणा घच्छी
तं पिबतं। उप॥३१॥ इंद्राग्निभ्यांत्वांगृह्णामि। एषते। इंद्राग्निभ्यांत्वां आसा १०८
दयामीतिसर्वत्र वोभ्यांग्रहस्यद्वितीयो मंत्रविकल्पः। आघाये अग्नीद्रा
गायत्री। ये यज्ञानः। अग्निं आ इंभते इंभते इष्टि सोमपशु वानु मासैः आदाप

यंतिइंद्रश्चीदीपैतोद्य इत्यनर्थकः निपातः। येचर्वं हि। आनुषक अनुपूर्व्येणाक्र
मेणस्तरंति। आनुषगितिनामा। अनुपूर्वात्षंजसंगे इत्यस्मात्क्विपि अनिदि
तामितिन लोपः। अतोरकारस्य दीर्घः छांदसः। अनुषक् डपयुपदि लगूमि
त्यर्थः। अनुपूर्वस्यानुषक् भवति लेरुक्तो। किंच पुवाइंद्रः येभ्यांतेभ्यां इत्यर्थे
येभ्यो। सख्या। नेतरेभ्यां। अयज्वतो। डप॰॥ २२॥ वैश्वदेवं गृत्स्ताति। ॐमासः॥
वैश्वदेवी गायत्री। हे विश्वेदेवासः दाशुषो दत्तवतो हविर्द्धिं यजमानस्य सुतं सो
मं पातुं भूयमागत। आगच्छत। किं भूताः। अवतेः पालनार्थस्य तर्पणार्थस्य वा क
र्तरि कर्म्मणि वा अविसिविसिविशुविभ्यः किदिति मन्प्रत्यये ज्वरत्वर
रेत्यादिना ऊठि ऊमास इति मा प्रत्ययेन गुणः। जस्य। आज्जसेरसुक्। ॐमासः

उ॰ऋ॰ अवितारः। तर्पितारस्तर्पनीया वा। बर्हिष्यो मनल्पास्तान्धारयंति तैर्या त्रिष्टुबं
१०९ त। वर्हिणीष्टतः। दीर्घश्छांदसः। दाश्वांसः। इदमस्मै दयमिति चेतसा दत्तव
वंतः। दाशृ दाने। दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति निपातः। उप॰। द्वितीयो
मंत्रः विकल्पः। विश्वेदेवासः। वैश्वदेवी गायत्री। हे विश्वे देवासः। यूप
मागत। आगत्य च मेममिमं हवमाह्वानं शृणुत। श्रुत्वा चेदं अस्मदीयं
वर्हिः आनिषीदत। उप॰॥ ३४॥ मरुत्वतीयं गृहं गृहीत्वा तीं इंद्र मरुत्वः।
मरुद्भिः सहितः इंद्रो देवता। इतः। उत्तरं वतस्त्वष्टाणामृषयो विश्वामि १०८
त्रार्षी। प्रागमा हे इंद्रा। ते हे इंद्र हे मरुत्वः मरुद्भिः सहिता। मरुत्वं सो मः संबु
से च छंदसीति रुत्वं। इंद्र यज्ञे सोमं पाहि पिब। शार्यातेराजनि यथा सुतस्य सोमस्य

स्वांशं त्वं अपिबः। पीतवान् असि। सर्यातो मानवस्य स्यापत्यं सार्यातः। शर्यातो ह वा
इमं मानवो ग्रामेण चचारेति श्रुतिः॥ किंच। हे सूर स्तुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः कवयः
तव प्रणीतीत्या प्रणयेन सुपं भुलुगिति पूर्वसवर्णः। शर्मन्नूशरणे यज्ञगृहे
तव त्वां आ विवासंति। विवासतिः परिचर्यायां। ३५॥ द्वितीयं मरुत्वतीयंश
स्त्रा। ति। मरुत्वंतं वयं तं इंद्रं इह यज्ञगृहे हुवेम आह्वयामः॥ किंभूतं मरुत्वं ऊ५:
तं। मरुत्सहितं। वृषभं। वर्षितारं। वावृधानं। वर्द्धमानं। अकवारिं। अकुत्सितारिं।
शत्रवो ऽपि यस्य अकुत्सितास्तादृशादयः। यद्वा अकुत्सितैश्वर्यादिव्यं। घालोकजं॥
शासं शासनवंतं। शासितारं वा। विश्वासाहं। सहतिरभिभवार्थः। विश्वस्य सहं। दी
र्घः छांदसः। स्वधर्मच्युतस्य सर्वस्याभिभवितारं। उग्रं। उद्गूर्णवज्रं। सहोदां। व
लस्य दातारं। किमर्थं हुवेम। नूतनाय अवसे। ऊमर्थसि। असे नित्यादिवा असमप्रत्ययः

यु०अ०
११०
110

अविरंतनायाअवनाय।ऊप०॥त्वतीयंमरुत्वतीयंग्रहत्वातियजुषा।ऊप०मरुतांओ
जसेऽस्वकायमोजोनिधायेंद्रंप्रतिमरुतअयातास्ततोऽनेनगृहीतेनसवल्लो
जातास्तदेनयजुर्वदति।त्वांगृह्णामि॥३६॥द्वितीयोमंत्रविवरणःसजोषाइं
द्रः।हेशूरत्वंमरुद्भिःसजोषाःसमानपात्रभोजासगणः।वृत्रंहंता।विद्वा
न्सन्सोमंपिब।पीत्वाचशत्रून्जहि।हतावशिष्टांश्चमृधःसंग्रामानअ
नुप्रदस्व।प्रेरयस्व।अथनोऽस्माकंविश्वतःसर्वतःअभयंकृणुहि।ऊप०॥
३७॥मरुत्वान्।हेइंद्रत्वंरणाययुधायमदायचसोमंपिब।मरुत्वान्।मरु ११०
द्भिःसहितःवृषभःवर्धित।विसोमं।अनुष्वधं।अनुपश्चात्स्वधान्वन्नंपुरो
डाशमानामंयद्धविपयस्यालक्षणंयस्य।आसते।किंच।जठरेमध्वःमधु

सोममित्यौपमिकं माघ्नतेः मधुस्वादस्य सोमस्य ऊर्मिं जठरे। आसिंचस्व। हेतु
माह। त्वं प्रतिपत्सुतानां प्रतिपत्सु इति तिथिषु अभिषुतानां सोमानां त्वं राजा
सि। किमुत चतुर्दश्यां तेऽभिषुतानां त्वदर्थमेव सर्वासु तिथिषु सोमः सूयत
इत्याशयः। छंदोगानां प्रतिपद्विद्यते तदभिप्रायमेतत्॥ उप०॥ ३४॥ माहेंद्रं
ह्वाति। महान्। त्रिष्टुप्। माहेंद्रीयं इंद्रः वीर्याय वा इंद्र वीरकर्मणे वर्द्धते।
किंभूतः। महान् प्रभावतः। तथापि मन्वत। मनुष्यवत्। आहूयमान्। न आगछ
ति। आगत्य च। चर्षणिप्राः। मनुष्याणां पूरयिता। कामैः। उत द्विबर्हाः। द्विशब्दे स
प्तम्यंत उपपदे वृहू वृद्धावित्यस्माद्धसुन्। द्वयोः स्थानयोः वीर्येण परिवृढः। इं
द्रः। न ह्यन्योऽन्तरिक्षे वीर्येण परिवृढः शक्नोति वर्द्धितुं। नापि दिवि आदित्या

द्रमात्मपरिग्रहीतुं । इति हेतो द्विवर्हाः अपि द्वयोः स्थानयोः परिवृढो मध्यमेव स्थानेउ
त्तमे वा सहोभिर्बलैः अमिनः अपमानेन निष्ठाः यद्वा मिनोतेर्वधकर्मणि दृण् सिदी
डुप्याविभ्यो नगिति बाहुलकात् नकु । नञ्समासः । अमितमात्रः । अतोलितवलः ।
यद्वा अनुपहिंसितः प्राप्तुवलैः । अस्म च कु । अस्म दभिमुखं यथा स्यात्तथा अ
स्मान् प्रत्यैतीति । अस्मच्च कृक्रियाविशेषणं । विश्वग्देवयोश्च टेरित्यद्यादे
शः ॥ सोऽस्म दीर्घैः कर्तृभिः स्तूयमानः ॥ उरु प्रमाणजः । पृथुश्च विस्तरेण । सुकृ
तः शोभनकृतानि प्रायशः भूतानि भूयात् । उप० ॥ ३९ ॥ द्वितीयो मंत्रविकल्पः । महांत
गायत्री । माहेंद्री । वर्द्धिमान् पर्ज्जन्य इव सपथो धाराभिर संख्याभिर् परिछिन
संख्यः ॥ ओजसा महान् यइंद्रः वत्सस्य । वसनशीलस्य यजमानस्य स्तोमैः स्तू

यमात्मैः॥ वाक्षेपे ॥ वदंति ॥ ऽपण ॥४०॥ दाक्षिणान्निति तत्संज्ञका होमाः ॥ उदु होति ॥ ऽतुअ
नर्थकः ॥ ऽ ॥ त्यं ॥ सौरी गायत्री ॥ केतवः ॥ किरणाः जातवेदसं ॥ जातप्रज्ञानं त्यं प्रसिद्धं
॥ त्यदशब्दः तदर्थायः तं सूर्यं देवं वहंतीति ॥ किमर्थं विश्वाय दृशे ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
जगतो दर्शनाय ॥ ४१ ॥ द्वितीयं तु होति ॥ चित्रं ॥ सौरी त्रिष्टुप् ॥ सूर्यश्चात्र परा
पररूपेणावस्थितः स्तूयते ॥ उदयकालावारभ्य तावद् पररूपेण स्तूयते ॥ चित्रमिति
क्रियाविशेषणं ॥ यच्चित्रं आश्चर्यं चायनीयं पूजनीयं वा उदगात् ॥ नैशं तमोऽपहत्यो
द्गच्छति ॥ देवानां रश्मीनां अनीकं समूहं मित्रा ॥ दिकुस्य समस्य जगतः ॥ चक्षुः उद
ऽदयं हि तत्पाणि अतिव्यंस्यंते ॥ यद् द्यावापृथिवी अंतरिक्षं च आप्राः ॥ प्राः प्रा
पूरणे ॥ उदयानंतरमेव स्वतेजसा पूरितवान् ॥ अथ स्तान्त विशेषणानि ॥
मंडलानि प्रायाणि नपुंसकान्युक्ताथ पररूपेण स्तूयते ॥ स सूर्यः जगतो

ऊ.प्र.पृ.
११२

जंगमस्यतस्थुषःस्थावरस्यच आत्मा ॥४२॥ आग्नीध्रेजुहोति। आग्नेय्यैर्न ॥४३॥ अयंत-
ऽकृतार्थौ। वतस्तोप्येतौ ॥ यज्जुरंताः स्वाहाकारेणाग्नेरण ॥४४॥ शासंतिप्यन्नाभि
मंत्रयते। दक्षिणतः स्थितो दक्षिणाः गवादीः रूपेणवः। अग्रूयेपशवआत्मनो
दानमसहमाना अन्यानि रूपाणि। आददिरे। तान् देवाः स्वैः रूपैः प्रत्युपातिष्ठंत।
ततस्तेस्वरूपवाजग्मुः ॥ एतन्निदानमस्य मंत्रस्य। रूपेणमत्त्योवः। युष्मत्संव
धिरूपं अभ्यागा। अभ्यागतः सर्वैः किं वा। विश्ववेदाः सर्वज्ञः। तु योवृत्तवोयुष्मा
न्विभजतु। यथार्हमृत्विक्षुतं विभागं करोतु। रूपं च कृतस्य यज्ञस्य यथाप्रेत। प्रगच्छु
ता। वंद्र दक्षिणाः। वंद्रस्तु वर्णं यजमानहस्तस्थं द्वितीयं दक्षिणायाः सांताः। वंद्र द्वितीयदक्षिणा
इतिप्राप्ते शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः। सदोऽभिगच्छति। विस्वदक्षिणेऽस्यते।
स्वः। देवजानं। हे दक्षिणे त्वया सोपानभूतया विपश्यपश्यामि। अंतरिक्षं पितृयानमार्गं

स०
११२

यविपश्यपश्यामि।पुरुषमव्यत्ययः।श्लात्यात्रमध्यमपुरुषस्थानेऽन्तमपुरुषोव्याख्यातः।
सदसिस्थितानस्त्रा ह्मणान प्रेह्णैतेपतस्य।दक्षिणामेतेततपायत्वंकुरु।यथासदस्यैः
पूरितेरितितिरियसे॥४५॥आग्नीध्रीघंगच्छति।ब्राह्मणपथं।अघास्मिन्नूदिनेआब्रा
ह्मणंविदेयं।लभेयं।विदतेराशीर्लिङि।लिङ्याशिष्यङि।तिअङ॥अनोयपः
सलोपः।यलोपः।गुणश्चेतिकृतेविदेयमिति।किंनूतं।पित्र्मंतं।विसिष्ठेनपित्रा
जातंपैत्र्मंत्यं।यस्यपितामहप्रभृतयःऋषिवंश्याःश्रोत्रियाःसपैत्र्मत्यः।ऋ
षिमंत्राणांव्याख्यातारं।आर्षेयंज्ञात्वाप्रवरेअज्ञानंसुधातुदक्षिणां।शोभ
नोधातुःसुवर्णंदक्षिणाःयस्यतं।सुवर्णंदक्षिणानीयदायते।दक्षिणांददाति
अस्माज्ज्ञाताः।हेदक्षिणा।यूयंस्माज्ञाता।अस्मानिहइता।सत्यादेवत्रादेवानगच्छत।

द्द यमायायमनूपाय। दात्रे हयोः श्वयाएधि ॥४७॥ अथ यदन्यद्ददाति तदनेन प्रतिगृह्णाति ॥ ०

ततो यज्ञफलं साधयंत्यः प्रदातारं यजमानं प्रकर्षेण दातारं आविशत ॥४६॥ इतउत्तरं
पंच प्रतिग्रहमंत्राः ॥ हिरण्यं प्रतिगृह्णाति। अग्नये त्वा। हे हिरण्य अग्निरूपाय मह्यं वरु
णः त्वां ददातु ॥ वरुणेन हि पूर्वं हिरण्यमग्नये दत्तं। अतस्तेनैवात्मनो गृह्णामो न रिक्था
मि इति दैवतादेशः। सोऽहं अनेन विधिना गृह्णानोऽमृतत्वं अशीय व्याप्नुयां। त्वं वदाते
आयुः एधि भव। मह्यं प्रतिग्रहीत्रे मयः सुखं एधि। एवमग्रेपि। गां प्रतिगृह्णाति। रुद्रा
य रुद्ररूपाय मह्यं हे गौः त्वां वरुणो ददातु। सो। त्वं दात्रे त्वकु भव। अश्वं प्रतिगृह्णाति ५
को दात्। कः पुमान् दत्तवान्। एकः प्रश्नः कस्मै अदात्। द्वितीयः प्रश्नः। कामोऽदात्। का ११३
माय दात्। द्वौ प्रतिप्रश्नौ यथासंख्यं। एवं चेत् काम एव दाता कामः। प्रतिग्रहीता वा अतो ब्रवीमि।
हे काम एतत्सद्द्रव्यं ते तव। त्वमेव ददासि। प्रतिगृह्णासि वा केन वित्तकारणेन प्रयोजनेन ॥
४८॥ ॥इति मैत्रमानवे सप्तमोध्यायः॥ ॥ आदित्यग्रसं स्वर्वीत्यत्यर्थं प्रतिप्रास्याता मी

दित्यपात्रेण द्रोणकलसोऽदुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्याननुजुहोति। तत्रैते मंत्राः
उपयामगृहीतोऽसि आदित्येभ्यस्त्वा गृहीत्वा मीति शेषः। आदित्यस्थाल्या पात्रेण पिदधाति। विष्ण। हे उरुगाय
उरगमनएष ते तव सोमः समर्पितः। तं रक्षस्व॥ तत्र त्वा मादभन्नाइति आदित्यदेवत्या यजुरंता
आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः॥२॥ द्वितीयं गृह्णाति। कदाचनेति आदित्यग्रहायजुरंता॥
आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः॥ कदा शब्दः कालवचनः। चनेति निपातः। पूर्व्वार्थो। हे आदि
त्य। कस्मिन्न हनि पुनः प्रयुत्सि पुष्य प्रमादो प्रमाद्यसि। उदयतापर्यो। कप्रमादो ननुग्रह
न्त्राणिभुकुर्वन॥ नैकदाचिन दपि। एवं का कुनो व्याख्येयं। यद्यो कदा चा कदापि। न प्रमाद्य
सीति। उभे देवम ध्यसं वंधिनी जन्मनी नियासि। नितरा र दाससि। तुरीयेत्यपिविमति। कोनि हि
शः। हे आदित्य अमृतं अनश्वरं विज्ञानानंद स्वभावं तुरीयं सवनं तेतव इं द्रियं वीर्यं दिवि
रविमंडपेआतस्थौ आस्थितं। आदित्येभ्यस्त्वां गृहीत्वा मीति शेषः॥३॥ द्वाभ्यां गृह्णाति। दधि

उ.श्रू. ११४

114

आदित्यगृहपतिना यज्ञो देवानां विशुपायत्नुरेना। आदित्यैस्त्वेति यजुः। यतो यज्ञो देवा
नामादित्यानां सुखं सुखं कर्तुमिच्छतीति। ततः हे आदित्यास हयूयं मृडयंतः सुखयन्तो
नः भवतः। त्वयोः शातप्रत्ययः छान्दसः॥ किं च। वः युष्माकं सुमतिः अर्वाची अस्मद
भिमुखा आववृत्यात्॥ आववृत्याम्भवतु। अंहुः पापकारी। विततम् अपार्थम् अंहोरपि पा
सुमतिः। सा वरिवोवित्तरा अतिशयेन धनस्य लब्धी असत् भवतु सा अस्मदभिमु
खी आववृत्यात्॥ वरिवदिति धननाम॥ ४॥ उपांशुस्पवनेन गृह्णन्ति सूक्ष्मयति उ
पांशुः सूयते येन। तत्संज्ञकेन अश्मना दधिग्रहयो देवकं करोति॥ विवस्वत्। तमांसि
विवासयतीति विवस्वान। हे विवस्वन्। आदित्य एष ते सम पीथः सोमपानं। ११४
तस्मिन् मत्स्व तृप्तिं कुरु। मन्दतृप्तौ। सोमम् अवेहा यतपत्नी। अदस्मै जगती। आशी
र्मा न पत्नी विषया। अदितिः सत्यनामा। हे नरः मत्विजः यूयं अस्मै वसेव अस्त्र

तन।अश्रद्धां कुरुत।तन।द दात्वेन।नोऽनर्थकः।किं वक्तः।फल आशी दा आशी नो दाता
रा दंपती पत्नी यजमानौ वामं वमनीयं अश्नुत।यज्ञफलं व्याप्नुतः।किं वा वसुधनं
विंदत।इदं हेव पुमान् पुत्रो जायते दुहिता ऽपि पुत्रश ह्येनो व्यत।इति पुमानिति॥
विशेषता।किं वा वसुधनं विंदते लभते।अपा एतौ छंदसि समानार्थौ।अथातेतनं
विश्वाहा सर्वाणि एवहानि अप्रपोनिः पापः सन्नमुहेव वरएव ते वर्द्धते॥५॥सावि
त्रं गृह्णाति।तामम ह्या॥सा विती त्रिष्टुप॥हे सवितः।अद्य उप अपरं श्वः उपा
वसनीयकाले॥श्वाउपाशे सनीयः काल इति यास्कः।किं वदुनाऽनेन दिव
दिवे अहनि अहनि अस्माभ्यं अस्माकं।वामं वननीयं सावीः।प्रसूयाः।किं वा
हदेव नूरे धनपूर्णिमायाय स्य द्वयस्य द्वयोनि वामे इति सूत्रेणा घृदातत्वा
द्वयशाद्यानि वा सवचनः।निवासस्य वमसा गामवेति सोयः।हि।वाचो अयाधिया

उ०ग्र०
११५
115

अनयानलोपश्छांदसः। अनेनसोमाख्येनकर्मणावयंवाममाजः स्याम॥ धीरिति
कर्मनाम॥ ६॥ उप०। सावित्रोसि। सवितृदेवत्योऽसि। चनोधाः चनोधाः। अभ्यासेनु
यांसमर्थंमन्यते। अतिशयेनअन्नस्यधारयिताअसि। चनइत्यन्ननाम। मयि चनोधे
हि। स्थापय। किंच। यज्ञंजिन्व। तर्पय। भगाययज्ञफलाययज्ञपतिंयजमानंजि
न्व। जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। सावित्रदेवायत्वांगृह्णामीतिशेषः॥ ७॥ वैश्वदेवं
गृह्णाति। उप। सुशर्मासि। स्वाश्रयोऽसि। शोभनाप्रतिष्ठाअस्येति। सुप्रतिष्ठानः
महत्साधनसंपन्नः। प्राणोवैसुशर्मासुप्रतिष्ठानइतिश्रुतिः॥ ग्रहस्यान्नरूप
त्वात्। अन्नस्यप्राणहेतुत्वात्। त्वाबृहः प्राणइत्युच्यते। तस्मात् बृहदुक्षायम ११५
हासेनायजगदुत्पत्तिबीजायप्रजापतयेनमोभवितुमर्हसीतिशेषः। नमइत्यन्न
नाम। प्रजापतिर्वैबृहदुक्षइतिश्रुतिः॥ विश्वेभ्यस्त्वा०॥ ८॥ प्रतिप्रस्थातापात्नीवतं

अहं गृह्णाति उप० ॥ हे देव सोम । इन्द्रः ईश्वर इति परमैश्वर्येति तव ग्रहणं अन्यान्
उपोष्वादीन कुर्मःसं । व हुयेयं । किं । तववृ ह्वयति सुतस्य । वृत्रहणमप्यनुज्ञातस्य ।
इन्द्रियावतः । वीर्यवतः पत्नीवतः । पत्नीसंयुक्तस्य । प्रवरणी । तत्संज्ञा स्रुक्कु ॥ संश्रव
शोषेण श्रीणाति । अहं परस्तात् । अवस्ताद् [illegible]स्तात् अस्य जगतः । यच्चैत दंतरिक्षं त
दुत देवा मे पिता माता । अमृत । अमृतं अहं उभयतो ऽधस्तात् परस्ताच्च सूर्यं ददर्श ।
पश्यामि । पूर्वदेवानां परमं गुह्यं तदप्यहं ॥८॥ अग्नेहोतेति । अग्नाइ षग्नावनाए वोः अग्रग्ट ह्यस्या
दूरा कृते पूर्वस्या ईस्पादुत्तरस्य हुताविति श्रुतः । हे अग्ने पत्नीपुत्रे त्वं त्वष्ट्रा देवेन सहः
समा । प्रीतिः सन् सोमं पिब । पत्नु ज्ञातारं । अवेह तेयः त्वं प्रजापतिः । दक्षो रेतसः ।
सेक्ता । रेतोधारे तस्योभाव पिता । असि । सत्वं मयि रेतोधेहि । प्रजापतेस्त्वोरेतोधसः
स्नवत्स्वभूतं धे तोधां पुत्रं अहं अशीय वद्या ह्नुयां ॥९॥ हारियोजनं गृह्णाति उप० ॥

उ॰अ॰८
११६
116

हरिः हरितो वर्णोऽस्मिन् हरीः रश्मि हरिः सोमो हरितवर्ण इति यास्कः । हारियोजनः ॥ इन्द्रस्यौ
हरी इति श्रुतिः ॥ हरिभ्यां ... स्तोम इति शेषः । धाना अवपति । हर्यश्विरिं द्रास्वयोर्धाना
स्थः ॥ पृथंस्व हस्सोमाः । सोमेन सह ... यमभक्षय ॥ ११ ॥ प्राणभक्षं स्तौति । यस्ते
यस्ते अश्वसनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वा तरयो वेदोनि वपति । आघ्राणं प्राणभक्षः ।
यस्तवाश्वसानिः । सनोतीत्यश्वसनिर्भक्षः । गोसनिर्भक्षः । गोसनिश्चयः । गाः सनोतीति
तस्य ते तवाहं भक्षयामि उपहूतोऽनुज्ञातः सन् । किंभूतस्य ते । इष्टयजुषः । इष्टानि य
जूंषि यत्र स्तुतः । सोमाय यत्र । शस्तानि उक्थानि यत्र । उपहूतस्यानुज्ञातस्य । तस्मिन्ना
सर्वं क्रियते ॥ यजूंषि इज्यन्ते । स्तोमाः स्तूयते उक्थानि शस्यन्ते ॥ शाकलाज्ञानं । देवकृ ११६
तस्य । अत ऊर्ध्वं यज्ञिनोऽशनार्थः । देवादिविषये कृतस्य एनसः पापस्य अवयजनमसि
किं बहुना । एनसः एनसः सर्वेषां पापानां नाशनमसि । यच्चाविद्वान्वाऽहं एनश्चकार ।

तस्य सर्वस्य नाशनमसि ॥ १३ ॥ वमस्मानभिमृशाति । संवर्चसा व्याख्यातः ॥ १४ ॥ नव । समिद्धय
नूं जिह्नु होति । समिंद्राणः इत्याद्याः षट् त्रिष्टुभः । तत्र तिसृभिर्यजमानमाप्याययति । तिसृभिर्देव
ताव्यवस्थ तति । सं । संडपमर्गः । नेनीत्यनेनसंवध्यते । इंद्रः । नः । हे इंद्र मघवन् । त्वं नोऽस्मा
भनश्वादिभिः संनेषि । संगमयसि । गोभिर्वीरैः पशुभिर्वा । सूरिभिः पंडितैः स्वस्त्या अवि
ताशनेन । देवकृतं । देवै दृष्टं यत्त्वयील ब्रह्मणं ब्रह्मत्र अस्ति नित्यं । तेन ब्रह्मणा च । यज्ञिया
नां यज्ञसंपादिनां देवानां समतौ शोभनया मत्या । तृतीयाविपरिनामः । तस्य तवेत हविः ।
सुकृतमस्त्विति शेषः ॥ १५ ॥ सवर्चसा ॥ १६ ॥ आतारतिः । षट् दृष्ट देवता अस्या मंत्र । विधा
ता । सविता । प्रजापतिः । अग्निः । त्वष्टा । विष्णुः । एते षट् निक्षिपा देवाः । इदं समिद्धय नुर्ल
क्षणवाति हीनं नुमतां । सवर्ता । नुविजित्वाय प्रजया संरराणाः । यजमान संवे छिन्नः संरम
माणाः । यजमानाय द्रविणं दधात ॥ दधतु ॥ प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमः ॥ १७ ॥ सुगावः ।

ऋग्वे० स्ट६ ११७ 117

हे देवाः वः युष्माकं। सुगा सदना। सुगमनी यानि सदनानि स्थानानि वयं अकर्म कृतवंतः।
ये यूयं इदं सवनं प्रति जुषाणाः। यज्ञं सेवमानाः संतः आजग्म। आजग्मुः आगताः। अथ यज्ञे
समागते हे वसवः। वासयितारः। यूयं हवींषि भरमाणा वहमानाः संतः अस्मे अस्मासु
पांसुलु गितिशे आदेशः॥ वसूनि धनानि धत्त। ये नु रथिनस्ते हवींषि भरमाणा वहमानाः
ये अरथिनः स्तेस्के वे हवींषि वहमानाः॥ १८॥ देवान् व्यवस्तजति। यो आवह। अग्निरुच्यते।
हे देव अग्ने त्वं यान् उशतः कामयमानान् देवान् आऽवहः। आहूतवानसि। तान् स्वे सधस्थे
स हस्थानेगृहे प्रेरय। किमुक्तेति वेदत आह। ये विश्वे सर्वे यूयं जनित्रिवांसः। पशून् पुरोडाशं
वपपिवांसः सोमं॥ तइदानीं यज्ञे समाप्ते असुं प्राणं वातं [redacted] मं आदित्यं स्वर्कलोकं। अनुया ११६
तिष्ठत। यस्य यत्रगृहा इत्यभिप्रायः। अनुत्वं दाणे वयंहि। वयमेवा इह मंत्रेत्वां। होतारं आ ११७
वृणीमहि। वृतवंतः। त्वं च वृतः सन् समधकु सधगिति निपातः। सत्यार्थो। स भुवनस

मर्द्धयन्त्र्ययाः अयाक्षीः इष्टवान् । असि । उत अपि च अमवकु सन्न अशमिष्ठाः । यज्ञप्रायश्चि
त्तं शमितवानसि । इदानीं यज्ञं परिसमाप्तिं प्रजानन्नवगच्छं उपयाहि । विज्ञानस्वाधिकारं ॥२०॥
देवागातु । व्याख्यातः ॥ २१ ॥ यज्ञं व्यवसृजति । यज्ञ यज्ञं हे यज्ञ सुवा । हे यज्ञ त्वं यज्ञं त्वामेव गच्छ ।
न हि त्वत्तोऽन्यदस्ति सर्वात्मा त्वमिति । अभिप्रायः । यज्ञपतिं यजमानं स्वां योनिं च गच्छ । द्रव्यं
देवताहि यज्ञस्य स्वा योनिः । हे यज्ञपते एष तव शरीरभूतो यज्ञः ऋत्विग्भिः संस्कृतः ॥ तं जु
षस्व । सहसूक्तवाकः । सांगः । सर्ववीराय यस्मिन्न सा सर्ववीरः । सोमः पशुः सवनीयाश्च पुरोडा
शाः क्रतवस्तिर्गाणामेव लंबात्वा लेप्रास्यति । मा हिंसीः । वा चयति । उरुं हि । वारुणस्त्रिष्टुप्
। उरुं तावत् वरुणः राजा सूर्याय सूर्यस्य पंथां पंथानं । अन्वेतवे तमर्थे इत्यादिना तवे प्रत्य
यः । अन्वहमागमनाय हि । अतिशयेन । उरुं विस्तीर्णं चकार । उ अपरं । अपदे यत्र पदं दर्त्तुं
प्रतिमुञ्चन्न्यायेन नोपलक्ष्यते तस्मिन् । अपदे पादाधिधातवे । अंतरिक्षे पादप्रतिधातवे पादानां प्रति

डपाः सुलुगिति षष्ठीबहुवचनस्य आकारः । तुमर्थे तवे प्रत्ययः १

उ॰ अ॰ ८ ११८

निधानाय सूर्यस्येव अर्कः। विकरणव्यत्ययः। कृतवान् अवलंबनमिति शेषः। उत अपि वा।
हृदयाविधश्चित् न हीव्यतीति दीर्घः। अपवक्ता। चित् अपार्थे। हृदयोर्थे। विध्यति मर्मा
णि अपार्थे तस्यापि अपवदिता। आ द्वेष्टा। विमुतान्ये आमयुक्तकारिणां सर्वरूपाणि वम
थापती ऋंददान्विति शेषः। अपो वेष्टमयते। वाचयति प्रवेशः। नमो वरुणाय। वरु
णस्य पाशः अभिष्ठित आक्रांतः। नालं बंधनया॥२३॥ समिधं प्रास्याभिजुहोति।
अग्ने इति ज्ञेयं। अग्नेरनीकं। आग्नेयी त्रिष्टुप्। अग्नेरनीकमिति परोक्षा। इदमेद मेसमि
धं पश्यग्ने इति प्रत्यक्षा। अत एवं व्याख्यायते। यस्य तवाग्नेः अनीकं मुखं। अपां न ११८
पात्संज्ञकं अपउदकं आविवेश। असुर्यं असुरस्य सत्वं मायादिकं प्रतिरक्षन्।
सत्वं इदानीं मदे मदे विप्रा अश्मने अविषयानत्राहिवर्द्धनिमवंति। यज्ञगृहे समिधं

यच्छ।संगतीकुरु।आत्मसात्कुरु।यज्ञपतिः।हे सोम हे शोभनाकृत्य।तेह्वत्रीयवब्रणः।स
मुद्रे ते।सोमी विराट्।यदिति निपातो हृदयशब्देन संबध्यते।समानलिंगत्वात्।हे सोम
ते तव यत् हृदयं समुद्रे अप्स्वंतः अपां मध्ये वर्तते।तत्र त्वां गमयामि।तत्रस्थं त्वां च ओ
षधीः ॐ बधयः ऽ तत्र पिब।आपः संविशंतु।किंच हे यज्ञपते।सोमस्य यज्ञस्य सूक्तोक्तौ
शोभनवचनोच्चारणे नमोवाके नमस्कारवचने च त्वां विधेम।विधतिः स्थापनार्थः
॥२५॥ विसर्गस्यापतिष्ठते।अग्नीजं कुंभं सजेत्॥ देवीरापः।पंक्तिर्बृहती वा।अपां सोमस्य
संगतिं वदंति।हे देव्यः आपः एषः सोमो वः युष्माकं गर्भो वर्तते।तासु प्रीतं सा भृतं पितं सु
भृतं सुपुष्टं तं यूयं बिभृत धारयत।हे देव सोम एष ते लोकः स्थानं।तस्मिन् स्थितः त्वं च
शं सुखं च च स्व।अस्मान् प्रति वह।प्रापय।परि वक्ष्व च अस्मात् सर्वा आर्तीः।तस्मि
न्नः शं च धि सर्वाभ्यो ऽपि च न आर्तिभ्यो गोपायेति श्रुतिः॥२६॥ मज्जयति।अग्नीजकुंभं

ऊ०अ० ११८

118

जलोऽवभृथाख्यात्स्नातः समिधमादध्याति। अवभृथं कृत्वा ततोऽनन्तरं यजमानगृहमाग
त्य आहवनीये। हे अग्ने देवानां देवीभूतानामस्माकं सन्निधनं त्वमसि॥ २७॥ इतउत्तरं
मनुवंध्या यदि गर्भिणी स्यात्तत्र प्रायश्चित्तिरुच्यते। आतिष्ठेत्येतस्मात्प्राक्। निरूप्य मा
णो गर्भमभिमन्त्रयते। एवमसानाम महापंक्तिः। एजतुः। एजतु कंपनं। दशमास्यं दश
मासान्कालावधिमिह इव गर्भो जरायुणा सह चलतु। जरायुर्गर्भवेष्टनं। उपमां
दर्शयति। यथायं वायुः समुद्रश्च एजतु इति। एतौ हि सदा चलनौ। न मेत दप्यद्धा
मास्यं संतां। ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोतीति श्रुतिः। एवमयं दशमास्यो जरायुणा
सह अस्रवत। अस्रवत। स्रंसतः स्रवतु व कृ पं। संसतु स्रवतु वा॥ २८॥ अवदानान्यप्सु
होति। यस्यैते। अनुष्टुप्। वपा प्रोच्यते। यस्यास्तव गर्भा यज्ञियाय जाहिः॥ यस्याश्चयो
निर्हिरण्मयी हिरण्मयी क्रियते। ब्रह्मणा यजुषा। तं त्वां गर्भेण संगमयामि। यस्य ११८

यगर्भस्यांगानि। अकृतानि। अकृतानि अखंडितानि। कृ कृते ७ छंदसीति कुरादेशः। तं गर्भं मा
त्रा। अनुवंध्यालब्धकल्ययास मज्ञीगमं। संगमयामि॥ २८॥ अध्वर्युरिन्दुहोममेवं जुहोति। ग
र्भस्य यज्ञा हीरसो मेधश्च पुरुदस्म ८। गर्भः स्तूयते। इंदुः संस्तवनेन। पशो र्हि सोमस्य संस्तवो
विद्यते। इंदुः सोमः। अंतः उदरे स्थितो महिमानं महाभाग्यं। आनंजा। अंजनं व्यक्ती
करणं। स्थितं दूपं व्यक्तीकरोति। किं। इंदुः। पुरुदस्म ८। बहुदानः। विश्वरूपः। ब
हुरूपः। धीरः। मेधावी। कीदृशं महिमानं। येन एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीम
ष्टापदीमपि वशां। अनु। भुवनानि। प्रथंतां। कथमियं वशा चतुःपदी सती एकप
द्यादिभिः मेदैः स्तूयते। अवयुत्येति ब्रूमः। वशेत्येकपदी। वपयांगेभ्यो द्विपदी। उपप
ष्ठो मेधा त्रिपदी। पत्नीसंयाजैश्चतुर्भिर्विपदे चतुष्पदी। गर्भपादैरष्टापदी॥ २९॥

ऊ.अ.टी. शामित्रग्नौ गर्भं जुहोति। मरुतः। मारुतं गायत्री। हे मरुतः यस्य क्षये गृहे यूयं पाथपि
बथ। दिविनिश्चितं। सोमं पापाने। शपोलुक्। हे दिवो विमहसः। द्युलोकस्य पूजयितारः
१२० सजूनः सुगोपातमः। सुगुपातमः। युष्मद्दुपानां न भयमस्तीति भावः॥३१॥ गर्भेश्चि
गारैरभिसमूहति। महीद्यौः। द्यावापृथिवी गायत्री। महती द्यौः पृथिवी च नोऽस्मा
120 कमिमं यज्ञं मिमिक्षतां। सिंचतां। भरीमभिर्भरणैर्हिरण्यपशुधान्यादिति नोऽस्मान्
पिपृतां प्रीणयतां। समानोऽग्निष्टोमः॥३२॥ अथ षोडशी॥ अग्ने पवस्वेत्येतस्मात्स्वा
कू। आतिष्ठ। तिस्र ऐन्द्र्योऽनुष्टुभः। हे वृत्रहन् रथं आतिष्ठ। आरोह। ब्रह्मणा त्रयी १२०
लक्षणेन ते तव हरी अश्वौ युक्ता। नियुक्तौ। तौ हि आवहनानी अस्यापश्चात्यप्राप १२.
आवयोर्नियोजनकाल इति मत्वा स्वयमेवात्मानं रथे नियुंजाते। अतएवोच्यते।

युक्तातेब्रह्मणेति। अथ ग्रावा सोमाभिषवकारी हे इंद्र ते वत मनः वग्नुना सोमाभि
षवध्वनिना अर्वाचीनं अस्मदभिमुखं। सु साधु। कृणोतु। वग्नुरिति वाङ्नामसु
पठितं॥ उप०॥ षोडशिन त्वां गृह्णामि। सादयति। एतत्तोऽस्य॥ अथ द्वितीयो ग्रहम
त्रः॥ युक्ष्वा हि। हे इंद्र हि यस्मात्त्वं हरी युक्ष्व। युजिर् योगे॥ नियोजय। हरी
तव एव वश्वौ। किंभूतौ। केशिनौ। प्रलंबकेशरौ। वृषणौ वर्षितारौ। वृषसेव
ने अस्मात् कनिन्युवृषजीत्यादिना। कनिन्। वाघपूर्वस्य निगमे इति विकल्पे वा
दुपधादीर्घाभावः॥ सुपां सुलुगिति आ इत्यस्य आकारः। वृषणात् पूरणे। कद्रय
प्रा अभ्यस्य मन्वाह ऋजुः। कलात् द्रवं कद्र्यं। तत् पूरयत स्तो। प्रा पूरणे इत्यस्मा
दातों। नुपसर्गे इति कप्रत्ययः॥ तोरष्येयुक्तो तमास्छाप्य। अथानंतर हे इंद्र सोम

ऋ॰अ॰टी॰
१२१

पास्त्वंनोऽस्माकंगिरांउपश्रुतिंवावामुपश्रुत्या।चरअस्मद्दहंगच्छ।उप०।अस्तु
तिलक्षणानांवाणीनांश्रवणेनतृतीयार्थेद्वितीया॥३४॥तृतीयोमंत्रःविक
ल्पः।इंद्रमिद्धरी।इत एवार्थो।हरीइंद्रमेववहतः॥अत्रअकसामेहरीइ एव
तिश्रुतेर्द्विवचनांतहरिशब्दस्यअकसामवाचकाद्धरितवर्णिवश्वा।इं
द्रमेववहतइतिनघटते।तयोःसर्वत्रसुलभत्वात्।पशवोवैदेवानांछंदां
सीतिश्रुतिपर्यालोचनयानानावर्णच्छंदोमयेअकुमामेएतंइंद्रंवहतइति
युक्तंननुहरितवर्णाश्वो।विं।इं।इं।अप्रतिध्वस्तशवसं।नप्रतिधर्षयितुं १२१
वाक्यंशवोबलंयस्यतं।घुवहतः।अक्षीणंस्तुतीःउपसमिपे।मनुष्या
णांयज्ञं।उपवा।उप०॥३५॥षोऽशीग्रहमुपतिष्ठते।यस्माज्जातःऐंद्र

त्रिष्टुप्॥ षोडशी परब्रह्म स्वरूपेण स्तूयते। यस्मात् अन्यः परः उत्कृष्टो ऽमात्तो नास्ति
महित्वेति शेषः। यश्च विश्वाः सर्वाणि भुवनानि आविवेश। आविशति। अन्तर्यामि
तया। यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्निति श्रुतिः॥ यश्च प्रजया संरराणः संरममाणः
क्रीडन् प्रजापतिर्भवति। सोऽयं षोडशी ग्रहः॥ त्रीणि ज्योतींषि अग्निर्वायुसूर्य्य १
लक्षणानि सचते सेवते। परमात्मरूपेण॥ ३६॥ षोडशीनं च मद्धयति। इंद्रश्च
त्रिष्टुप् यजुरनी॥ [illegible] प्राणेन तिर्यजुः। इंद्रवरुणौ देवते। षोडशी ग्रहो वा। इंद्रश्च सं
म्राट् यो वाजपेययाजी। वरुणश्च राजा। यो राजसूययाजी। चकारौ समुच्चयार्थौ। राजा वै
राजसूयेन स्वाराट् भवति सम्राट् वाजपेयेनेति श्रुतिः। तौ इंद्रावरुणौ। हे षोडशिन् सह तव द
त्तं भक्षं अनुकुर्वन्। अहं भक्षयामि मदीयेन च भक्षेण न सोमस्य पुष्पाणि। सोमं सेवमाना
वाग्देवी प्राणेन सह तृप्यतु॥ ३७॥ ॥ ॥॥

ऋ० रु०

१२२

अतिग्राह्याख्यस्य ग्रहणे मंत्राः ॥ अथातिग्राह्यपुरोऽनुवाक्या गायत्र्यः । यथा गृह्य-
न्त्यते सा पुरोक्‌ इति संज्ञा । अग्निं इन्द्रसूर्य्य देवत्याः । अग्ने पवस्व । हे अग्ने अस्मे सुप-
सुस्तुगिति शेषः । देशः । अस्मासु वर्चः । त्वं वर्चसं सुवीर्यं साभन वीर्यं च दधत् धा-
रयन् मस्मन्मह्य रयिं धनं पोषं च पवस्व । प्रवर्त्तयस्व । पवतिः प्रवृत्त्यर्थः । न सीवि-
तणएषः । किं भूतः स्वपाः सुकर्मा अप इति कर्मणो नाम । उपयामामन्त्रमेवः । अग्ने व-
र्चस्विन् । हे अग्ने वर्चस्विन् । त्वं यथा देवेषु वर्चस्वान् असि एवमहं मनुष्येषु वर्च- १२२
स्वान् भूयासं ॥ ३८ ॥ उत्तिष्ठन् । हे इन्द्र त्वं मार्कं सं गान ॐ जसा बलेन सह उत्ति-
ष्ठन् च मूसु वच मेणा भिषुतं सोमं पीत्वा पीत्वा स्नात्वा दय अश्चाति निपातः ।
शिप्रे हनू नासिके वा अवेपयः । हु वेपकंपने । अतिपानवशात् कंपितवानसि ।

अभिश्रवणे वर्म्म च मृशाह्नेनो यतोऽपं० ॥ प्रगुणं गृह्णं भक्षयति । इंद्रः ऽ ति जो वति
घ्नः । शेषं पूर्ववत् ॥ ३८ ॥ अदृश्रं । हविषि रप्रेक्षणे । अस्य कर्म्मणि प्रथमपुरुषवद्भुव
चन स्थाने अदृश्रमिति छांदसं रूपं । अस्य सूर्यस्य केतवः केतुरिति प्रज्ञा नाम प्र
ज्ञानकराः रश्मयः जनान् अनु अग्नयो यथा अग्नयः उज्ज्वलंतो दीप्यमानाः वि अदृ
श्रं । विदृश्यंते ऽपं० ॥ भ्राजंति सूर्यः ॥ ४० ॥ समाप्तः षोडशी ॥ ॥ अथ गवामयन
ना ॥ ।विषुवति ग्रहं गृह्णाति । विषुवत्संज्ञके अहनि गवामयने हय हणे विनि
योगः । उदु त्यं । व्याख्यातं ॥ ४१ ॥ अथ सोमस्य हिरण्मये भि र मंत्रणे । द्वाभ्यामृग्भ्यां म
हापंक्तिप्रस्तारपंक्तिभ्यां । द्रोणकलशमवघ्रापयति । आजिघ्र । कौस्तुरुविं दो
रा जं । हमघे नो । त्वे द्रोणकलशं आजिघ्र । किं वा इंदवः सोमा द्रोणकलशमाः

ऋग्वे० १२३

त्वांश्चाविशंतु। किंच पुनरपि जठरे अन्नेन पूर्णा अस्मान्प्रति निवर्तस्व। ऽरुधारा व
सुधारा पयस्वती सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं गवां यदस्माभिर्दत्तं तद्दुग्ध्वा देहि। दुहति
दोहनार्थः। मयि वर्धनं पुनर्मां आविशतात्॥ ४२॥ दक्षिणे ऽस्याः कर्णे यजमानो ऽनुपठति
इडे रंते। हे इडे मनुदुहितः तुल्यो रंते रमयती विरता। हव्ये। हूयते ऽस्या विकारा यज्ञे
ष्विति हव्या। काम्ये। मनुष्याणां मतास्सु कामाः प्रविष्टाः। चंद्रे। चंद्र इव आह्लादयतीति
चंद्रा। ज्योतिर्ज्योत्स्ना। घृतदीप्तौ। अस्याः ज्योता। बाध्य दिति। अदिति। अखंडिता। १२३
अदीते। सरस्वति सर इत्युदकनाम तद्वती। महि। महति। विश्रुति। विविधं श्रूय
त इति विश्रुति। अघ्न्ये। अहंतव्ये॥ तव एतानि नामानि। तैरभिहिता त्वं देवेभ्यो मां
सुकृतं सुकृतकारिणं ब्रूतात् ब्रूहि॥ ४३॥ महावीरीयं अहं गृह्णाति। महाव्रतसंसेके
ऽहनि। विन इंद्रा अनुष्टुप् इंद्रो विमृधः सुएष्टुतो देवता।

हे इन्द्र नोऽस्माकं मध्ये संग्रामयान् विजहि। नाशय। किंच। पृतनाः संग्रामानि छंतितेषु
न्यंतः तान् मनुष्यान् नीचावयथा नीचैर्निगृह्णीष्व। यश्चास्मान् अभिदासति। उपक्षिप
ति। वस्तुउपक्षेपयति। तं अधरं निकृष्टं तमः गमय। उप०॥ ४४॥ द्वितीयो मंत्रविकल्पः। वा
चस्पतिं। त्रिष्टुप्। विश्वकर्म्मणी। मनो विश्वानीति न दः श्रवणाद्युदोः ध्याहारः॥
नित्यसंबंधो हियत्तदोः। यं विश्वकर्म्माणं वयं अद्यास्मिन् दिने हुवेम। आह्वयामः॥
किमर्थं। वाजे। महाव्रतीयलक्षणे यज्ञे। ऊतये अवनाय तर्पणाय॥ किंभूतं। वाचस्प
तिं। प्राणरूपेण। मनोजुवं। मनोगतिं। सः नोऽस्माकं विश्वानि हवनानि जोषत्। जु
षतां। किंभूतः सः। विश्वशंभूः सर्वस्य सुखेन भावयिता। अवसे अन्नाय साधुकर्मा। अ
वस इत्यन्ननाम। उप०॥ ४५॥ अपरो मंत्रः विकल्पः। विश्वकर्मन्। त्रिष्टुप्। ऐंद्री
विश्वकर्म्मणी वा। हे विश्वकर्मन् वर्द्धनेन वर्द्धयित्रा हविषा महाव्रतीयलक्षणेन।

इंद्रं आरंभवतः। अवध्यं यच्च कृण्णोः कृतवानसि। तस्मै इंद्राय पूर्व्वीः पूर्व्व वसिष्ठप्र
भृतयो विशो मनुष्याः समनमंत सम्यग्नताः। इदानींतना अपि यथा। पंचम्यर्थे
थाप्रत्ययः। अतः कारणात् अयं इंद्रः उग्रः उद्गूर्णवज्रः विहव्यः विविधेषु कार्य्ये
षु आहूयत इति विहव्यः। अससत् अभवन्। हे विश्वकर्म्मन् त्वं हविः सामर्थ्यादिंद्र
स्यांयं प्रमोवहत्यभिप्रायः॥ ५॥ ४६॥ अदाभ्यं ग्रहं स्तौति। देवानामसौंऽपयामः
। अग्नये गायत्रछंदसं त्वां गृह्णामि। एकं ग्रहं। इंद्रायेति द्वितीयं ग्रहणं। विश्वेभ्यः
ति तृतीयं ग्रहणं। एवं सवनदेवताभ्यः स्वछंदसं सोमं गृह्णीत्वाऽथाह। हे सोम
अनुष्टुप्। ते तव अभिगरः अभिष्टवः त्वत्स्तुतो यद्वाऽउ द्दुं सवनेभ्यस्तदानुष्टुभम्
मिति श्रुतिः। अहपात्रस्थासु निग्राभ्यासु अंशूना पूनोति। सोमस्य वंशानां। [illegible]शीनां १२४

त्वा। मेघस्य व्रजतः उदरे शेते रजति प्रेश्यो मेघस्था आपउच्यंते। हे सोम वृषेशीनां अपां
पत्मन्र पतने त्वां आधूनोमि। कंपयामि। कुकूननोनां। कूङ शब्दे। अत्यर्थं कुर्वंत्यः
शाहं कुर्वाणाः सत्यः नमंते प्रह्वीभवंति। इति कुकूननाः मेघा आपः मंदनानां
मंदि कल्याणे सौख्ये वा। कल्याणकारिण्यः सुखयित्र्यो वा। मंदनाः। मदितमा
नां नौ अत्यर्थं मदयंति तर्पयंति। मदितमाः। माघृतेनाहं स्येति नुडागमः। नका
मां तासरस्य नुडागमः स्यात्। तरप्तमपौ घः इति घसंज्ञा। मदितमानां। अतिश
येन मधुस्वादोपेतानां। शुक्रे अश्लिष्टकर्मणि निम्नाभ्यां लक्षणेड इदं यमी नि
रूपे दिवसस्य रूपे सूर्यस्य रश्मिशुभ्रे अश्लिष्टकर्माणं त्वां आधूनोमि॥४८॥
ककुभं। ककुभमिति महन्नाम सुपठितं। वृषभस्य सोमलक्षणस्य ककुभं अ

दुअस०
१२५

दित्यलक्ष्णंरूपंरोचतेदिदिप्यतेवृहन् प्रभावतःशुक्रआदित्यःशुक्रस्यपुरोगाः

पुरोगामी।सोमःसोमस्याग्रगःभवितुमर्हतीतिशेषः।हेसोमतेतवयत्अदाभ्यंअनु

पहिंसितंजागृविजागरणशीलंनाम।तस्मैत्वांगृह्णामिजुहोति।तस्मै।हेसोम

तेतवतस्मैसोमायस्वाहा।तत्सोममेवैतत्सोमायजुहोतीतिश्रुतिः॥४९॥अंशून्

त्रीन्सोमेनिदधाति।उशिक्त्वं।वशकांतो।अस्याह्निप्र।उशिक्कांतस्त्वंहेसोम

देवअंशुः प्रियंपाथः।अन्नंअपीहि अपिगच्छ।वशीकांतः अस्माकंसखा।५०॥ १२५

अथसमन्त्राख्यानंदेवानामाज्यं।गार्हपत्येआहुतीद्वेजुहोति।इहरति॥३ आमं

तःपशवोनियम्यंते।इहयजमानेधृतिःरमणंरमताति।संयमनकर्मा।अत

इहरमध्वंइहधृतिरतएवस्वधृतिःसाधारणंभूयात।द्वितीयंजुहोति।उपसृजन्र

संसजन्नामन्तरं पृथिवीं अयन् पिबन् धरुणोऽग्निः अस्मासु रायस्पोषं पशून् दीर्घ
रक्षा धारयतु। पशवो वै रायस्पोष इति श्रुतिः॥ ५१॥ सत्रस्य ऋद्धिं गायंति। सत्रस्य
ऋद्धिः रक्षती। यजमानानामात्मसंस्तवः। त्वं सत्रस्य समृद्धिः असि। अतो वयं
ज्योतिरादित्यलक्षणं अगन्म। आगताः॥ अमृताः अभूम। भूताः पृथिव्याः स
काशात् दिवं अध्यारुहाम। आरूढाः देवान्। स्वः ज्योतिश्च। अविदाम। जानी
मः पश्यामः॥ ५२॥ दक्षिणस्य हविर्धानस्याधो ऽङ्गं सर्पति। युवं अति छंदा।
अध्विः। अत्यध्विकी। अवसाना ऐंद्री। प्रथमोऽर्द्धर्च ऐंद्रापर्वतः। हे इंद्रापर्व
तो। युवां तं यत्नं कुरुतमिति शेषः। येन पुरोयुधाऽपुरोऽग्रे युध्यतीति पुरो
युन्॥ तेन पुरोयुधा यत्नेन तं तं शत्रुं वज्रेण अपहतं। विनाशयतं॥ इत्यत्र नर्थः।

अध्य॰ १२६ 126

तंतमितितदोवीप्सांश्रवणाद्युद्रोऽपिवीप्सांयोयऽनोऽस्मानप तन्यात् । संयु
मयेत । योधयेत । अभ्यासेभूयानर्थः । इतउत्तरमिंद्रप्रत्यद्दोवज्रस्यकर्तृत्वं विवक्षि
तंपरोक्षस्यसतः । दूरेवत्रायंवततिगतिकर्मा । दूरेगतायशत्रवे हे इंद्र त्वहृ वज्रः दंस
तु कामयतां । हननाय । छेदनिःकामनार्थः । यतग हनंवनंउदकं वाऽस्मद्वेत ॥
व्याप्नोति । पत्नी व्यगच्छति । तथापिविनाशयतु । इनक्षति व्याप्तिकर्मा ।
हे भूरतववज्रः अस्माकंशत्रून्विश्वतः परिदधीष्ठा परिविदारयतु । १२६
हविदारणे । किंवज्रः । विश्वतोदर्मा । विदारणशीलः । जपति । भूर्भुवःस्वः
। व्याख्यातएकववातंतंतः । इहतुवहुवचनोतः । मंत्रोत्थानंसमाप्तं ॥ पटु ॥ परमे
ष्ठी । आ अध्यायसमाप्तौ । निमित्तिकानि । वसिष्ठस्यार्षंपरमेष्ठ्यादिश्रुतिश्चनुस्विं

शात्वसोमावस्थासु चतुस्त्रिंशद्देवताभिधायिनी। अस्य चर्था। अभीषीतः। अभिषुता
तः। संकल्पितो यजमानेन सोमः। सोमपमेतत्। परमेष्ठीत्युच्यते। वाचि व्याहृतायां
अहं सोमेन यक्ष्येऽइत्युक्ते सति। प्रजापतिरित्युच्यते। अच्छेतः सोमं अभि इतो गतः।
अंशः अन्नंऽउच्यते। सत्यां सन्नोतिः संभजनार्थः सोमस्य संभक्तो सत्यां सविता।
सोमः सविर्ष्टत्नाम को भवति। दीक्षायां सत्यां विश्वकर्मेत्युच्यते। सोमक्र
यस्य पूषा इति॥५४॥ इंद्रश्चं क्रमकृतपायडपोत्थितश्चेदापद्यते। एवं सर्वं च
स्यावं॥५५॥ प्रोह्यमाणः प्रवर्गेण ह्यमानः॥५६॥ विश्वेदेवाः अंशुषुनितरां
उपश्चेत्॥५७॥ विश्वेदेवाऽएवं वचम सेषुऽन्नीतः॥५८॥ सत्वश्वेतनाराशंसाः
पितरः। प्रह्लुतो ष्पुदिमन्नः तदा सलिलइति। एवं अभिध्यानादिषुऽ[illegible] सोम

ऊ॰ अ॰ टृ॰
१२७

127

आपद्यतेचेत्तदापरमेष्ठ्यादिश्चैभ्यंकुस्त्रिंशद्योछताहुतीर्जुहुयात्।शेषंस्य
ष्टांस्कंन्नमभिमृशतीत्यर्थः।योऽस्मेजसा।वैष्णवीवारुणीत्रिष्टुप्।यज्ञोविष्णुर्वरुण
योः।ईऽजसाबलेनरजांसिलोकाःस्कभितास्कभितानि।स्तंभितानियाइतियो
चपत्यते।पततः।पतएश्वर्यगत्योः।दिवादिरात्मनेपदी।ईशातेवा।परबलेन
षु।ईशातेवा।किंभूतौवीर्येभिर्वीर्यैर्वीरतमा।शविष्ठौबलिष्ठौसहोभिर्बलैः
अयतिगोऽअनन्याश्रितौ।तौविष्णुवरुणौ।तुल्यकार्यत्वादुभावपिविष्णूऽभा
वपिवरुणौद्वितीयाद्विवचनं।पूर्वंकृतौपूर्वेहूयतेइतितौप्रतियज्ञःअगनु। १२७
गतः।यज्ञसाधनभूतंस्कन्नंद्रव्यंयज्ञशब्देनोच्यते॥५८॥द्वितीयोमंत्रविक
ल्पः।देवान्।यज्ञःदेवान्प्राप्यदिवंअगन्गतः।ततोद्युलोकात्उत्पन्नंद्रविणं।

यज्ञफलं मां अस्तु। व्याप्नोतु। मनुष्यान् प्राप्य यज्ञः देवान् प्राप्य दिवं अगन् गतः। त
तो दिवि लोकात् मे मन्त्रं आभूत्। भवतु। स्पष्टमेतन्यत्। ६२॥ महावीरमन्त्रे होमः। मदार वि
तः पात्रविशेषः। महावीरः आतञ्चनं प्रायश्चित्ताय॥ चतुस्त्रिंशत्पंक्तिः त्रिष्टुप्
ये चतुस्त्रिंशत्तंतवः परमेष्ठ्यादयो यज्ञं वितन्वते। पुष्यति। ददद्दानेष्ट तोच॥
अस्य पुष्यार्थस्य रूपं। तेषां तन्वतां छिन्नं एतत् संदधामि। ७। अनर्थकः स्वाहा।
सुकृतमस्तु॥ घर्मो महावीरो देवानप्येतु॥ ६३॥ वाचयति। यज्ञस्य दोहः। त्रिष्टुप्
पृथमे ऽर्द्धे परोक्षो यज्ञो द्वितीये प्रत्यक्षः। यत्तच्छ्रां वाक्यपूर्त्तिः क्रियते। पुरु
त्रा बहुधा वितते। यः यज्ञस्य दोहः आहुति परिणामः। संदोहः। अष्टधादिग्भे
दिन दिवं अन्वाततान। पृथ्व्यादिस्तं वपर्यंतो भूत ग्रामो यज्ञ परिणामो इत्याशयः।

रु.अ.ह. हेयज्ञसत्वं येप्रजायांमहिमहांतं दोहं धुक्त्वा प्रक्षर। अहं आयस्योषं सर्वमा
१२६ पुष्च अशीय। ध्रुवां द्यां रोहणे यूपस्य होमः। अपवस्व। गायत्री सोमी। पावमा
नी। हे सोम। हिरण्यवत अश्ववत। स्त्रियां विशेषणान्येतानि हिरण्यादियुतं
इत्यर्थः। वीरवत यथा तथा आपवस्व प्रक्षर गोमंतं गोयुक्तं वाजमन्नं च आ
हर। हव्य होमे इति मंः ॥ ६२ ॥ ॥ इति मंत्रभाष्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ॥ ६ ॥ ॥
देवसवितः ॥ वाजपेयिका मंत्राः। एजते निर्ऋते। भाग इत्येतस्मात् प्राकूर्च हस्य
तेराद्यं इंद्रवा। कर्मणः पुरस्तादाहुतिं जुहोति। सावित्र्या त्रिष्टुभा। हे देवसवि १२८
तः। यज्ञं वाजपेयं प्रसुव। अभ्यनुजानीहि। यज्ञपतिं यजमानं सं। भगाय यज्ञं
फलाय प्रसुव। एवं पुरुषं त्वा मंडलांतर्गतमाह। दिवि भवो दिव्यः। गवां

वाचांरश्मीनांवाधारयित्रागां सर्वः। केनप्तःकेनंअन्नंउच्यते। तत्पावयितानःकेतंपुना
तु। वाचस्पतिश्च प्रजापतिःनःवाजमनंस्वदतु आस्वादयतु त्वत्प्रसादात॥१॥ एवं
वाजपेयिकाग्रह्यं [illegible] ऐंद्राः॥ ध्रुवसदं॥ सोमाहुतिपरिणामभूतोरसएषुलो
केषुवर्त्तमानइहगृह्यते। ध्रुवेऽस्मिन्लोकेसीदतीतिध्रुवसत्। ते। त्वमदेमनुष्य
सदंमनसीसिदतिइतितंइंद्राययुष्टंकृविरंत्वाग्रह्णामि। उपयामेतिमिन्नकमः।
आदोमंत्रावयवोद्दृष्टव्योऽर्थसंवंधात॥ सादयति। एषतेइंद्रायकृवितन्नमंत्वी
सादयामि। द्वितीयंग्रह्णाति। अप्सुपदं॥ तृतीयंग्रह्णातिपृथिविपदं। नास्यकं
दुःखंयस्मिन्नसौनाकःस्वर्लोकविशेषः। तत्रपदं॥२॥ चतुर्थंग्रह्णाति। अपांरसं।
सरदेवत्याअनुष्टुप् एषवाअपांरसोयोयंपवतइतिश्रुतेः। अपा

ऊ अ ८० रसंसारं वायुं सूर्यं समाहितं स्थापितं सं तं गृणामि । किंभूतं । इयस्ये ऽ ऊतं वयो
१२८ ऽन्नं यस्माद्धायोस्तं अपो रसस्य वायोर्यो रसः पुनापति स्तो ऽत्र मं गृणामि । वः शाश्वी
ऽनर्थकः । उप० ॥ ८ ॥ एवं मं गृणाति । ग्रहा ऽजली । अनुष्टुप् । हे ग्रहाः यूयं ऽजली कु
तयः । ऽजली अन्नरसे । येन आहूयं तितथापि प्राप्यमेवावि । नेऽ हूयमतिं व्येत ० ऽनन
यते: । भवतेति शेषः ॥ हे ग्रहाः अहे तेषां वेयुष्मावं । इमं महर्षेव समम ग्रतं । यं गृणा
मि । किं तेषां विशिप्रियाणां शिप्रा अत्रा । हन् । तयोः कर्म शिप्रियं विगतं शिप्रियं ये १२८
षु तेषां । शोभनाभिषव संस्कृताः सुपूताश्च विशिप्रिया [illegible] । ऽच्यते । तत्रादि
तन्त्रो व्यापारो न भवति ऽपठ ॥ ॥ ऽपर्युपर्यद्धं सोमगृहं करोत्यध्वर्युः । अधो ऽ
धोऽस्त्वं नेष्टा । ष्टा सुरागृहं करोति । सं पृचौ । पृचौ संपर्कौ । हे ग्रहौ युवां संपृक्तौ

स्थः। तौ मां मद्रेण संपृक्तं संसृजतं। तौ पुनर्विहरतः। विपृचौ स्थः। व्यतौ ग्रहौ प्रत्याहरत इ
त्यर्थः। यो पुनर्विपृचौ विगतसंसर्गौ स्थः। तौ मां पाप्मना विपृङ्क्तं ॥४॥ रथमुपाहरति। इं
द्रस्याइंद्रो — यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार तस्य पंचधा परस्य तृतीयं वा याव दूति यदुक्तं तदि
दमुच्यते॥ इंद्रो वृत्रोपरि वज्रं प्रजहार। स वज्रस्त्रेधा कृतः। ततः। एकं भागः स्फ्यः। द्वितीय
भागो यूपः। तृतीयो रथ इत्यर्थः॥ चतुर्थः सरः शकलानि हेरथत्वं इंद्रस्य वज्रोसि वा
जसाः। वाजं सनोति इति। त्वया वज्रीभूतेनायं जमानः वाजं अन्नं सेत। सनोतेः सिनो
ते वा रूपं। संभजेव धीयाद्धा। भूर्गृहीतमस्यावर्त्तयति। वाजस्यनु जगती। अति जगती
वा पार्थिवी। चतुर्थः पादः सावित्रः। वाजस्यान्नस्य प्रसवे अनुज्ञायां वर्त्तमाना इति शेषः॥

अ॰सू॰
स्सर्ग
१२०
130

यांमातरंजगन्निर्मात्रींमहीं आदितिंअदीनांअकुलानामवचसावेद वाक्येनकरोम
हिकृतवंतश्चानु अनर्थकः। यस्यांवइदंसर्वंभूवनंआविवेश। आविष्टं। सविता
देवस्तस्यांपृथिव्यांनोऽस्माकंधर्मधारणंस्थापने। साविषत् असुवत॥५॥ अश्वा
नक्रिरप्सुलति। अप्स्वंतः। अनवमानोपुर उच्छ्रिकु। अश्वदेवत्या। अप्सु अंतः।
अमृतं अवस्थितं। भेषजंव। हे अश्वास्तवयूयंभवेत। ऽते अपि। वअपांप्रस
स्तिषुपवित्रेषु भागेषु वाजिनोऽश्वंतोभवत॥ द्वितीयः प्रोक्षणमंत्रः॥ देवीरापः १२०
देदिव्या आपः पोवः ऊर्मिर्या प्रोक्षितो। यमध्वः काजो। मेदा। अन्तंमनुपात संभ
जेत॥ वध्नीयात। सिनुयाद्वा। विं ऊर्मिः प्रवृत्तिः प्रत्वरणः। ककुन्मात। ककु
द्यमस्य स्वंधः। तस्मात्पादुदकसंधातो प्युन्नतः शाकुच्छ्रे होनोच्यते। वाजसाः

अन्नस्यायं मन्त्रः ॥ ६ ॥ अश्वं युनक्ति ॥ वातोवाऽअश्विकु । अश्वस्तुतिः । वा शब्दः समुच्चयार्थः । यः । वातो मनो गंधर्वाः सप्तविंशति नक्षत्राणि । एते त्वां पुंजं तु त्वयि वलवमादधतु ॥ यत्नस्ते अग्रे प्रथमं अश्वं अजयुंजन्नातेऽस्मिन्नस्मोऽन वमादधतुः ॥ ७ ॥ द्वितीयं युनक्ति ॥ वातरंहा । त्रिष्टुप् । अश्वस्तुतिः । हे वाजिन् । यस्ते यवः गुहा । गुहायां हृदयदेशे । निहतः स्थापितः । यश्च श्येनेपक्षिणि परीत्तः परिपूर्णस्य ततो देनूपं । परिवत्यः । यथ वाते अवरत्वे । तेन वेगवलेणेन वलेन वलवान् । भूत्वा हे वाजिन् नोऽस्माकं वाजजिता । अन्नस्य जेता समने संग्रामे च वारयिष्णुः पारयिता भव । वा । वार हत्य मश्वान वधूपयति । वाजिनः हे वाजिनः । वाजजितः । वाजं जेतुं सरिष्यंतो वृक्णते जस्य भागं

दु॰स॰टी॰ वरुं अपजिग्वताव्रह्मारथवक्रमाभिरोहति ॥ देवस्याहं ॥ सत्यसवसम्प
१३१ त्यप्रतिज्ञस्यसवितुर्देवस्यसवेआज्ञायांवर्तमानोदहंवृहस्पतेःसंवंधि
नमुत्तमंनाकंरुहेयं ॥ आरोहयामि ॥ एवमग्रेऽपिदेवमात्रेविशेषः ॥
131 रथवक्रादवरति ॥ देवस्याहं ॥ प्रशब्दःप्रकर्षसूचकः ॥ अरुहं ॥ आरू
ढवानस्मि ॥ शेषमनुल्यं ॥ १० ॥ दुंदुभिमाहंत्येवं ॥ सर्वैपितुसंस्कारोवहुवनातत्वा
त ॥ मंत्रस्य ॥ वृहस्पते ॥ हेदुंदुभयःपूर्यंवृहस्पतयेइति स्यवा ॥ जयंवात १३१
यतातिवाजोवार्वंरता ॥ इतिकिं ॥ हेवृहस्पतेवाजंअन्नंजयेति ॥ किंचावृहस्पति
वाजंजेष्यामीतिजापयता ॥ जापयत ॥ तायांवाचि ॥ जयतेहमनुवेतिशिवं ॥

ज्योऽष्टमध्यमवद्दुववनं।ज्ञापयत।उद्वादयत।जिजयेइत्यस्यवा।जयेकारयतेति
वा।इदंवाजंजयतेतितुल्यं॥११॥दुंदुभिमवहरति।एषावः।हेवनस्पतयः वान
स्पत्याःदुंदुभयः यूयंयथावाचा बृहस्पतिंवाजंजेष्यामीति अजीजपत ज्ञा
पितवंतः।अभ्यासेभूपांसं अर्थंमन्यते।जयतेर्णिजंताल्लुङि चङः कोरुः जी
नां णाविति एवं अत्रा त्वंमध्यमवद्दुववने।एषासावः युष्माकं संवाकूसं
वादिनी वाकू सत्या अभूत्।बृहस्पतिनावाजंजितमित्यर्थः।अतोयूयंकृत
कृत्याःसतः विमुच्यध्वं।उत्तरमंत्रोप्येवं॥१२॥रथमारोहतियजमानः।दे
वस्य।सत्यप्रसवसः सवितुर्देवस्य सवे वर्तमानोहं वाजजितोबृहस्पतेर्वाजं

ऋ.भा.र.
१२२
132

जेषंमवेयाँ। वाजयति। वाजिनः अश्वा उच्यंते। हे वाजिनः यूयं काष्ठां आज्यं तं ग
छत। आज्यं तेपि काष्ठेत्युच्यते। क्रांत्वा स्थितो भवतीति यास्कः। किंभूताः। वा
जजितो न्नस्य जेतारः॥ अध्वनो मार्गान्न स्त्वं तु वंतः। क्षोभयंतः। योजनानि
तिमानाः। परिच्छिंदंतः॥१३॥ द्वाभ्यां जगतीभ्यामश्वदेवत्याभ्यां जुहोति। प
वंश्यां वाजी। अयं सः अश्वः क्षिपत्तिः क्षेपणे। कशाघातं अनु तुरण्यति।
तूर्णमश्नुते। ध्वानं किंभूतः ग्रीवायां उरोवज्रेण अपिकक्षे पयाणि प्रदेशे १२२
सन्नाहरज्वा। आसनि आस्ये कविकया वद्धः। किंभूतः दधिक्राः। अश्ववारो
दधत। क्रामतीति दधिक्राः। अश्वः। यद्वा दधति इति दधयो धारकाः कामार्ग

रोधकाः पर्वतादयः तान् क्रामंति दधिक्राः। क्विप्रत्ययांतो दधिः दधिक्रा इत्यत्र
विट्प्रत्ययः। विड्वनोरनुनासिकस्यादिति मकारस्याकारः। वेर्लोपः॥ क्रतुं
कर्म्मा स्वकीयं प्रज्ञां। वा अनुसंसनिष्यवदत्। सन्। अनुसर्थमनुसंतनोति।
स्यं तनस्तनोत्यर्थे वर्त्तमानाद्धा[illegible] [illegible] डि। निपात्यते। किंच। यथा मार्गी
णां अंकांसि कुटिलानि निम्नोन्न[illegible]तानि अन्वापनीफणत्। सततं तुरणापती
ति संबंधः॥ अतिशीघ्रतया हि प्रं प्राप्नोति। अन्वाङ्पूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थ
वर्करीतरूपं तत्॥ २४॥ उत स्म। यजमानरथस्य अयुक्तेश्चतुर्थो ऽश्वः अ
नुगच्छति। कश्चित्कापर्याणयुक्तः। तदपि प्रायेण अस्तनो मंत्रो व्याख्यातः॥

ऋग्०
१२२
133

अथ रथयुक्तानश्वानेकशः स्तौति। उत स्मा। अपि वा। अस्य रथयुक्तस्याश्वस्य वेः प
क्षितुल्यस्य रथः पर्णेन॥ पदेइवानु पमाग्रीयः यत्रमिव अनुवाति। किं अस्य।
द्रवतः। तुरण्यतोऽश्वुपनोधानं तूर्णं। प्रगर्द्धिनः। प्रगर्धो अभिलाषः गर्धेर्थः। अभि
ज्रिं जेतुं प्रगर्द्धोऽस्यास्तीति। दक्षिणाप्रहिं स्तौति। उत्तरेण ऋचेन। दधिक्राव्णो
ऽश्वस्य अंकसं शरीरसक्तं रथं परिपश्येति। अंतश ह्वः शरीरवचनः। किं अश्व
स्य। श्येनस्येव ध्रजतः। गच्छतः। गश्नोऽन्येन सहग चित्रतः॥ तरते यङ्लुक्कि १२३
लब्दः लु प्रत्ययः। अतिशयेन तरतः अधानं॥ १५॥ उत्तरेण स्वेनपतोनेवा
श्वान्स्तौति। शन्नोभवंतु। त्रिष्टुप्। विराड्वा। वाजिनोऽश्वा हवेषु अंह्वानेषु

नः शं सुखरूपा भवंतु। किं। वाजिनः। देवताता सुपां सुलुगिति आकारादेशः॥ देवतातौ यज्ञे मितद्रवा। मितं द्रवंति गच्छंतीति मितद्रवः सुखकराः सुखकराः स्वर्काः सुरोचनाः। स्वरो वन्मवाः किं चाते अध्वा अस्मत्स सकाशात अमीवाः व्याधीन् सनेमि। द्विप्रं युयवत् पृथक्कुर्वंतु। किंभूताः अहिसर्पवृकं वनस्थानं रक्षांसि वजं भयंतः दोभयंतः। सं नेमिशब्दः पुराणवचनः इहतु वाक्यवशाद्विप्रवचनः॥ १६॥ ते तः। जगती। ते विश्वे वाजिनः। नोऽस्माकं हवेष्वेवंतु। किंभूताः अर्वन्तः॥ गतिकुशलाः॥ हवनश्रुतः। आह्वान श्रोतारः स्वनएव। मितद्रवः सुखगमनाः तवे यऽश्वाः समिथेषु संग्रामेषु धनं भचिरे॥ हग्रहोर्भः। आहृतवंतः। किंभूताः

ऋ॰ टी॰
१२४

सहस्रसाः । सहस्रस्य सनितारः । समिथेषु संग्रामेषु धनं जग्मिरे । हृदयग्रहोर्मः । आहृतवं
तः । किंभूताः सहस्रसाः । सहस्रस्य सनितारः । मेधसाता । सप्तम्या आकारः । मेधो य
ज्ञः सन्यते संभज्यते यत्र स मेधसातिः तत्र मेधसातौ सनिष्यवः । संभक्तारः । स हम
हांतः । महपूजायां क्विप् । वाजेवाजे त्रिष्टुप् । हे वाजिनः । अन्ने अन्ने उपस्थिते स
ति धनेषु च नोऽस्मान् अवत । किं यूयं । विप्राः मेधाविनः । अमृताः अमरण
धर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः । सत्यज्ञा यज्ञज्ञा वा । किं च अस्य मध्वः नैवाद्य
रूपलक्षणस्य मधुनः पिबत । मादयध्वं तृप्यध्वं । तृप्ताः संतो देवयानैः
देवाध्यासितैः पथिभिर्यात ॥ १८ ॥ यजमानो नेवारत्व रूमालभते । आमा त्रि
ष्टुप् ॥ वाजस्यान्नस्य प्रसवोऽनुज्ञा मां आजगम्यात् । आगच्छेत । आ इमे एमे । १२४

134

इमेविश्वरूपेद्यावापृथिवीआगच्छतांया।पितरामातरावआगच्छतांपितरामा
तराछंदसिइतिनिपातः॥सोमस्यअमृतत्वेनसहमांआगम्यात।अश्वानव
घ्रापयति।नैवारववकं।वाजिनः।हेवाजिनःवृहस्पतेभागंचकंअवजिघ्रत।
किंभूताः।वाजजिनः।वाजंजेतुंससृवांसः।सृतवंतः।निमृजानाः।चकंयज
मानंचशोधयंतः।मृज्‌शुद्धौ॥१९॥द्वादशाग्नीजुहोति।आपासंज्ञा
आहुतीः॥आपयेस्वाहा।प्रजापतेःसंवत्सरस्ययज्ञस्यचैतानिनामानि।
आप्नोतीत्यापिः॥शोभनमाप्नोतीतिस्वापिः।अपिउदकेजायतइत्यपिजः
क्रतुसंकल्पोयज्ञोवा४।वसुर्वासयिता५।अह्नांपतिरहर्पतिः।६।अह्नमु

रु ज्ञ८
१२५
135

स्वापदिनाय ।७ भ्रुभ्रावैर्नशिनाय । विनाशसंयुक्ते भुवसतीति वैनेशिनः ।
ए । विनंश्यते । विनाशशीलाय । आत्यायनाय । आंते आयनं भवं आत्यायनः ।८
अंत्यायमौवनाय । आंते भवः । आंत्यः भुवने भवो भौवनः ॥९॥ डमयविशेष
ण विशिष्टमेकं नाम । द्वे नामनी तास्य छे ॥१०॥ षट् स्रूपानुहोति । स्रूपि संज्ञा
आहुतयः । आयुर्यज्ञेन कल्पतां । मदीयमायुर्वीजपेयेन स्रूपं भव १२५
तु ॥ एवमंत्रेपि ॥ यज्ञोऽस्मदादीयो वा तपेयो रथ्यो नयज्ञेन स्रूपो भवतु
एष्टंशरीरस्यायूर्यं जयमानः आयो हति । निश्वेण्यो । प्रजापतेः प्रजा अ
पत्यभूतावयं अभूम । अनेन कर्मणा । गोधूमानुपस्पर्शतीति गोधूमचषालं ।

हे देवाः वयं स्वः अगन्म गताः शिरसा यूपमभ्युज्जिहीते। यूपाग्रादूर्ध्वं शिरः करो
ति। अमृता अभूम॥२१॥ दिशोऽनुवीक्षते। यूपारूढ एव। अस्मे। हे दिशः वः युष्मा
कं इन्द्रियं वीर्यं नृम्णं धनं उत अपि क्रतुः कर्म अस्मे अस्मासु अस्तु। वः वीं
सि अस्मासु संतु॥ पृथिवीमवेक्षते यूपारूढ एव। यजमानः। नमो मात्रे पृ
थिव्यै॥ अभ्यासः। ओं इदं वरीमासंदीवस्त्रचर्मणोः स्तृणाति। उत्तीर्यः। इयं तराः
द्। इयमिति लिंगव्यत्ययः। इदं। तव राज्यं। हे आसंदि। अभिजित्का असि। इ
त्यर्थः॥ स्तुन्वीकृतं यजमानं आसंदीमुपवेशयति। यन्तासि यमनः सर्वस्य नियन्तासि॥
यमयतीति यमनः। ध्रुवः स्थिरो धरुणो धारकोऽसि। कृष्णाजिनं त्वा उपवेश

शु.य.
१३६

यामतिशोभः॥रय्यैधनाय॥सप्त वाजप्रसवीयानि जुहोति।यज्ञस्येमं।निरवाद्य

चुनो वाजप्रसवीयदेवत्याः वाजप्रसवीय प्रजापतिः॥ वाजस्यान्नस्य प्रसवेनु

ज्ञा इमं सोमं राजानं।अग्रेप्रथमं ओषधीषु अप्सु च वसुषु वे।ता ओषधय आपश्च

अस्मभ्यं मधुमतीः रसवंत्यो भवंतु॥६। सोमस्य जनयित्र्यः॥ वयं च नाभि रद्भिः

अभिजिताः पुरोहिता अग्रतोऽवस्थिताः संतः स्वकीये राष्ट्रे जागृयाम।अ श्री

प्रमत्ताः स्या माः॥२३॥ वाजस्य।यः वाजस्य प्रसवः इमां पृथिवीं दिवं इमां विश्वा

भुवनानि।इमानि सर्वाणि भूतजातानि।च।क्षियेत्।आश्वयति।यश्च सम्राट् १३६

वाजप्रसवः।अदित्सितं अदानुमिच्छतं दापयति।प्रजानां न स्वाधिकारं।स नो

136

ऽस्मभ्यं सर्ववीरैर्युक्तं रयिं वनं ननियच्छतु। दानदाने॥१४॥ वाजस्येमानु विस्मयय:
वाजस्य प्रसव: इमानि विश्वानि भुवनानि सर्वत: ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं अस्माकं
बभूव। सनेमिः इति पुराणानाम। सोऽत्र प्रसवश्चिरं तनो राजा विद्वान् स्वाधिकार
ज्ञानन्न। अस्मे अस्माकं प्रजां पुष्टिं वर्द्धयमान: परियाति सर्वतो याति॥१५॥ सो
मं राजानं। अनुष्टुप्। लिंगोक्तादेवता। सोमं राजानं अग्निं आदित्यादीं अव
से तर्पणाय अन्वारभामहे॥१६॥ अर्यमणं। अनुष्टुप्। लिंगोक्तादेवता। अ
स्तुतिरुच्यते। अर्यमादीन् दानाय चोदय प्रेरय। वाजिनं देवास्त्वं॥१७॥ अग्ने
अच्छ॥ अनुष्टुप्। आग्नेयी। हे अग्ने इह आसंधौ स्थितान् नोऽस्मान् अच्छ वद।
अच्छ आभिमुख्येन ब्रूहि इति। शाकपूणि:॥ अभि वदो न: प्रतिसुमना भव। हो मनमन

उ॰अ॰६ १३७ स्वोमवाहेसहस्त्वज्जितवहुनोवसुनोऽजेतःत्वंनोऽस्मात्यंप्रयच्छादेहि।हियस्मात्त्वंध
नदाअसि॥२८॥प्रनः।गायत्रीलिंगोक्तादेवता।अर्य्यमापूषावृहस्पतिश्चनःअस्मभ्यं
प्रयच्छतु।वाग्देवीचनःप्रददातु॥२९॥अथैनेपरिवापिच्छेनाभिषिंचति।ऊरवरितेन
॥देवस्यत्वा।वाचोयंतुर्नियमनकर्त्रीःसरस्वत्याःयंत्रियेनियमनेणैश्वर्य्येणोदधा
मिस्वाप्रयामि।वृहस्पतेःसाम्राज्येनत्वांअभिषिंचामि।असावितिनामग्रहणं।
३०॥अपोऽज्जितीर्वाचयतिशुहोतिवा।अग्निरेकाक्षरेण।ॐश्रावयतिचतुरक्षरंच १३७
स्तुश्रौषडिति।रथिवियजंसमासव्यासाभ्यामुज्जीयती।अग्निःएकाक्षरेणछंदसाप्रा
णंउदजयत्।तातंअहमपिएकाक्षरेणछंदसाऽऽज्जेषं।एवंसप्तदशोज्जितीर्व्वा
चयेत्॥३१॥पूजा॥३२॥मित्रोनवाक्षरेण॥३३॥वसवः॥३४॥वाजपेयःसमाप्तः॥॥

॥ अथ राजसूयः ॥ ॥ राजसूयं वरुणो यत्र यत्र ॥ यजते स्वयंप्रदीर्णे इरिणे वाऽनुहो
ति। निर्ऋतिरत्र पृथिवी उच्यते। हतिनिर्ऋते एष ते भागः ते चञ्जुषस्व। पंचमी आहवनीयं व्यु
ह्य प्रतिदिशं जुहोति। अग्निनेत्रेभ्यः। देवार्थं प्रागध्यायात। अग्निर्नेता येषां ते ऽग्निने
त्राः तेभ्यो देवेभ्य इति चतुर्थी। पुत्रः सत्त्वाः पुरः सीदंतीति पुरःसदः तेभ्यः सुहुतमस्तु।
अथ दक्षिणार्द्धे जुहोति। यमनेत्रेभ्यः। तुल्यं व्याख्यानं। अथ पश्चार्द्धे जुहोति। विश्व
देव०॥ अथोत्तरार्द्धे जुहोति। मित्रावरुण०॥ अथ मध्ये जुहोति। सोमनेत्रेभ्यः। दुवः
हविर्विशतेषां ते दुवस्वंतः तेभ्यो दुवस्वद्भ्यः ॥३५॥ सार्द्धं समुत्य जुहोति। ये देवाः
पंचमं त्रासजवः ॥३६॥ अपामार्गमाहोमः। उल्मुकमादत्ते। अग्ने सहस्वा॥ आग्नेय्या
नुष्टुप्। हे अग्ने पृतनाः संग्रामान् सहस्वाभिभव। किंच। अभीमातीः शत्रून् अपास्य।

उअस्
१३८

अपक्षिप ॥ असुद्देपनेो लोट किंभूतस्त्वं दुस्तरः । दुर्निवारः । अरातीनत्रु सेनःत
रन् । नाशयन् । यज्ञवाहसि यजमाने वर्षीयमः से असो आरचिता । यज्ञं वहतीति
यज्ञवाहाः तस्मिन् ॥ वर्षीयस्त्वं वा ॥ ३५ ॥ जुहोति देवस्यत्वा । उपांशोः प्रथमग्रहस्य वी
र्येण सुहोमि । अहोहतं वदेः सुहुते हविः अस्तु । स्रुवं प्रास्यति । रक्षसां वधाय त्वां प्रा
स्यामीति शेषः ॥ प्रत्याग घ्नति । अवधिष्म हतवंतो वयं रक्षः । जातावेकवचनं । अमुं
अवधिष्म । असौ हतः । अमुमस्माविति विशत्रो नीमग्रहणं ॥ ३६ ॥ दक्षिणं यजमा १३८
नवाहुं गृहीत्वा जपति । सविता सवानां प्रसवानामाधिपत्ये त्वां सुवतां । अग्न्यनु
ज्ञाना तु । अग्निस्त्वां गृहपतीनां आधिपत्ये सुवतां । सोमो वनस्पतीनामाधिपत्ये

त्वां सुवतां। अस्यनुज्ञानात्। अग्निस्त्वां गृहपतीनां आधिपत्ये सुवतां सोमो वनस्पती
नामाधिपत्ये सुवतां। बृहस्पतिर्वा चे वागर्थं सुवतां। भु प्रेरणे। इंद्रो ज्येष्ठत्वाय सुवतां
रुद्रः पशु[illegible]भ्यः पशूयं सुवतां॥ मित्रः सत्याय सुवतां। सत्य इति
विभक्तिव्यत्ययः। वरुणो धर्मपतीनामाधिपत्ये सुवतां॥ ३[illegible]॥ इमं देवाः। हे देवा
इमं राजानं असपत्नं कृत्वा सुवध्वं। प्रेरयध्वं। किमर्थं। महते क्षत्राय। महते ज्यै
ष्ठ्याय। महते जानराज्याय। इंद्रस्य इंद्रियाय वीर्याय च अमुष्य पुत्रं इमं। अमुष्यै
अमुष्याः। पुत्रं अस्यै विशे सुवध्वं। अमुष्येति यजमानपितुः षष्ठ्यंतं नाम गृह्य
ते। अमुष्यै इति मातुर्नामग्रहः। अस्यै विश इति जनपदनामग्रहः। एषः अमी
कुरवः राजबो राजा सोमः अस्तु अस्माकं ब्राह्मणानां राजा॥ ४०॥ इति मंत्रमा

ऊ.स्म. अपो देवाः। वरुणस्यार्घ्यपाकूवरकसौत्रामण्याः। अश्वैवत्यास्त्रिष्टुप् देवाः पात्र
१३९ पः अग्ने भगन्नाग्ने हीतवंतः। कीदृशीः मधुमतीः। सुस्वादाः। ऊर्ज्जस्वतीः अन्नवतीः
राजस्व। राजानं सुवंतिजनयंतिताः राजस्वः। चितानाः। चेतयमानाः। परीहष्टकाः प्रि
139 णीः। याभिरद्भिर्देवाः मित्रावरुणौ अभ्यषिंचन्। याभिश्च इंद्रं अत्यरातीः शत्रुरन्याः
अतीत्य अनयन् नयदं नाग्ने स्ताः स्थितिः इति शेषः। ११। अनेन मंत्रेण सारस्वतीं दत्वा
ऽनंतरं कुल्वा कुल्वाजोऽस्मायोगस्यं तीतत्र प्रथमो होममंत्रः। द्वितीयो ग्रहणमंत्रः १३९
नदीप्रवाहे व्यवस्थितस्य पर्णो वी पुरुषस्य वापो द्रुमी व्यईतः। ऊ अच्छेतः परावर्त्तितः।
तो अग्ने स्तातिः। स यः प्रादुर्दृइति तमग्ने स्तोति। पूर्वतः ऊ अच्छेति। एक्लाऊर्मिः यस्त्वं
वक्लो वर्षिष्ठः स कुः संवंधी ऊर्मिरसि। वजाहि पुरुजः पशुर्वी। किंभूतस्त्वां राजदः

स्वभावत एव जनपददानाः। अतो राष्ट्रं मे देहि स्वाहा। आक्रन्द स्थेति। वक्षसः। असुरवधे
ऽयजमानाय। एवमग्रेऽपि मंत्रा व्याख्याताः॥ द्वितीयमूर्म्मिरसि स्थेति। वृषसे
नोऽसि। वृषो पुरो वर्त्तते। वृषप्रधाना सेनायस्य॥२॥ स्यंदमानाः॥ अपन्द स्थेति
। एवं सर्वत्र॥ अर्थेतः॥ अर्थं प्रयोजनं निष्पादयितुं यंति गच्छंति ताः अर्थेतः यूयं
स्थ॥ अस्तेर्वहुवचनं मध्यमस्य॥ प्रतिलोमाः॥ ॐ जस्वनाः स्थ। ॐ ज्ञसायुक्ता एताः
प्रतिलोमाः स्पंदते। आपयतीः। आपः। हे आपः यूयं परिवाहिणीः सर्वतोव
हनशीलाः॥ नदीपतिं॥ अपांपतिरसि। निवेष्यं। आवर्त्तं वेष्ट वेष्टने। अस्यनूपं
। निपूर्वस्य अपांगर्भोऽसि॥३॥ स्पंदमानानां स्थावराः प्रत्यागता अपो ग्रह स्थेति।
सूर्यत्वचसः सूर्यस्येव त्वक् यासां ताः॥ आतपवर्च्चाः॥ सूर्य्यवर्चसः सूर्यस्येव

वर्ष्यायासीताः सस्यावेशंतीः ॥ सस्यनिष्यादिभूः वेशंतस्तडाकः तदीयाः मांदाः स्युः ॥ मंदते
मोदनार्थस्य मंदः । तत्र भवा मांदाः । तत्र हि मोदंते भूतानि बहूदकत्वात् । कूप्याः
कूपस्या अपोगर्ह्ल्यातिव्रजद्वितः । तत्र भवा मांदाः । व्रज इति मेघनामसु पठितं ।
इह त्वउदकवत्त्वसामान्यात्कूपकस्यात् । व्रजे हि वंतिनि वसंति ता व्रज्याद्वितः । कु
ल्याः स्युः । अवश्यायाः । पुष्पाणि हारगता आपः । वाशाः । वश कांतौ । अभिलषि
ताः स्युः । ता हि सर्व एव कामयंते ऽच हेतुत्वात् । मगुर्ह्ल्याति । शविच्छाः । बलि
ष्ठाः । बलिष्ठं हि मधु त्रिदोषशमनत्वात् । उक्तं च । त्रिदोषघ्नं मधु प्रोक्तं केचि
दिच्छंति निवातलमिति । गोरुल्व्यागर्ह्ल्याति । वेनोर्जीनरायुस्स वंधिनीरयाः शर्क
राः स्युः । शर्करा शर्कलौ । अतो मतिनिप् । कनिप् वनिपश्च । अन्येभ्योपि दृश्यंते इति वनिप् ।

वनोस्वेतिडीपूरेफश्च॥गावोहिदोहादितिर्जगदुद्धर्त्तुंशक्नुवंति॥पयःजनन्ततः
पयोहिजनानांविभर्त्तिवाल्ये॥घृतं॥विश्वभृतः॥घृतंहिसर्वंदिवाघृतंपिविभर्त्ति
॥मरीचीःकंपमानामरीचिसंज्ञा॥अपः॥आपःस्वराजः॥हेआपःयूयंस्वकीयमेव
राज्यंयासांताःस्वराजःस्थ॥अनन्याश्रितराज्याइत्यर्थः॥४॥ओदंवनेपात्रेस
मासिंचत्येनाः॥मधुमतीः॥मधुमत्योरसवत्यआपोमधुमधुमथीभिः॥पृच्यंतांविंमृताः
॥क्षत्रियायराज्ञेमहिमहक्षत्रंवर्चातः॥संमंजमानाः॥मैत्रावरुणधिष्ण्य
स्यपुरस्तान्निदधाति॥अनाधृष्टाः॥अनावर्जितावर्चोभिःसीदत॥उपविश
त॥सहोजसः॥सवीर्याः॥किंकुर्वाणा॥क्षत्रियायराज्ञेमहिदक्षत्रंदधतीःस्था
पर्येत्यः॥५॥व्याघ्रुवमारोहति॥सोमस्यात्वंत्विषिदीप्तिर्भवसि॥अतःतव

उश्रू
१४२

इव मेत्विषिर्भूयात्। यत्र वै सोममिंद्र मत्य पवत स्य त्ततः शार्दूलः समभवत्तेन सोम स्य त्विषिरिति श्रुतिः॥ ॥नदूपुरस्तादभिषेकस्य पार्थानि जुहोति। अग्नये स्वाहेति प्रतिमंत्रं। अडुपरिष्टादिंद्रायस्वाहेति॥५॥ पवित्रे करोति। पवित्रे स्थः॥ व्याख्या तः॥ प्रथमाध्याये॥ उत्पुनाति। सवितुर्वः व्याख्यातः॥ अनिभृष्टमसि। अत्र मं त्रावयववाएकवचनांताः श्रुत्या बहुवचनांता व्याख्याताः। आपोह्यत्राभिधेयाः॥ १४२
अतः श्रुत्यर्थोऽनुक्रियते हि आपः यूयं अनिभृष्टा अवस्त पाके। अनाधृष्टाः स्थ ।
रक्षोभिः। वचो वै भुमूता॥ यावद्वै प्राणे व्यापोभवंति तावद्वाचा वदतीति श्रुतिः॥
तपोजाः। तपः शब्देनाग्निः। तस्माज्जाताः। अग्नेर्वै धूमो जायत इत्यादिश्रुतिः। सो
मस्य दात्र्यः स्थ॥ यद्वा दात्र्यः सोमधियिभ्यः। देयपरो भवनो। दास्मीत्यादिना ह्रस्वे॥
उ२

यदा वा एतनेजा ग्नि ष्टुरभिषु एवं तो थाहुतिर्भवतीत्यादि श्रुतिः॥ स्वाहारात् स्वः स्वा
हाकारे पूताः सत्यः राज्ञानं सुवंति ताः जनयंति॥ ५॥ अभिषेचनीये ष्टुतां वा
नयति। अभिजेक पात्रे अपः क्षिपति। सधमादः। सधमादस्थ यो भ्युंदसि॥
अहे व त्या वारुणी त्रिष्टुप् प्रायापता आपः सधमादः सहमदनाः एकस्मिन्
पात्रे माद्यंति। घृ न्नी नीः वीर्यवृत्यः। अनाधृष्याः अनभिभूताः। अपस्य
व वर व्यत्ययः॥ अप इति कर्मणीम। तत्र साधवः। अपस्याः। वसानाः वस्त्र
आच्छादने। पात्राण्याच्छादयंत्यः॥ वरुणः तासु अप्सु अंतर्मध्ये सधस्थं सह
स्थानं प्रतिष्ठां चक्रे। किं वरुणः। अपां शिशुः। अपां वा एष शिशुर्भवति यो
राजा राजसूयेन यजते॥ इति श्रुतिः। किं। अप्सु। अपस्त्वासु॥ गृहरूपासु।

कुअह्ः
१४२
142

अस्त्यमितिगृहनाम। मात्र तमासु। अतिशयेन निर्मीतमु॥७॥ एतार्थ्य क्षौमं परि
धापयति। क्षत्रस्य उल्वमसि। उल्वं गर्भाधार उदकं॥ पांडु परिधापयति। क्षौममेदं।
क्षत्रस्य जरायु असि जरायु गर्भवेष्टनं। अधिवासं प्रतिमुंचति उत्तरीयं। क्षत्रयोनि
रसि। गर्भसंभवस्थानं योनिः॥ उष्णीषं संहृत्य पुरस्तादवगूहति। क्षत्रस्य नाभिर
सि। नाभ्यासंनद्धा गर्भा जायंते। अथ धनुरधितनोति। इंद्रस्य वार्त्रघ्नं वृत्रोऽनेन हत
इति वार्त्रघ्नं धनुरसि। तन्नो मीति शेषः। बहुविमार्ष्टि। मित्रस्य असीति दक्षिणां।
वरुणस्यासीति सव्यां। धनुः प्रयच्छति। त्वया धनुषा अयं यजमानो वृत्रं शत्रुं वधेत्। १४२
हन्यात् तातिस्वदनूदादत्ते। दृवासि दृ विदारणे। दृणातीति दृव्या। रुजासि। रुजो
भंगो। क्षुमासि। क्षमायी विधूनने। यजमानाय प्रच्छेयेति इषूः। पातैनं। हे इषवः। एनं य
जमानं प्राञ्चं प्रागवनं पूर्वं पात। प्रत्यंचं तिर्यंचं दिग्भ्यश्च पात। अन्याभ्योऽपि दिग्भ्यो

रक्षतेत्यर्थः। अथैनमाविदो वाचयति आविदः संवादसमाप्ताः॥ आविर्मर्याः। मर्या

इति मनुष्यनाम। हे मर्याः आविः प्रकाशः प्रकटः अयं यजमानः आवित्तः। आवि

दितः। अग्निः गृहपतिः अग्नये गृहपतये। एवं सर्वत्र विभक्तिव्यत्ययेन व्याख्ये

यता। वृद्धं श्रवो अन्नं यस्य स वृद्धश्रवाः। वृद्धश्रवसे इन्द्राय। अवेदितः। धृत

व्रताभ्यां। धृतमिति कर्म्मणो नाम। धृतकर्मभ्यां मित्रावरुणाभ्यां आवित्तः।

विश्ववेदसे सर्वज्ञाय पूष्णे आवित्तः॥ विश्वशंभूभ्यां सर्वस्य सुखभावयित्री

भ्यां द्यावापृथिवीभ्यां आवित्तः। उरु पृथु शर्म शरणं यस्याः सा उरुशर्मी

उरुशर्मणे अदितये पृथिव्यै आवेदितो यजमानः॥ ८॥ केशवापस्य लोहाय

समाविध्यति। केशवस्य ... कपुरुष वदनेनाहं च्छिपति। अवेष्टाः। अवपूर्वो

ऊम्र० १४३

यज्ञिमाशनेवर्त्तते। दंदशूनात्यर्थं दशनशीलान्मृत्यवः अचेष्टा नाशिताः॥ तद्यो
मृत्युर्यो विश्वस्नमैवैतदत्तिनयतीति श्रुतिः। सुन्वं तं यजमानं शीलान्मृत्यवः अवेष्टा
नाशिता अक्रमयन् दिशो वा वयति। प्राचीमारोह॥ हे यजमान त्वं प्राचीं दिशं आ
क्रमस्व। गायत्री आक्रममाणं त्वां अवतु। रथंतरं साम। त्रिवृत्स्तोमः। वसंत ऋतुः
ब्रह्म द्रविणं ब्राह्मणजातिः। अवत्विति वाक्यशेषः। ब्राह्मणजनतः साधनभावा
न्मुच्यते॥ १०॥ एवं दक्षिणमारोहेत्यादि वतस्रः कंडिका व्याख्येयाः॥ छंदः साम १४३
स्तोमः ऋतुद्रविणभेदः। तृतीयकंडिकायां फलं द्रविणमि ति फलं धान्यं यज्ञ
फलं वा। चतुर्थ्यां निर्वीद्रविणमिति ब्रह्मवर्चसं शाहूलन्वर्मीणो जयन्नाद्दि
तं पादेन स्रासं निरस्यति प्रत्यस्तं नमुचेरसुरस्य शिरः क्षिप्तं॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४।

व्याघ्रचर्मारोहति। सोमस्य। व्याख्यातः॥ रुद्रनमः पदं कुरुते। बिन्दुयुक्तं सुवर्णं त्यु
ड्यं करोति। मृत्योः पाहि। हे रुद्र त्वं मृत्योः सकाशात् नः पाहि॥ शिरसि च रुक्मं क
रोति। ॐ ओऽसि। ॐ सोमनो वर्त्तिः। सहो वा त्स्यं वलं। अमृतत्वमसि॥१५॥ बाहू उद्
गृह्णाति॥ हिरण्यरूपौ। मैत्रावरुणौ। त्रिष्टुप्। यजुरंता। मित्रोऽसि वरुणोऽसि इति य
जुः॥ हे हिरण्यरूपौ असौ विरोके सुत्थाम कालेऽभावपि युवां मित्रावरुणौ
तु दिशः उच्छ्रतः। किंभूतौ। इंद्रौ। परमेश्वरौ। इदि परमैश्वर्ये। सूर्यश्च म
वदर्थं उदेति हे वरुण हे मित्र युवां गर्तं पुरुषं आरोहतं। बाहू वै मित्रावरु
णौ पुरुषो गर्त इति श्रुतिः॥ ततोऽनंतरं अदितिं अदानं स्वकर्मानुष्ठातारं
दिति दीनं नास्तिकं च द्रष्टार्थं पश्यतं। बाहू उच्यते त्वं मित्रोऽसि वरुणोऽसि॥१६॥

उअट: यजमानममिनिर्जिंवति। सोमस्य। हे यजमानसोमस्य ध्रुक मन्नेन यशसा घर्मन्नं द्योतनेय
शोवा ऽन्नं वेति यास्कः॥ अन्नेन वा। अग्नेर्भ्राजसा दीप्त्या। सूर्यस्य वर्चसा रोचिषा॥
१४४ इंद्रस्य इंद्रियेण वीर्येण वत्वां अभिषिंचामि। त्वं च क्षत्राणां मध्ये क्षत्रपतिः एधि
भव। दिद्यून् बाणानति। कस्य पाहि आत्मानं। इमं वो वेद्य वद्गमुं वयमे वैनमेत इति
144 नयतीति श्रुतिः॥१९॥ इमं देवाः व्याख्यातं॥१०॥ कं द्रू यन्या अभिज्ञे केण प्रलिंपते प्रव
र्वतस्य। अदेवत्या त्रिष्टुप्॥ नूयं ते एणुस्तुतो। स्तूयंते स्तोत्र शस्त्र होममंत्रै रिरिना १५४
वः आपः आहुति परिणामभूताः नावः प्रयन्ति। आदित्यमंडलं प्रतिगच्छति
किं कृत्वा। पर्वतस्य वृषभस्य पर्ववतो वार्षितु अग्नेः पृष्ठात् क्षायेति शेषः॥ पौ
र्णमास्य मावास्या चातुर्मास्यादि पर्वाणि यस्य सः पर्वतः अग्निः॥ किं। नावः स्व सिवः।

स्वयमेव सिंचतीति स्वसिचः। इयानाः। गमनशीलाः। इण् गतौ। ताच्छील्यवयोवचन
शक्तिषु चानश्। ता हि आदित्यमंडलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छंति। मध्यस्थानात्पृ
थिवीं। तथा चोक्तं॥ अग्नौ प्रास्ताहुति॥ ता आपः अवमाकु अवोऽवना आव
वर्तंत। आवर्तंते किंभूताः उदन्ताः। उंदी क्लेदने। क्विप्। उदा उंदनेन। न क्लेदने
नातिममनेना क्लोऽभपक्ताः बुध्नमंतरिक्षं तत्र भवो बुध्न्याः तं अहिं मेघं अ
नुगायमानाः। रीयति गत्यर्थः॥ अनुप्रविश्य मंथं छिद्रे गच्छंत्यः॥ यदा। पर्व
तशद्य आदित्यवचनः। वर्षितुः पर्वतस्य आदित्यस्य पश्चात् इयाना तिर्य
ग्छंत्यो नावः स्रवाः आपः प्रवदंति। आदित्योपरिष्ठाद्घा आपस्ता नाप्या
उच्यते। मरीचिश्च ह वै त्रीणि च शतानि आदित्यं नान्यानि द्रवंतीति श्रुतिः। ता

ताऽदृक्का व्यक्ता। वर्णाकालेऽ अवसाकु आवर्त्तते। शेषं प्राकुवत्। यद्वा। व्रजनस्य सेतुः
पर्वतस्य तिमवद्विं ध्यादेः एषाऽस्याता नानाः॥ नावाताग्न्यां न घः प्रवरंति। स्वयं सौ
अः। तापाजम्भूय याज्ञिनेऽर्थायावर्त्तते। ऽदृक्काः। अनिजेकपात्रे वुऽद्धिपाः ऽतनू
र्वैस्यां वतेन्तूपा। अवसाकूअ ओंवना॥ अहिं अहेतारं शाकूणां वुध्नं वुध्नं मूलं
तत्रभवं प्राधान्य मित्यर्थः। एवं विधं यजमाने अनुगीयमाणाः। अनुविचमा
नाः। वर्माणि विविक्रमयति यजमानं॥ विष्णोर्यज्ञस्य यद्विक्रमणं विक्रां
तं यतत्सर्वं जमन्ति॥ १९॥ जुहोति। प्रजापते प्राजापत्या त्रिष्टुप्। यजुर्मध्या
अयममुष्य पिता सावयुस्य पितेतियजुः। हे प्रजापते त्वत् अन्योदेवविशे
षः एतानि विश्वासर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि वर्त्तमानकालसंबंधीनि। २४५

तानानि डुत्सन्नानि डुत्स्यमानानि न परिवभूव। अतोब्रवीमि। यत्कामाः वयंतेत व
युहुमः॥ तत्कामन्नूपंनः अस्तु। अयंअमुष्ययजमानस्य पिता। असौयजमानः अ
स्यपुत्रस्यपिता। सर्वेथासपुत्रावयंरयीणांधनानांपतयः स्याम। सुहुतमस्तु॥ जु
होति। रुद्रयत्ते। हे रुद्र यत्अवचिविकर्त्तहिंसितव्या केचिचिंसाकरणाद्यो: प्र
शास्त्रो: प्रशिरवाप्रसीमनेनत्वां युनज्मि। तमधिति प्रति। अवथायेअमयी
परं उत्क्रष्टंनामनमसो। एवं रुद्रं संबोध्य द्रव्यमाह। तस्मिन्नाम्निहुतं अस्ति॥
अमेध्यं अस्मिन्अमाशद्योगृहबत्वनः। गृहहृष्टं॥ ॥ रथमुपावहरति। इंद्रस्य
। व्याख्यातं। तंयुनज्मि। मित्रावरुणयो: प्रशास्त्रो: प्रशिरवाप्रसीमनेनत्वां युन
ज्मि। तममितिष्ठति। अवथायेअनयायावेलनायवास्वधायैकेवायसत्वामः

शु॰ अ॰ ८
१४६
146

अधितिष्ठामीतिशेषः॥४॥ चिं भूतोऽहं। अरिष्टः। अनुपहिंसितः। अर्जुनः। अर्जुनशीलः
अर्जुनो ह वै नामेन्द्र इतिश्रुतेः। दक्षिणं युग्यं प्राजति। मरुतो देवानां प्रसवेनाज्ञया त्वं जे
यः शत्रून्। मध्ये गवामुद्गच्छति॥ आपाम। व्याप्तवंतो मनसा तदुपक्रांतमनर्गः। मनु
रुत्यी गामुपस्पृशति। सं इंद्रियेण। संगताः स्म वीर्येण॥२१॥ अग्रेण त्साधामुद्ग
च्छति। पत्नीशालाग्रे रथमुस्थापयति। मा त इंद्र ऐंद्री त्रिष्टुप्॥ द्वितीयर्द्धर्चः प्रथमं
व्याख्यायते। यच्छद्वयोमा ते। हे वज्रहस्त। हे देव त्वं यं रथं अधितिष्ठा। अधिति १४६
ष्ठसि। छंदस्येलोट्॥ सस्थान् रश्मीन् प्रगृह्णन् आयमसे आयच्छसि। आरश्मीन्।
पदच्छेदः॥ इदानीं प्रथमोर्द्धर्चः। ते इति पदच्छेदः। तयोरेकोऽनर्थकः। हे इंद्र हे तुराषा
ट्। तूर्णं सिहंत इति तुराषाट्। वयं तस्मिन् ते तव रथे अयुक्तासः अवियुक्ताः
मा विदसाम। दसउपक्षये। कर्मणि लकारः। मा विदस्येम हि उपक्षीयमाहि॥

तदुपमयादर्शयति। अव्रत्तता। लुप्तोपमानं। अव्रत्ततेवाव्रत्तज्ञानानंदस्यभावा
तस्यभावोव्रत्तता। नव्रत्तता अव्रत्तता। यथाव्रत्तभावादन्यद्विरुक्तोदेवंमाविद
स्यमहीत्यर्थः॥२२॥ चत्वारिरथविवनीयानि जुहोति। अग्नयेगृहपतयेस्वाहावी
रायावनस्पतयेवनस्पतिरूपायसोमाय॥ मरुतांतेजसे। इंद्रियस्यइंद्रियाय
वीर्याय। भूमिमवेक्षते। पृथिवि हे पृथिवि। हे मातः त्वं मां माहिंसीः अहं त्वां मो
माअहिंसिजं॥२३॥ अवतरति। रथात्। हंसः। समप्रपंचपरव्रत्तामिथ्याविनी
अतिछंदा अतिजगती। अत्रप्रथमद्वि[illegible]तीयौ द्वादशकौ तृतीय एकादशकः च
तुर्थश्च चतुर्दशकः इति। जेनजगतीमतिक्रांता अतिजगती। एकाक्षराधिकाज
गतीत्यर्थः॥ ननु द्वादशकौ पंचाशदक्षरा। हंति अप्रकारमिति हंसः। भगवा

उ॰ अ॰ टी॰
१४७

नादित्यः। शुचौ दीप्तौ। सीदतीति शुचिषत्। आदित्यरूपेण। वसुर्वासयिता।
अंतरीक्षे सीदतीति। अंतरिक्षसत् वायुरूपेण। होता। आह्वाता। अग्निरूपेण। वेदौ
सीदतीति वेदिषत्। अतिथिः सन् दुरोणे गृहे सीदतीति दुरोणसत्। नृषु प्रा
णभावेन सीदतीति नृषत्। वरेषु देवेषु सीदति वरसत्। ऋते सत्ये सीदति ऋत
सत्। व्योम्नि सीदति व्योमसत्। एवं सर्वत्र स्थितिभावेन स्तुत्वा सर्वत्रोत्प
त्तिद्वारेण स्तौति। यश्च अप्सु जायते इत्यब्जाः। गवि पृथिव्यां चतुर्विधभू १४७
तग्रामरूपेण जायते। गोजाः। ऋते सत्ये जायते ऋतजाः। अङ्गोपाङ्गाणां रू
रूपेण। जायते। अद्रिजाः। अद्रिर्मेघो वा। मेघोदकरूपेण जायते। ऋतं।
सर्वलोकगतं। ऋतात्मा।। बृहत् परिच्छिन्नं ईदृशमनन्तं। तत्परं ब्रह्मप्रत्यक्ततयामीति

वावचशो मः॥३४॥ उपस्थाति। शतमानौ। इयदसि। इयदिति परिमाणवचनः श
ष्टः शतमानं भवसि। आयुरसि। आयुर्हि हिरण्यमिति श्रुतेः। मयि आयुर्धेहि। यो
हियदानं कः सत इदाति। यस्माच्छतमानं हिरण्यमसि। तस्माच्छता इपरिमाणमा
युर्मयि धेहि। पुनक्तिः यज्ञं संभारेण दक्षिणादानं भवेति पुरुः। वर्चोऽसि। मयि वर्चो धेहि।
ओं दवर्री यास्त्वामुपस्थाति। ऊर्गसि। अन्नं भवसि। अव हरति वाहू। यजमानो वाहु
पयस्यायामव हरति। वीर्यकृत। इडस्य यजमानस्य वाहुर्वा युवो अस्मु पाव हरामि।
मैत्रावरुणीं पयस्यां प्रति॥३५॥ आसंदीनि दधाति। स्योनासि। सुखसूपासि। सुखेन
यस्यां सीदंति सा सुखदा। अस्यामधिवासमास्तरणेति। सुसंदा। क्षत्रस्य योनिः
स्थानमसि। सुन्वं तमस्यां उपवेशयति। स्योनां सुखदां क्षत्रस्य योनिं आसंदीं

आसीदाअग्रध्विरोह्या ३६॥ यजमानस्यऽहोऽभिमृशति। निषसाद। वारुणी
गायत्री। अधियज्ञंयजमानोवरुणः पस्त्यस्तु प्रजासु। आ। आधिपत्येन
सामराज्यायनिषसाद। (वारुणीगायत्री। अधियज्ञंयजमानोवरुणः)
निषणः। विशोवैयस्याइतिश्रुतिः किंभूतः धृतंव्रतंकर्मयेनसुचक्षुःसुक
र्मासुप्रतिज्ञोवा॥ ३७॥ पंचाक्षान्पाणौवावपति। यजमानस्यदक्षे॥ अ
भिभूरसि॥ कृतत्रेताद्वापरकलयश्चत्वारोऽक्षाः। पंचमोऽनमणः। तत्रक
लिः सर्वानयवाननभिभवति। सऽत्यताय जमानोवातसंवधेन। त्वंअभि
भविताऽसि। तवप्रताः पंचदिशः कपटोपलक्षिताः कल्प्यामवंतु। प्रत्त नितित

१४८

प्रथममामंत्रयते यजमानो ब्रह्माणं। त्वं ब्रह्मासि। सविता ब्रह्मासि सत्यसवथ
सत्यानुग्रः। द्वितीयं प्रत्याह। त्वं ब्रह्मासि। वरुणोऽसि। सत्यौजो यस्य स विशो
जाः॥ यस्सकाम्मे तृतीयं प्रत्याह। त्वं ब्रह्मासि। इंद्रोसि। विष्णुः ओजो यस्य स विशो
जाः॥ पदकसोयतो नावगच्छतीति अन्ततोऽन्नसमासोऽन्यायः॥ चतुर्थं प्रत्याह॥
त्वं ब्रह्मासि। रुद्रोसि। शोभनं यशो वा यस्य। शेव इति सुखनाम॥ सुखयितेत्य
र्थः॥ सुमंगलेनामानं कुर्यति। बहुकारा। बहु करोतीति। श्रेयः करोतीति श्रेय
स्करः। भूयः करोतीति। भूयस्करः। तेषां संबोधनं। त्वं ब्रह्मासीत्येव पंचमं प्रतिवच
नं। सकामस्मै प्रयच्छति। यजमानाय। हेस्य॥ इंद्रस्य वज्रोसि। इंद्रोयं त्रयच्च
वायव ज्रं प्रज हारस्पुपक्रम्य तम्य स्फा स्तृतीयं चेत्यादिना अश्वत्थोक्तः। अतो

ब्रवीमि।तेनकारणेनयजमानंमेममस्वाध्यायवशावर्त्तिनंकुरु।कुर्व्यतिर्वशगाम
ने॥योवैमाज्ञाब्राह्मणादवलीयानमित्रेभ्योपिसवलीयान्भवतीतिश्रुतिः॥
२८॥हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोति।देवनस्पति।अग्निःपृथुः।धर्मण
स्पतिः।अभ्यासेभूयासंअर्थमन्यंते।जुषाणःसेवमानःप्रीयमाणःवाक्षे
भ्यःपृथुःअग्निःआज्यस्यवेतुपिबतुस्वाहा।अग्नीन्निर्वपति।स्वाहाकृताः
हिरण्यवलाःस्वाहाकारपूर्विकयाहुत्यातर्पितासेतः।सूर्यस्यरश्मिभिर्य
तध्वं।स्पर्द्धांकुरुत॥सजातानांसमानजन्मनांब्राह्मणेक्षत्रियाणांवाम
ध्यमेध्यायमध्यमभवोमध्यमः॥मध्यान्मः॥यजमानस्यावस्थानायपत्न
धैमित्यनुवर्त्तते॥२९॥सर्पति।सवित्रा।प्रसवित्रा।आध्यनुज्ञानस्यकर्त्री १४८

प्रसूतः अनुज्ञातः। प्रसर्पामि। एवं सरस्वत्यादिभिर्योजनीयं॥ दशम्यादेवता
या विष्णुर्दशमी देवता। दशदेवताभिः प्रसूतः प्रसर्पामीत्यर्थः॥ इंद्रेणास्मे।
अस्मे इह त्वत्तीयांतं। इंद्रेण मया। शेषं सुबोधं॥ ३०॥ इतउत्तरं चरकसौत्रा
मणी॥ राजसूयांगः॥ अश्विनोरामे। सुरां संदधाति। अश्विभ्यां पंचस्व।
पाको नाम मान्नपरिणाम जोप्यत। सुत्रामणे। सोभण अणायसुत्रातव्या
यया॥ सौत्रामण्यां सुरां दर्भैः पुनाति। वायुः पूतः सोमी गायत्री। सोमः वायुः
विभक्तिव्यत्ययः पूतः वायुना पवित्रेण पूतः सन् प्रत्यङ् नीचैः। अत्यो मुख
अतिष्ठ। अतिक्रम्य गतः। सुमतो किंभूतः इंद्रस्य युज्यः समानयोगी सखा।

सोमः प्रथमं पूतिगंधश्चासीत्ततो देवैर्वायुरुक्तः। अव हृत विरूपं गंधं सोमं
कुर्विति। ततो वायुनापहृतः सोमस्य गंध इति श्रुत्यार्थः। डआयव ... ब्राह्मणे प्रति
पादितं॥ ३१॥ अहं ग्रहस्त्वाति। कुर्विदंग॥ अनिरुक्ता सोमी त्रिष्टुप्। कुविदिति बहु
नाम। अंगेति क्षिप्रनाम। वितर्क्शब्दो वितर्के। हे सोम पश्चाद्यव मेतः यवादिधान्य
युक्ताः कर्मुका। विन् वितर्कयवं भित्युपलक्षणं। यव ... गो भूमा ... दानू अनु
पूर्वं यतो धानविदोमः प्रथमं पच्यते। परिपाकं प्राप्नोति। तानानुपूर्वेणवि
यूय पृथक्कृत्य कुविद्धकुलं अंग शीघ्रं दंति। लूनंति। दापलवनो अव्द
द्विकः। वियूयेति वि पूर्वो यौते ल्यपि। युस्तुवी ह्ली छ्ँः इति दीर्घः॥४॥ युस्तुवी

ङीत्वोल्यपिदीर्घःस्यात् छंदसि। तेनलुगभावः। एवं इह प्रदेशे एषां यजमाना
नां भोजनानि भोग्यानि वस्तूनि कृणुहि। यद्धनमपेक्षितं। तदनुगुणं प्रयच्छेत्य
र्थः। उतस्थ। उतस्थ प्रत्यासंयोगपूर्वादसंयोगपूर्वात्प्रत्ययस्य उकारात् परस्य लु
कू स्यात्। प्रत्यादितिहलोपि प्राप्ते छंदसि वा वचनमिति हेर्लुगभावः। येयज
मानाः वर्हिषउपरिस्थिताः नमउक्तिं। नमइत्यन्ननाम। उक्तिर्वचनं। हवि
र्लक्षणमन्नमाददानाः सन्तो यामभिप्रापञ्जयन्ति। उपयामः। ३२॥ पुत्रं
सुनामं॥ अनुवाक्या पुत्रमिव। पात्या। अनुष्टुप्छन्दः। अश्विनौ सरस्व
तीइन्द्रदेवता। तत्रेति हासमाचक्षते। नमुचिर्नाम असुरः इंद्रस्य सखि
भूतआस। सइंद्रस्य विस्वस्तस्य सुतया वीर्यं पपौ। सो ऽश्विनौ च सरस्वती

उअदृ० १५१ 151

वोपाध्यवत्। पीतवीर्यो हं। नमुचिना। ततोऽश्विनौ सरस्वती अपां फेनं
वज्रमसिं चक्रुः। तेनेंद्रो नमुचेः शिरश्चिच्छेद। तच्च लोहितमिश्रः सुरासो
मउदतिष्ठत्तदेतदुच्यते। हे अश्विनौ युवं युवां आसुरे। असुरपुत्रे ए
मुचौ स्थितं सुरामं सुरामयं सुरमणीयं हविः सवास हपकीभूय विपि
पाना। विविधं पीतवंतौ। पापाने इत्यस्माल्लिट्॥ कानचावकुलं छंदसी
ति अभ्यासस्यैत्वं। हे शुभस्पती उदकस्य शोभनालंकारस्य त्वा पती स्वामि १५१
नौ कर्मसु निमित्तेषु कर्मकरणार्थं इंद्रं आवतं। पालयं तं स्वकर्मदक्षमंगु
रुतमित्यर्थः॥३२॥ पुत्रमिव। हे इंद्र। पितरौ पुत्रमिव उभौ अश्विनौ
काव्यैः प्रवास्यैः दंसनादिभिः स्वकीयैः कर्मभिः त्वां आवथुः। पालितवंतौ।

सिरिपुरुअव्यत्ययः। दंसना इति कर्मनाम। पालनं कथं ज्ञायते। तत्राह। यत यस्मात्त्वं
सविभिः शक्तिभिः साईं सुरामं सुखेन रमनसाधनं हविः व्यपिबः। विशेषेण पीतवा
नसि। नमुचौ हते एतत्कर्म कर्तुं शक्त इत्यभिप्रायः॥ हे मघवन् धनवन् इंद्र सरस्वती
देवी त्वां अभिष्णक्। उपासेवत। भिष्णज [illegible] पसेवायां कण्ड्वादिः॥ अस्मात् लङि व
कुले ह्यं दसीति छांदसो वा यक्। शपो लुक्। हल्ङ्याभ्य इति तिपलोपः॥ यत्‌य
दा त्वं सुरामं व्यपिबः तदा सरस्वती त्वां अभिष्णगिति वा॥३४॥ ॥इति मंत्र
भाष्ये दशमोऽध्यायः॥ ॥अथाष्टावध्याया अग्निसंबद्धास्तान् प्रजापतिर्ददर्श
सावयावाकौ अग्नयः। प्रजापतेः प्राणभूताः। अथ पंचधा समुदाय दर्शितः।
प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत्प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं। देवा द्वितीयां चिति

उ॰अ॰११:
१५२
152

मपश्यन्देवा एव तस्या आर्षेयं। इन्द्राग्नी व विश्वकर्मा व तृतीयां चितिमपश्यं
स्त एव तस्या आर्षेयं। ऋषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन्नृषय एव तस्या आर्षेयं। पं
परमेष्ठी पंचमीं चितिमपश्यत्परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयमिति। अथवा प्रतिकू
र्मदर्शिनः। सवितेता मिसावित्रां एव पश्यतीति हि ति। युंजानः प्रथमं मनः। अष्टौ
कंडिकाः। सवित्रा दृष्टाः। सवितृदेवत्याः। ताभिः संततान्या कुतिर्हूयते। प्रथमा
नुष्टुप्। आरम्भारंभे सविता प्रथमं मनः युंजानः सन् ततो धियो बुद्धीः तथा १५२
य॥ तनु विस्तारे। क्रोपकुर्यां दसः उपजनः निरर्थकः। तनित्वा विस्तार्य।
मनसा पर्यालोच्य बुद्ध्या अवधार्येत्यर्थः। अग्नेर्ज्योतिः निचाय्य पंच
सुपशुषु प्रविष्टं। उपजम्य पृथिव्याः सकाशादग्निं अध्याभरन्। अध्याहृतवान्।

इष्टकाः कृत्वा चितवानग्निमित्यर्थः। तदनु कृत्यं दानीं तेन यजमाना उपदिश्यंते॥१॥
युक्तेन। गायत्री। वयं सवितुर्देवस्य सवे प्रेरणे। वर्त्तमानाः संतः युक्तेन एकाग्रेण
मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गसाधनाय कर्मणे शक्त्या यथाशक्त्या प्रपन्नं कुर्म इति शेषः।
२॥युक्त्वाय। अनुष्टुप्। यकार उपजनो ऽनर्थांतर वचः। सविता प्रसविता अ
भ्यनुज्ञाता सविता सूर्य्यः तान् देवान् युक्त्वाय। युक्त्वा। त्वा यणिजियकृ।
अग्निकर्मणि नियुज्य प्रसुवाति। प्रसौति। अभ्यनुजानाति। किं भूतान्। धिया
बुध्या कर्मणिवा दिवं द्योतनं स्य स्वर्गं यतः गच्छतः। वृहं ज्योतिरादित्य ल
क्षणं करिष्यतः। आत्मत्वेन संस्कुर्वतः॥२॥युंजते मनः॥३॥ युंजते मनः व्या
स्वातं। इयं स्तुविशेषः विप्रः प्रजापतिः विप्रा देवाः। प्रजापते देवा मनो बुद्धीश्च

उ॰ब्र॰ युंजते। एक एव वयुनवित् सविता विदधे निर्मितवान्। तस्य परिष्टुतिर्महती
१५३ ॥४॥ युजे वां। त्रिष्टुप्। हे दंपती यजमानौ वामिति पदेनोच्यते। वां युवाभ्यां अपी
153 य पूर्व्यं ब्रह्म नमोभिरन्नैः सहितं। युंजे। युनज्मि। प्राणाः सप्तर्षयो वा ब्राह्मणा
ब्रह्मशब्देनोच्यंते पूर्व्यं इति पूर्व्यं प्राद्धव वाङ्मयमेवाहुतिरन्नशब्देनोच्यते। किम
र्थं युंजे। सूरः पंडितस्य यजमानस्य श्लोकः कीर्त्तिः विएतु। विविधं गच्छतु।
का इव। पथ्या इव। पथ्योपिः न पेता पथ्या। यथा यज्ञमार्गप्रवर्त्ता आहुतिरूनय १५३
लोकसंचारिणी भवति एवं यजमानस्य श्लोको भवन्त्विति भावः। अमृतस्य
मरणधर्मिणः। प्रजापतेः पुत्रा देवाः विश्वे सर्वे तां कीर्त्तिं शृण्वन्तु। ये देवा दिव्या
नि धामानि आतस्थुः। आस्थिताः॥५॥ पुष्पप्रमाणं जगती सवितैव प्रजापति

रुचानिधीयते। यस्य देवस्य प्रमाणं प्रगमनं। अनु अन्ये देवाः ओजसा बलेन म
हिमानं महाभाग्यं ययुः। इत अनर्थकः॥ यश्च सविता देवः माहित्वना महाभा
ग्येन पार्थिवानि रजांसि पृथिवी प्रभृतीन् त्रीन् लोकान् विममे निर्मीते। सः एत
शः एतत्सर्वं स्थावरजंगमं। प्राणभावेन शेते। इति एतशः सविता। एतश इत्यश्व
नाम वा॥ अश्वरूपेण जगद्व्याप्य तिष्ठति॥ ६॥ देव सवितः। व्याख्यातं। अयं तु वि
शेषः। वाचस्पतिर्नः वाचं स्वदतु। वाग्वा इदं कर्म प्राणो वाचस्पतिरिति श्रुतिः॥
७॥ इमं नो देवः। आ अवसानाद्यजुः। हे देव सवितः। इमं नोऽस्माकं। यज्ञं प्रण
य प्रापय। किंभूतं। देवाव्यं। देवान् अवति तर्पयतीति देवाव्यं तं। सखिविदं। सखा यो विद्य
ते यस्य स सखिवित्॥ तं। सत्रा जितं। सत्राजितं। सत्रा शब्दः सत्यवचनः।

सत्यंब्रह्मजयतितं।धनंजितं।अनंगवादिजयतितं।स्वार्जितं।स्वर्यावंजयतितं।अवाप्नोमि।
गायत्री।अनवसाता।।दिं।व।अयोऽग्नेदेनसहस्तोमंत्वद्वादिंसमर्द्धय।।गाय
त्रेणसाम्नासहरथंतरंसामबृहत्सामसमर्द्धय।चिं।भूतंबृहत्।गायत्रवर्त्त
नि।।गायत्रंवर्त्तनिवर्त्तिभूतंयस्यतत्।।५।।अभ्रिमादत्ते।खननसाधनं।देवस्य
त्वा।व्याख्यातं।अहंत्वांगायत्रेणछंदसात्रिमसंज्ञा।अंगिरस्वत्।अंगिरसांतु
ल्यं।अग्नितुल्यंवाआददे।गरस्तामि।अंगिरोवदितिप्राप्तेऽत्रयस्मयादानिर्छं १५४
दसीत्रिमसंज्ञा।अभ्रिसच्यते।त्वंचगृहीतासतीपृथिव्याःआभरअंगिरस्वत्।
।।८।।अभ्रिरसि।त्वंअभ्रिरसि।नारीत्रावासि।चिं।च।त्वयावयंसधस्थेपृथिव्याः
समानस्थानेवर्त्तमानं।अंगिरसातुल्यंअग्निंजागते।नछंदसांरवनिर्तुंशकेम।।

आकाशे अनर्थकः ॥१०॥ अग्निमभिमंत्रयते। स हस्ते आधाय। अनुष्टुप्। यजुरंता। अनु
ष्टुभेरेत्यादियजुः। सविता अग्निं हस्ते आधाय बिभ्रता। धारयन्। अग्ने ज्योतिर्भिर्वा
य्यविभावा इष्टा तत्पृथिव्याः अधिसकाशात् आभरत्। आहृतवान्। आनुष्टुभे
न छंदसांगिरस्तुल्यां। किं। अग्निं। हिरण्ययीं। हिरण्मयीं छंदोममीवा ॥११॥
अश्वगर्दभाजाम् अभिमंत्रयते। यथासंख्यं प्रवृत्तं वाजिन्निति स्त्रिभिर्ऋग्भिः। ति
स्त्र एता एवाश्वादयो देवताः। आद्या आस्तारपंक्तिः। हे वाजिन् प्रवर्त्तितं चरता
रेतद्रूपं। न सन्तानिवर्तीऽनु त प्रवृर्त्तिं सूर्त्तें गृभीनि। छंदसीति निपातस्था। प्र
कर्षेण पूर्णं वरिष्ठो अश्वत्थमांसं वतं अनुलक्ष्य आद्रव आगच्छ। संवन्यते।
सम्यग्भज्यतेऽस्मिन् कृहणाथे सेव्यतेऽइति संवत्स खननयोग्याभूमिः सापाप्याद्य

उत्तर
१५५
155

भावेन वरिष्ठा। वनोतेः संपूर्वस्य क्विप्। यद्वा श्रेष्ठं संभजनं अनु आगच्छ। श्रेष्ठं सं
भजनं भवत्विति भावः॥ तदेव दर्शयति। आगतस्य ते दिवि जन्म भविष्यति। परमं उत्कृष्टं
।किंच। अंतरिक्षे तव नाभिरुदरं। पृथिव्यां अधि उपरि योनिः स्थानं पादावित्यर्थः। अधि इ
त् पादपूरणे। सर्वरूपेण भवः स्तूयते॥१२॥ रासभमभिमंत्रयते। युंजाथां। अधि उप
रियोनिः गायत्री। अध्वर्युर्यजमानानावुच्यते। हे वृषण्वसू युवं युवां अस्मिन्
यामे अग्निकर्मणि रासभं गर्दभं युंजाथां। वृषा सेक्ता गर्दभो वसु धनं ययोस्तौ वृ
षण्वसू। तयोः संबोधनं। किंभूतं। रासभं। अस्मयुं अस्मान् कामयमानं। अस्मत्प्र १५५
यितमिति वा। अग्निं भरंतं हरंतं॥१३॥ अजमभिमंत्रयते। योगे योगे। गायत्री।
हे सखायः ऋत्विग्यजमानाः योगेयोगे कर्मणि कर्मणि तवस्तरं तव इति बला

मा।वलिष्टं।इंइंइंद्रियवंतंवीर्यवंतंएनमजुंवाजेवाजेऽग्नेऽस्मेदातव्योहवामहे।आहूय
मः।किमर्थं।ऊत्तये।अवनाय॥१४॥अश्ववारासमभौऽक्रामयति।प्रभवन।त्रिष्टुप्।
विराट्रूपाः।यजुर्गर्भाःऽर्वंतरिक्षंवाहातियजुः।अरुद्धर्चैनाश्वःस्तूयतेप्रत्ती
विन॥प्रत्वरमाणः।एहि।आगछ।किंकुर्वन।अशस्तीःपापानोदुष्टान।अवक्राम
न।आगमनेकोगुणइतिचेत।रुद्रस्यगाणपत्यंगणपतित्वंलप्स्यतेइतिशेषः॥
अतोमयोभूःसुखस्यभावयितामूत्वाएहि।रासभऽक्रामयति।ऽर्वंतरिक्षं।सयु
जासमानयोनिन्यापूष्णापृथिव्यासहअभयानिकृत्विग्यजमानानां।क्राव
नकुर्वनऽरुअंतरिक्षंवीहिविविभंआगछ।किंभूतः।स्वस्तिगव्यूतिः।गव्यूति
र्मागः॥भयवर्जितमार्गः॥१५॥अजमुत्क्रामयति।पृथिव्याःसधस्थानेसह

उ॰अ॰ स्थानात्पुरीष्यंअग्निंअंगिरस्वआहरावःस्तोमपृष्ठयुपजमनानांमहतिंउंघछंतिग्नि
१५६ ग्निंपुरीष्यंअंगिरस्वत्अच्छेमः॥अभिगच्छामः।अनङ्ग्वापुरुषमीक्षंते।देवपितृ
156 मनुष्यानर्थकोऽनङ्ग्वापुरुषः एवमेवाअनङ्ग्वापुरुषोयोनदेवान्यतिनपितॄं
न्नमनुष्यानतिक्रामते।४।अग्निंपुरीष्यंअंगिरस्वत्भरिष्यामः।संपादयिष्यामः॥
१९॥वल्मीकवपामादायच्छिद्रेणपिंडमीक्षते।अन्वग्निः।आग्नेयीत्रिष्टुप्।प्र
जापतिःरूपेणचाग्निःस्तूयते।उषसांअग्रंआदित्यंअनुयोऽग्निःअख्यत।कथि १५६
तःसर्वप्रकथने।आदित्यमनुज्ञोदीप्यतेइत्यर्थः।४।यश्चद्यावापृथिवीअनु
स्वंरश्मिजालंआततंथ।अततोति।वभूथाततंथेत्यादिनाछंदसिनिपातितो
तंअग्निंपश्यामइतिशेषः।अश्वमभिमंत्रयते।आगत्य॥अनुष्टुप्।वाजीवेजन

१२

वानश्वः पंथानं मार्गं आगत्य सर्वान् रुद्रः पाप्मनः संग्रामान् विमृनुते अपनयति। ततो
गतश्रमः सन् महति सधस्थे पृथिव्याः उच्छ्रिते प्रदेशे वर्तमानं अग्निं अग्निर्हेतुं मदे। वद्धू
ह्मानि विकीर्णते पश्यति। छांदसोयं। पश्यत्यर्थः॥ १८॥ अश्वेन मर्त्तिं उमधिष्ठापयति।
आक्रम्य। अनुष्टुप्। हे वाजिन् त्वं पृथिवीं आक्रम्य अवष्टभ्य रुचा दीप्त्या सह अग्निं इ
च्छा। अग्नेरन्वेषणं कुरु। रुचानि मित्रभूतया भा। किं च। यतः प्रदेशात् वयं तं अग्निं
उद्धार्ष्म तं समदं वयं खनेम। तं भूम्याः प्रदेशं वृत्वाय। स्पर्शयित्वा नो ब्रूहि। वृतु
वर्त्तने त्वं ह। चक्रो यकू स्पर्शनार्थे वृत्तिः॥ १९॥ अश्वं स्तौति पृष्ठस्योपरि पा
त्रीं धारयन्। द्यौस्ते। बृहती। पादानाम नियताक्षरत्वेऽपि मध्येंशाद क्षरत्वात्।
यस्य तव द्यौः पृष्ठं। पृथिवी सधस्थं सहस्थानं पादौ। आत्मा अंतरिक्षं। समुद्रो

उ.अ.पृ.
१५७
157

मसं योनिकृत्पान्तिस्थानं। अप्सुयोनिर्वा अश्व इति श्रुतेः॥ सत्वं च त्वं चा। विश्वा अभिमाति
षीदयत् पृतन्यतः पृतनां संग्रामं कर्तुमिच्छंतीति पृतन्यंति। पृतन्यंतीति पृतन्यंतः तान्॥
संग्रामे घ्नन् अभिमातिघ्न॥ २॥ अश्वयुक्रामयति उत्क्राम। त्रिष्टुप् विराट्। यस्या दश
दशवाश्चत्वारः पादाः सा विराट् पंक्तिः। वैराजे विराडित्युक्तेः। द्वितीय एकादशस्तोमे
काधिका॥ हे वाजिन् त्वं अस्मात् स्थानात् महते सौमनसाय ऐश्वर्याय उत्क्राम उद्गा।
किं त्वं। द्रविणोदाः। द्रविणो धनं ददातीति। किंच। उत्क्रांत त्वं च अस्याः पृथिव्याः १५७
उपस्थे उत्संगे अग्निं खनतः अग्न्यर्थं पिंडं खनतः पृथिव्याः सुमतौ उदक्रमीत।
शोभनायां मतौ वयं स्याम भवेम॥ ३॥ अथैनं मश्वयुक्रांतमभिमंत्रयते उदक्रमी
त। त्रिष्टुप्। यतः प्रदेशात् वाजी उत्क्रामीत् उत्क्रांतः। किंभूतः। द्रविणोदाः धनदाः
अर्वा अरमाणीलः चंचलः। किंच। पृथिव्यां सुकृतं सुलोकं। शोभनस्थानं अकृत् लोकं

तवान्न। ततः प्रदेशात् वयं सुप्रतीकं प्रतीकमिति सुखनाम। सुमुखं अग्निं खनेमः।
ष्विं० वयं न विघ्नते अकं दुःखं यस्मिन् तं नाकं सुखयुतं ऽत्रमे ऽन्तरिक्षं स्वः स्वर्गं अधि
रुहाणाः। अधीत्युपरि भावे मेश्वर्यं वा। नाकमिति सुखनाम। ऽपर्यायो हेतः। स्वर्ग
प्राप्त्ये कर्मकुर्म इति भावः॥ ११॥ सदमभिगुहोति। मत्विं ऽउपरि अम्बपदे अ
न्यहोमे वि०। आश्वा। विष्णो। अग्ने ध्यो। हे अग्ने मनसा श्रद्धा पूर्वकं घृतेन त्वां अग्नी
ज्जिघर्मि आ। सिंचामि। घृत दूरणदीप्यो: किं त्वां। विश्वाभवनानि सर्वाणि भूता
नि प्रतिक्रियंते। व्यप्रकःशोनिवसंतं। तिरश्चा तिर्यगं वनेन ऽस्पृनिनाप्रथुं। वयमा
धूमेतवद्र्हंतं। व्यचिष्ठं। व्यचनवंतं। अवकाशवंतं। अघ्नेनतादिभिः रभसं
सोत्साहं। वृहुंत्रिरणप्यन्नैः दिप्तेनी स्वशक्तिहानिर्भवतीति भावः। रभसराभसं।

ऋ॰अ॰टी॰ दृशानं। दर्शनीयं। दृश्यमानं वा। अदृष्टा अन्ये देवा अयं तु दृश्यते॥२३॥ आ विवस्व
१५८ तः॥ त्वां आजिह्वर्मि। किं त्वां। विश्वतश्च प्रत्यंचं। सर्वतः प्रतिगतं। तत्र हविः अ
158 रन्नमस्मा अकुध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा भवान् जुषेत। भक्षयस्व। यो ऽग्निः
स्त्वं अभिमृशे अभिमर्शनाय न भवसि। किंभूतः। मर्यश्रीः। मर्त्येभिर्मनुष्यैः आश्र
यणीयः। स्पृहयद्वर्णः। स्पृहणीयवर्णः। तन्वा शरीरेणऽस्वा लालन्दाणे
न जर्भुराणः। इतश्चेतश्च गच्छन्। जर्भ ऽरभीगात्रविनामे॥२४॥ अभ्यापि १५८
ईं परिषिखनि तिस्रभिरग्ने यीभिर्गायत्र्यनुष्टुप् जगतीभिः। पविवाजय
तिः। अन्नस्य पतिः कविः अग्निः हव्यानि नानादेवत्यानि पर्यक्रमीत्। परिक्र
मणं भक्षणार्थं। किं कुर्वन्। दाशुषे दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणी

यानिधनानिदधत्प्रयच्छन्॥२५॥परित्वा।परीत्यस्यधीमहीत्यनेनसंबंधः॥
सहसिवनेभवः सहस्यो ऽग्निः सहिमथ्यमानोजन्यते।तस्यसंबोधनं।हेसहस्य
हेअग्ने दिवेदिवेअहन्यहनित्वांवयंपरिधीमहि।सर्वतोध्यायामः॥ किंत्वां।
पुरं।अग्ने ऽवस्थितं।विप्रं।मेधाविनंवा।त्राणंवा।यन्नदुर्गंणांगल्लेरूपं॥
भंगुरावतांमनवस्थितचित्तवृत्तीनां हंतारं।भंगुरमनवस्थितं मनोयेषांते
भंगुरावंतः॥तेषां॥२६॥त्वमग्ने।हेअग्नेत्वंघृतिरहोभिर्निर्मितभूतेर्मथ्य
मानः जायसे।त्वमेव आशुशुक्षणिः आडिःभुजेःसनिः धृं दासिद्धिश्च।आ
मानः जायसे।त्वमेवआशुशुक्षणिः।
शुचीर्धंशुचादीप्त्यादहतोतिक्षिनस्तिसनोतिसंभजतेवा।आशुशुक्षणिः
त्वंआग्नसश्चविधादात्मनाजायसे।हेनृपतेनरणांपालयिनः।तंनृणांमनुष्याणां

उ॰अ॰ट॰
१५८
159

अग्निहोत्रिणां जायसे। शुचिरविषक्तपापाय द्वाऽयमर्थः। आशुशुक्षणिः शब्दे
पूर्वमयर्थे प्रथमा॥ आङुपसर्गपूर्वः। शोचतिः सनंतः॥ आदिदीपयिषोर्जायसे। ख
लेण्ट हवानिर्मथ्य दीपयति तस्मात् पिजायसे। शोचं प्राग्वत्॥२७॥ खनति अभ्या
पिंडं। देवस्य त्वा। व्याख्यातं। पृथिव्याः सधस्थात् सहस्थानात् पुरीष्यं पशव्यं अं
गिरस्वत्। तुल्यं अग्निं खनामि। किंच। हे अग्ने पृथिव्याः सधस्थात् पुरीष्यं अंगिरस्व
त्। त्वां वयं खनामः। किंत्वां। ज्योतिष्मंतं। ज्योतिर्युक्तः। सुप्रतीकं सुमुखं। अजस्रेण १५८
सुपद्धीरेण भानुना दीप्यादीप्यंतं। देदीप्यमानं। प्रजाभ्यः शिवं। आहिंसंतं॥२८॥
पुष्करपर्णे कृष्णाजिनस्योपरि स्थाप्य स्थापयति। अपां पृष्ठं। स्वराट्पंक्तिः
छंदः राधिकं सर्वं छंदः स्वराडित्युच्यते। द्वाभ्यां विराट् स्वराजावित्युच्यते।
ते।

आद्यो दशाकोऽथंत्याच्चैकादशकोऽ इति पंक्तौ। धर्म्मन्नराधिकत्वात्स्वराडूहि। हेपुष्करपर्ण

त्वं अपां पृष्ठमसि उपर्यवस्थानात्। अग्नेरयथेस्यपिउस्ययोनिः स्थानं चासि। अ

तस्त्वां ब्रवीमि। पिन्वमानं सिंचंतं समुद्रं उदकं अभितः वर्द्धमानः सन्त्वं महान्

भव। पुष्करेजलेचआसीद॥ विमार्ष्टीनं पुष्करपर्णं चतुर्थपादेन। द्वियोमात्र

यापरिमाणेन परिमणाडरुत्वेन च प्रथस्व वर्द्धयस्व॥२९॥ उभेकृष्णाजिन

पुष्करपर्णे अभिमृशति। नुभाभ्यां अनुष्टुब्भ्यां। शर्मवाहे कृष्णाजिनपुष्कर

पर्णे उभे युवां शर्मशरणं स्थः भवस्थः॥ वर्म्मसन्नहनं रक्षकेचस्थः। विंयु

वां। अच्छिद्रे छिद्ररहिते। बहुलेविस्तीर्णे। अतः युवां भवस्वतीं अवकाशवती

आच्छादनप्रकारवती भूत्वा अग्निं संवसाथां। आच्छादयंतां। आच्छाद्य च पुरीष्यं

उ॰ अ॰ ६
१६०
160

अग्निं भरंतं धारयंतं ॥ ३० ॥ स्वः वेत्तीति विः ख्यापयति प्रकाशयति । स्वर्वित्वा तेन स्व
र्विदा रूपेण । यद्वा द्विवचने आकारः स्वर्विदी भूत्वा उरसा आत्मना च समी
चीसंगमे एकचित्ते भूत्वा एनं अग्निं पिंडरूपं संवसाथां आच्छादयतां । किंचात्र
तः अग्निं भविष्यंतीं धारयमाणे सती अजस्रं ज्योतिष्मंतं कुरुतमिति शेषः इत
रादपूरणः ॥ ३१ ॥ पिंडमभिमृशति । पुरीष्योसि । पशव्यः त्वमसि । विश्वभराः
सर्वस्य धारकः पोषको वा । अथर्वा प्राणः । हे अग्ने प्रथमः इतरेभ्यः पूर्वभावी १६०
त्वां निरमंथत । पिंडं हरति । षड्भिराग्नेयीभिः । तत्रादितिस्रो गायत्र्यः । द्वे त्रिष्टु
भौ एका च बृहती । त्वामग्ने । हे अग्ने पुष्करादधि उदकादाकाशात् । अथर्वा

प्राणः त्वां निरमंथत। अजनितवान्। अपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वेति श्रुतिः। वाघस्तु
विश्वस्य मूर्ध्नः शिरसः त्वां निरमंथत। वाघतः इति ऋत्विग्नामसु पठितं॥ ३२॥
तमु त्वा। हे अग्ने अथर्वणः पुत्रो दध्यङ् ऋषिः। वाग्वै दध्यङ्ङाथर्वण इति श्रुतेः।
तं उ उकार एवार्थः॥ तमेव त्वां ईधे ञिइंधी दीप्तौ॥ दीपयतीति किं त्वां। वृ
त्रहणं। पाप्मनो हंतारं। पुरंदरं। असुरपुराणां दारयितारं॥ ३३॥ तमु त्वा।
उ एवार्थे। पाथ्यो वृषेति श्रुतिः। मनसा हि पंथा उपलभ्यते मनसा हि ल
घ्यस्त्रियं रेतः सिंचतीति वृषा मनः॥ ३४॥ सीद होतः हे होतः। अग्ने विचिकित्वा
न ज्ञानी त्वं स्वे। उ। लोके निजे एव स्थाने कृष्णाजिने सीद। उपविश। किं च

ऋग्र० १६१ 101

सुकृतस्य योनौ कृष्णाजिने यज्ञं सादय स्थापय कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य यो

निरिति श्रुतिः। पवमानस्तोमनिधानादिकर्मणः स्थानं कृष्णाजिनमेव। हे अ

ग्ने देवावीः देवानामवनशीलस्त्वं हविषा देवाननुयजासि। यजसि। अतः य

जमाने बृहत् वयः आयुरन्नं वा धाः धेहि ॥३५॥ नि होता। नि तु उपसर्गः।

असदत् अनेन न संबध्यते। होता अग्निः होतृषदने होता यस्मिन्सीदति तस्मिन्न्य १६१

सदत् निषण्णः। किं अग्निः। विदानः। स्वाधिकारं जानन्। त्वेषः। दीप्तिपुंजः दी

प्तिः दिदिवान्। दीदीप्यमानः। सुदक्षः। साधु बुद्धिप्रकारी। अदब्धव्रतप्रमतिः।

अदब्धं अहननं व्रतं। कर्म यस्य। अप्रकृष्टा मतिर्यस्य स वसनवासयिता वासयिता वसिष्ठः। वसव

तमः। सहस्रंभरः। सर्वं विभर्त्ति। शुचिजिह्वः। सर्वदेवहविर्भक्षणेन पिनोऽभिध
यति ॥३६॥ स पूर्णं सीदस्व। हे अग्ने त्वं पुष्करपर्णे सीदस्व। यतस्त्वं महान् अ
सि। अतः शोचस्व। दीप्यस्व। किंत्वं। देववीतमः। अतिशयेन देवानां तर्पयिता
। किंच। मियेध्य इति प्राप्ते छांदसो विप्रकर्षः। हे मियेध्य यज्ञिय हि प्रशस्त हे अ
ग्ने त्वं धूमं विसृज। मुंच। किं धूमं। अरुषं। अरोचनं। दर्शनं। दर्शनीयं। अ
कृतिपरिणामभूतं इतो वा। अयं कुध्वं रेतः सिंचति भूमेः सामुत्र द्यौर्भवतीति
श्रुतिः ॥३७॥ अथ वृष्ट्यः सिंचति। आपो देवीः। अब्देवत्या बृहती नकुसारि
णी। अग्निरुच्यते घोरो वा। आपो देवीः उपसृज। निक्षिप। किंभूतः। मधुमतीः
रसवतीः। विसर्गं प्रभाभ्यः। विभक्तिव्यत्ययः। अयक्ष्माय प्रजाभ्यः नामयक्ष्मत्वार्थं।

पुअसू॰
१६२
162

भावप्रत्ययलोपश्छायक्ष्मा व्याधिः। नासौ भूमणा नामेष्ये अपां आस्थानात्
सुपिप्पलाः पिप्पलं फलमुच्यते। साधुफला ओषधय इति हताः। ओजश्छंतु॥३८॥
वासं दधाति। वायुना गर्तं पूरयति। सं ते वायुः। त्रिष्टुप्। अग्निर्वैः। पार्थिवोऽईयो वा
युर्देवत्यः। पृथिव्युच्यते। उत्तानायास्तितव यन्न हृदये अवटरूपेण विकसितं वि
कसितं। मातरिश्वा अंतरिक्षचारी वायुस्तत्। सं दधातु। वायुरुच्यते। हे देववा
यो यस्त्वं देवानां प्राणः येन प्राणत्वेन चरसि। थकारो भावप्रत्ययार्थः। कस्मै प्रजा १६२
तये तुभ्यं इमं पृथिवी वमउस्तु। वमउकृता भवतु॥३९॥ आसक्ती इयोर्वे तानु
ष्ठ स्ताततु। पुष्करपर्णं कृष्णाजिनं चो॥ सुजातः अग्निर्वा आग्नेयी। सुजातः सुजन्मा
अयं अग्निः स्योतिषा सह शर्म सुखं यथा तथा स्वः स्वर्गः। सहशं वरूथी कृष्णाजिनं

गृहं आसदत। आसीदतु। योऽयं कृष्णोपनह्यति कृष्णाजिनांतान्। बध्नाति॥ विभादीप्ति
वसु धनं यस्य। तत्संबुद्धौ हे विभावसो हे अग्ने विश्वरूपं नानारूपं विचित्रं वासः कृ
ष्णाजिनरूपं वस्त्रं संव्ययस्व। परिधत्स्व॥४०॥ अथैनमादायोत्तिष्ठति। कृष्णा
जिनवेष्टितं मृत्पिंडं। उदुतिष्ठ। बृहती आग्नेयी। उकारः पादपूरणः। हे स्वध्वर सु
यज्ञिय उत्तिष्ठ। दैव्या धिया दैव्या बुद्ध्या अस्मान् अव। रक्ष। किंच। हे अग्ने सुशस्ति
भिः साधुशस्त्रैः स्तवैः त्वं आयाहि। दृशे दर्शनाय। किंभूतः। बृहता भासा सुशुक्वनिः
। सा भासा सुवासं दाता। सुष्ठु शुक्वां रश्मीनां वनिता वा॥४१॥ अथैनं मितद्रु ऊर्ध्वं प्रांचं गृह्णा
ति। कृष्णाजिनामृत्पिंडं। ऊर्ध्व उ षु णः। बृहत्याग्नेयी। हे अग्ने णः नः ऊतये अस्मा
कं अवनाय उ ऊर्ध्वः तिष्ठ। उ षु पादपूरणे। सविता देव इव। नकार उपमार्थः। ऊर्ध्वः स्थितः

उ॰ अ॰ पृ॰
१६३
163

सनद्वाजस्यान्नस्यसानितासंभक्तासविधासीतिशेषः॥ पतयस्मात्। अंत्रिभिर्व्यंजकैराध्येभिः

वाघ्रभिर्हविर्भिर्वा वोढृभिः सहितं त्वां विहूयामहे। विविधमाह्वयामः॥ ४२॥ अश्व

मभिमंत्रयते। सजातो गर्भः। व्यवहितपदप्रायो मंत्रः॥ त्वेषु वा ग्रे यी। अग्नीकृत्वा

श्वं स्तोति। अग्निस्वरूपेण। हे अग्ने यः त्वं रोदस्योर्द्यावापृथिव्योर्गर्भो जातो

ऽसि। किं भूतस्त्वं। चारुः शोभनः। ओषधीषु पुरोडाशादिषु चित्रतः विहितः॥

हव्यग्राहाभिः। चित्रो नानारूपः। शिशुः ससनीयः॥ यश्च त्वं परितमांसि अक्तून १६३

रात्रीः अतिरोचसे इति शेषः। स त्वं मातृभ्यः। अधि। ओषधिभ्यः सकाशात् कनि

क्रंदत्। अत्यर्थं शब्दं कुर्वन्। प्राणाः प्रयाहि॥ ४३॥ तासममभिमंत्रयते। स्थिरो

भवाऽङ्क्षिकः॥ अनुपश्यत्वा। हे अर्वन्नू पदार्थं प्रतिइयन्तीति अर्वा तस्मैयुक्तोऽसि

नवः

नवं एवंविधोऽनः स्थिरः । विढुंतः । दृढांगः । आशुः शीघ्रः । वाजी वेगवान् । पृथुः सुखदः । स्वाम्ये यः । अग्नेः पुरीजया हस्ता । पुरीजं पशव्यं यवसं वहतीति । पुरीजंभर दंवा ॥ ८८ ॥ अन्नमभिमंत्रयते ॥ शिवोभव । अनुष्टुप् । वह तीवाह अंगिरः । अन्नं त्वं मानुजीभ्यः शिवोभव । अंगिरा वा । आग्निरागेयोऽन्न इतिश्रुतिः । द्यावा पृथिवी अंतरिक्षं वनस्पती श्च मा अनिशोची: । मासं घापय ॥ ८९ ॥ एषांपथूनामुपरिष्टात्प्रग स्तीति । पिडं प्रेरु वाजी । अवसानाम हा पंक्तिः ॥ अद्दिर्यावश्व देवत्यो । वाजी अश्वः प्रैतु । प्रकर्षेणागच्छतु । किं कुर्वन् । कनिक्रंदत । अत्यंतं क्रंजितं कुर्वन् ॥ रासभ अश्व प्रेति । अश्व यवसं वहनार्थं नानदत । गर्दभ स्तेन दिशोनादन् । यत्वा । पतनशील: । अश्वः पुरीषं पशव्यं । अग्नि

भरन्। आरयन्। आयुषः पुरा आकर्मसमाप्तेः मापादि। मा नश्यतु। आयुः श्रुत्या कर्मप्रोक्तो
ऽसमभूद्भवतो। वषासेत्कामासमः मापादि। किं कुर्वन्। अग्निं भरन्। किं अग्निं वषएसेका
रं। अपां गर्भं। मध्ये अवस्थानात्। समुद्रियं। त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां। मा हा व्रत
सामन्नांम हृदुं ब्धमस्या मितिश्रुतिः॥ तत्र भवं। स्वरादा हा। रतिपिंडं। अग्ने एकपदा आ
ग्नेयी गायत्री। हे अग्ने वीतये हविर्भोगाय आयाहि॥ ४५॥ एणस्योपरि भारयन्।
जपति। पिंडं। ऋतं सत्यं। ऋतमग्निं सत्यमादित्यः। यद्वा ऋतमादित्यः। सत्यमग्निः
उभयस्यमप्याहरामीति शेषः॥ अनद्वा पुरुषमीढते। देवपितृमनुष्यानर्थकं
पुरुषं अनद्वा पुरुषं अनाचारं जनं। अग्निं पुरीष्यं व्याख्यातं। ओषधयः अत्र यु
ष्माभिः पुष्मान् प्रति आयंतं आगछंतं शिवं शांतं परिवृत्ते प्राग्द्वारे पिंडं निदधाति।

शाम्यां त्रिष्टु वन्तु ष्टु भ्यां। अग्निधिदेवत्याभ्यां द्वितीयोऽर्द्धः आग्नेयः। हे अग्नोऽजधयः अध्वर्यु प्रमुखाः

अग्निं युष्मान्प्रति आयतं आगच्छंतं शिवं शांतं एतं अग्निं मोदध्वं। प्रति हर्षयत। प्रस्तु

न्ध्वानादिभिः॥ अथाग्निमाह। त्वं नोऽस्माकं दुर्मतिं नास्तिकबुद्धिं अपजहि। अपन

य। किं कुर्वन्। विश्वाः सर्वाः अनिराः। इरा अन्नं तच्चाशिनीः अतिलुब्धादिकाः द्दतीः अ

मीवा व्याधीः अप्यस्य न विद्धिपन्। निषीदन्नुपविशन्॥ ४७॥ ओजधयः। हे अग्नोज

धयः यूयं एतमग्निं प्रतिगृह्णीत दूरस्त्वेम(?)च्छंदसि। किंयूयं। पुष्पवती पूर्वं स वर्णाः। सु

पिप्पलाः। सुफलाः। वो युष्माकं अयं आत्विजो गर्भः स धस्थं सहस्थानं आसदत्। आसी

दत्। किंस्थानं। प्रत्नं पुराणं शाश्वतं॥ ४८॥ अथैनं विप्यति। विवृताया क्रोण वर्द्धं पिंड

मुंचति॥ विपाजसा॥ वीत्युपसर्गो व्याप्तस्त्वेत्यनेन संबध्यते पाज इति बलनाम। हे अग्ने
त्वं शोशुचानो दीप्यमानः सन् पृथुना। पाजसा। द्विषः शत्रून् अमीवाश्च विबाध
स्व। एवं प्रत्यूह्य पापचित्वाथ परोक्षीकृत्यापि प्रमाणो सः। सुसर्मणो बृहतः सुहव
स्य अग्नेः शोभनाधानस्य। प्राणीनो। अनुज्ञायां अहं तस्यैव शर्मणि शरणे स्यां॥
५८॥ अथ उपस्पृशति॥ आपो हि। अष्टैवत्या सिंधुद्वीपो गायत्र्यः। द्वितीयपादस्त
दः श्रवणाद्युदोगध्याहारः। हे आपः पायूयं मयोभुवः प्राणिनां सुखभाव
यित्र्यः स्थ। हि पादपूरणः। तदनोऽस्मान् ऊर्जे अन्नाय दधात स्थापयत १६५
।नो अनर्थकः। महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय च नः दधात। य
द्वाहि यस्मात् यूयं मयोभुवः ताः तस्मात् ऊर्जे प्रथमं नः दधात। पंचमो ...ताः।

यथा वयं सर्व्वैरस्मनोक्तारः स्याम। महद्दृष्टलद्दर्शनं यथा नः स्यात् तथा कुरुतेति भावः॥५०॥ यो वः
यश्च वो युष्माकं शिवतमो रसः इह लोके तानु नः तस्य भाजयत नः भागिनः कुरुत। उशतीः का
मयमानाः मातरो यथा पुत्रस्य कल्याणं भावयंति॥५१॥ तस्मै ल मि त्यथ अरं। लकार श्रुं
दसः। तस्मै वः युष्माकं। स्माय वयं अलं अत्यर्थं गमाम गच्छाम। यायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
यस्य क्षतिपरिणामभूतस्य क्षयस्य निवासस्यैकदेशेन यूयं जिन्वथ। तर्पयथ जगत्।
जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। हे आपः। नः अस्मान् तत्र जनयथ। मोक्षत्वेन। अज्ञानदेवत्व
माशास्यते। प्राक् स्वीयसाधनेन येदेवत्वमाप्तास्ते आजानदेवाः॥५२॥ अजलोम
भिः संसृजति। मित्रः सं सृज्य मैत्री उपदिष्टा इह हती। अध्वर्युराह। मित्र आदित्यः पृ
थिवीं च लोकं भूमिं च ज्योतिषा अजलोमभिः सह संसृज्य एकीकृत्य महं प्रयच्छत्विति
तिशेषः। अजस्याग्नेयत्वात् ज्योतिःशब्देनाजलोमानि। अहमपि त्वा सुजातं जातवेदसं

उ-अ्र॰ गृहीत्वासंसृजामिअजलोमभिः।।किमर्थंप्रजाभ्यः।प्रजानां।अजक्ष्माया।अख्याभि
१६६ नीयै।।५३।।शर्कराऽयोरस्माश्मचूर्णैःसंसृजति।भूद्राःसाऽसृड्या।अनुष्टुप्।
योद्रीरुद्राःपृथिवींपार्थिवंपिंडंसंसृज्यशर्करायोरस्माश्मचूर्णैःएकीकृत्य
वृहज्ज्योतिरग्निर्यस्मात्।उखायांसमिद्भिरसंदीपितवंतः।उखास्थमग्निंसंवत्स
रंधारयामासुः।तेषाममुनाफलमाह।तेषांरुद्राणांभानुदीप्तिःअजस्रइल १६६
अस्त्रीणएवं।भुक्तःदेवसुमभ्योरोचते।।५४।।तिसृभिरनुष्टुब्भिःसिनीवाल्य
दितिदेवताभिर्मदंसंबोधिति।सपुंसत्वाःसिनीवालीमदंहस्ताभ्यांमहीकृत्वा
तांउखांकृण्वेनुकरोतु।किंमदंधीरैःबुद्धिमद्भिःधीर्विद्यतेयेषांतेधीराः।यो

मत्वर्थीयः तैर्वसुभिश्शाकृद्रैश्च संसृष्टां संसेवितां कर्मण्यां। उखां कर्मयोग्यां॥५५॥
सिनीवाली। या सिनीवाली सुकपर्दा सुकेशसंयमना। कपर्दो वेणी। सुकुरीरा
। शोभनमुकुटा। कुरीरो मुकुटः। स्वौपशा। शोभनमुपशेते। सा हे अदिते। मह्यि। मह्
ति तुभ्यं हस्तयोः उखां आदधातु। मह्यि। आ। उखां। इति पदच्छेदः॥५६॥ उखां कृ
णोति। अदिति। शक्त्या सामर्थ्येन वा हुभ्यां भियाव उखां कृणोतु। सा उखा गर्भेष
मध्ये अग्निं। आबिभर्तु। यथा माता उपस्थे उत्सगे पुत्रं बिभर्ति। मृत्पिंडमादत्ते। मख
स्य यज्ञस्य त्वं शिरोऽसि आहवनीयो यज्ञस्य शिरः। तद्धारेण ह्यर्पित उद्धरणादि
लक्षणया शिरश्शब्दः॥५७॥ तं प्रधूपयति। वसवस्त्वा। हे उखे वसवः गायत्रेण छंदसा

उब्रा॰ १६७

त्वां कुरु एवं तु। अंगिरस्वत्। यथांगिरसा कृता। यत् त्वं कृतासि तीक्ष्णा वा स्थिरासि पृथिवी
वासि। अतो मयि यजमाने सप्तम्यर्थे चतुर्थी। प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं गोपतित्वं सुवीर्यं
शोभनं वीरकर्म सजातान्। मा तुभ्यं धारय। अंतानुत्तीय सर्वतः प्रथमं धानुमादधा
ति। किं विदूधीन् कृत्वा॥१॥ रुद्रास्त्वेति। त्रैष्टुभेन छंदसा। अंतरीक्षं दंमसीति विधे
नः। संलिप्य श्लक्ष्णां करोति। आदित्यास्त्वा। समां करोति। विश्वेत्वा। विश्वे नरे नी
यंते। तेन यंतीति वा एवंभूता विश्वेदेवाः। दिशोऽसि॥ पद्। विलतीये उत्तरे वर्त्मं सर्वतः १६७
करोति। उपरि लतीयां शंत्यन्त्यामेखलां करोति। आदित्यैः रास्नासि व्याख्यातं। विलं
गृह्णाति। अदितिः ते तव बिलं मध्यं गृह्णातु। तां परिगृह्य निदधाति। कृत्वाय।
उखां गनुष्टुभ्या। सा अदितिः अग्नये योनिस्थानं महीम हृतीम मयी उखां। कृत्वाय।

त्कोयकु। घ्रांदसः पुत्रेभ्यः इति प्रायच्छत ददौ। इतिक्विं। अपयानु ऽखवांऋपयंतुइति
ऊक्का॥५८॥सप्तभिरश्वशकृद्भिरुखां धूपयति। दक्षिणग्यादारभ्य॥ वसवस्त्वे ति सप्त
भिर्यजुर्भिः प्रतिमंत्रं। हेऽखेअद्यवसवस्त्वांगायत्रेण छंदसांगिरस्वद्धूपयंतु
अश्वशकृज्जन्येन धूमेन संस्कुर्वंतु। स्य इत्यध्याहारः॥६०॥ अध्वाध्वमंत्रंखनति॥अ
दितिष्ट्वा। हे अवट कूप। विश्वदेव्यावती विश्वदेवाः सर्वे देवाः देवसमूहः सोऽस्याअ
स्तीति मंत्रेसोमांश्छन्दियविश्वदेव्यस्यमता। वितिदीर्घः। विश्वैर्देवैः सहिता अदि
तिः त्वां पृथिव्याः सहस्थाने अंगिरा इव खनतु ऽखामवदधाति। देवानां हेऽखे
देवानां पत्नीः ओषधयः। ओषधयो वै देवानां पत्न्य इति श्रुतिः। त्वां दधतु स्थापयं
तु॥ अग्निनादीपयति। धिषणाः धिषणावाचः त्वां अभीन्धतां इंधीदीप्तौ। अपयति।

उ॰अ॰टी॰
१६८

वरूत्रीः। हे उखे वरूत्र्य एवं तीति वरूत्रयो ऽहोरात्राणि त्वां श्रपयंतु। पचति ग्नाभ्यां ग्नाः
छंदांसि। छंदांसि वै ग्नाश्छंदोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छंतीति श्रुतिः। जनयो नक्षत्रा
णि। अच्छिन्न[illegible]पात्राः अनवच्छिन्नपतनाः। नक्षत्राणि वै जनय इति श्रु
तिः।।६१।। आचरति। इं अनेरमुदुध्वं वारवामा छादयति मित्रस्य। मैत्री गायत्री।
वर्मणी ध्वतो मनुष्याणां धारयितु मित्रस्य देवस्य सानसि सनातनं पुराणं अवोम
द्दणं। विचक्षवस्तमं। अतिशयेन श्रवणीयं छत्मन्नं यशाश्चवयंस्तुम इति शेषः
।यं द्या अवो यशश्च यजमाने घ्साभयतु।।६२।।उद्वपति।।देवस्त्वा बृहस्पती सा १६८
वित्री। हे उखे सविता देवः शत्वापि त्वां उद्वपतु। उत समुच्चये। किंभूता। सुपा
णिः। स्वंगुरिः। शोभनांगुलिः। रेफस्य लश्छांदसः। सुबाहुः। त्वं च उरुप्रामती

अव्यथमाना अचलंती पृथिव्यां स्थिता आशा विदिशः दिशश्च आपृण पूरय धृति
रसेन ॥ ६३ ॥ उद्यच्छति । उत्क्रम्याचक्षते । पूर्वोर्द्धर्चः ४ उख्याः उन्नयो मैत्रः । हे उखे
त्वं एतस्मात् स्थाना उत्थाय बृहती भव । ध्रुवा सती त्वं उत्तिष्ठ स्वे कर्मणि प्रवर्त्ती
स्व । उः पादपूरणः । पात्रे करोति । मित्र । हे मित्र एनां उखां ते तव परिददामि
किमर्थं । अभित्यै अभेदनाय एषा उखा त्वया गृहीता सती मा भेदि मा भियतां ।
६५ ॥ उ प्रेमणनि जुहोति । आकूतिं । आकूतेन मा कूतिः । आत्मनो धर्मो मनसः प्रेर
ण हेतुः स एव वृत्तिः प्रयुंक्ते सत्कर्माणि प्रयुङ्क्ते तं स्वाहास्तु हुतं करोमि । यद्वा स्वा
हा योगेन वृथी । आकूत्यै अग्नये प्रयुजे स्वाहा ॥ एवमग्रेऽपि मनो मेधां । मनसाः प्रति
अग्निं चित्तं विज्ञातं । चित्तस्य चिंतनस्य संस्कारस्य वा प्रवृत्तिं वा वोचिष्यति । व्याप्यामि

उ.अ.ट.
१६८

तारं। प्रकाशकौं प्रजापतये मन्वंतरकारिणे। वैश्वानराय। विश्वानरपुत्रायाग्नये
॥६६॥ विश्वेदेवस्य व्याख्यातं। ६७। उखामाहवनीये ऽभिश्रयति। मासु भित्थाः इति
गायत्री त्रिष्टुभ्यां। उखादेवताभ्यां। अग्निश्चेदमिति पाद आग्नेयश्च। हे अंब उखे
त्वं माभित्थाः। माभिद्यस्व। माविरिषः। रिषतिर्हिंसा कर्मा। माविनश्यस्व। वृक्ष
द्वं प्रगल्भत्वं यथा तथा वीरयस्व। वीरकर्म अग्निधारणे लक्षणं कुरु। सुकावा
अनर्थकाः। किं च। इत उत्तरं अग्निश्च त्वं च इदं कर्म आसमाप्तेः कारिष्यथः। ६८॥ १६८
दृढं हस्व। हे देवि पृथिवी उखे कार्य्यकारणोपचारो वर्णेनार्थः। त्वं स्वस्ति यथा
दृढं हस्व। हद्धां कुरु। यतस्त्वं स्वधया अन्नेन निमित्तभूतेन
विनाशाय आत्मानं दंहस्व। हद्धां कुरु। यतस्त्वं स्वधया अन्नेन निमित्तभूतेन
आसुरी। अप्सुप्राणः। रे फ उपजनः। प्राणसंवंधिनी माया प्रज्ञा। रूतास्मिविज्ञा।

इदं हव्यं ऽस्ये अग्नेौ क्रियमाणं हवि देवेभ्यो जुष्ट मस्तु त्वमपि अतिष्टा अस्वं डि
तामती अस्मिन्न यज्ञे उदिधि ऽ हुष्ठ ॥ ६८ ॥ ऽस्वे अग्नौ त्रयोदशसमिध आदधाति
त्रयोदशभिराग्नेयीभिऋग्भिः [illegible] हगायत्र्यौ । इत तान्तं कार्तुकीमादधा
ति ऽुद्व न्तः । अत्राख्यातस्या ध्याहारः । एवं विधोऽग्निः कार्तुकीं । मामणि वृद्धा
नी । समिधं मन्दा यत्विति शेषः । किंभूतः । इुदारु अन्नं यस्य स हुन्नः । दारु मद
कः । सर्पिष्ठुतं आसुतिरास वस्यानीयं यस्य स सर्पिरासुतिः । अन्न पुराणः ।
होता देवानां माङ्गाता । वरेण्यः वरणी [illegible] यः स हस्युत्रः वलस्य पुत्रः । मध्य
मनो जायसे यतो । अद्भुतोऽनन्यसमः ॥ ७० ॥ वेकंकतीमादधाति । परस्याः संव
दिति संग्रामनाम । सं पूर्वस्य वनतेर्गत्यर्थस्य रूपं । संगच्छंते तितत्रयो । अश्रोहस्ये अग्ने

ऋग्यु:
१७०
170

य
परस्यांसंवतः अधिसकाशात् । अवरान् । अस्मदीयान् । अभ्यातर । अभ्या
गच्छ । यत्र जनपदेषु अहमाश्रितान्व अवरक्ष ॥७१॥ अं दूवरीमादधाति
परमस्याः अनुष्टुभस्ति स्त्रः परावत इति दुरे नामसु पजित । परमस्याः प
रावतः । परं यद् दूरं तस्मात् हे सोऽग्निदस्याग्रो हितोऽग्ने रथ्यः । इहागहि । आ
गच्छ । यत्र जनपदेषु हे अग्ने त्वमस्य वः संग्रामात् तराविनाशाय । किं त्वं पुरी
ष्यः । पशव्यः । पुरुप्रियः । बहूनां प्रियः ॥७२॥ अपरस्तु वत्कलामादधा १७०
ति ॥ परस्तु विनाश्छिन्नां समिधां । यदग्ने । हे अग्ने ते तव कानि कानि चित्
चित्शब्दोऽनवक्लृप्तौ । यानि कानि चित् दारूणि वयं आदध्मसि । इदं तो मसि
आदध्माः । तत्सर्वं ते तव जुष्टतमस्तु ॥ हे यविष्ठ्य स्थविष्ठ्यः । हे युवतम तत्त्वं जुषस्व ॥७३

अश्वः शायामादश्नाति। यदत्ति। इडस्पदे इडायाः ईडस्थं देवयजनभूमिस्थानं समिद्धं कांडपदिवा
यत्कांडमत्ति। वम्रो वल्मीकं च यत्। अतिसर्पति। अतीत्य वर्त्तते। सर्वं व्याख्यातं
७४॥ पालाश्पुत्रराभवति॥ अहरहः। त्रिष्टुभौ। अस्मिन्मंत्रे द्वितीयचतुर्थयोः
पादयोर्विरोधः। अश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै। अत्र तिष्ठते। अस्मेहद्ध पदे परा
अग्निं ब्रूत॥ तथा अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाम। अत्र। अग्ने ते इति प्रत्यक्षमग्निं ब्रूत
न वाक्यभेदनार्थः संभवति। अतो द्वयोः पादयोः लद्धिणिकः। यावत्। त्या व्याख्या
यते हे अग्ने वयं मा रिषाम। मा विनश्येम हि॥ किं वयं। अश्वायेव तिष्ठते घासमि
व अस्मै तु मर्त्याय अहरहः संततं प्रयाव्। अघमंत्राः भरंतः। अशनादि आहरंतः
किं च। रायस्पोषेण दक्षिणा लक्षणेन धनपोषेण इडा अन्नेन च संमदंतः ४। त्वं

ऊ० अ० २
१७१

उत्साहयंतः।तेतव प्रतिवेशाः प्रतिवेशकाः।त्वदाश्रया इत्यर्थः॥७५॥ नामाए
च्छिष्यानामेभिसन्निधाने संदीप्यमानैः गोभिः आहवनीयाख्ये वयं अग्निं हवामहे
आह्वयामः।किमर्थं वृहते रायस्पोषाय।त्वाहुनोभिः पृथिव्यैयत्रैम एतत्सं
निध्यते इतिश्रुतिः।वि।'अग्निं।इदं मदं।उग्रं पृथ्येवं मदपरिणिं धमाश्वेति खसं
तोनिपातः।इरया अन्नेन माद्यति लंप्यातितं।वृहद्दुक्षो।महश्चमु।यज्ञ
त्रं।यजनीयं।एतन्नामसु संग्रामेषु जेतारं।सासहिं।सोढारं।अभिमविता॥ १७१
सन्निधाने अग्नाविति अग्निशब्दोऽत्राहवनीयविषयः।जेतारमग्निमिति
अधिष्ठा अग्निविषयः।अग्नेरधिष्ठात्री देवता इत्यर्थः॥७६॥ यां सेनाः।अ
नुष्टुभः॥प्रागन्त्रपतीयाः॥सा तु परिष्ठाद्बृहती।यस्मात्अंत्यः पादो द्वादशकः

171

आघ्रास्त्वय्योऽघ्रकाः सोपविष्टाद्बृहती । अत्यष्टेरुपरिष्टाद्बृहतीत्युक्तेः । यासेनाश ।
आभित्वरीः । आभिर्यामिन्यः । इण् गतावित्यस्मान्नइवान्नशजिसर्तिभ्यः । घुर
वितिक्वरपप्रत्ययः । आघ्याघ्विनीश । आविध्यन्ति यया । उत आपि उगणाः
ष्टनोदरादित्वात्पाठान्मध्यमपदलोपः । येस्तेनाश्चौराः ये वतस्कराः तत्
स्करतत्करोतीति यत्पापमपि ने कृताः ॥ हे अग्ने तान्सर्वान्तु त्वं आस्ये
मुखे अपि दधामि । प्रक्षिपामि । भक्षयेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ हृदं पूत्रापा हे भगवः
भगवन् अग्ने त्वं तान् मलिम्लून् दंष्ट्राभ्यां खादाग्नूढस्त्रेन तया मृगोवयेति
अहेस्थपाभवति । मलिम्लुचः । तावादेश नशीलं दंष्ट्रादादेशो रादोसिकेदृति
यावता । उत आपि जंभ्यै जंभावर्तिस्तामाश्रिता जंभ्यास्तेई तेस्तस्करान्नखादे

पुस्र० १०२

तेनासः। स्तेनाः। तस्कराः। श्वा। वने वनाश्रिताः। कन्दरेषु नदीपर्वतकुञ्जेषु अ-
घायवः। अघं परस्मै इच्छन्ति इति अघायवः। तान् ते तव जंभयोर्मध्ये दृणाय द-
धामि। दंष्ट्रयोः। अघायव इत्यत्र छन्दसि परेच्छायामपि वक्तव्यमित्यवशाच्छात-
क्यच् प्रत्ययः॥ क्याच्छन्दसी उ प्रत्ययः। अश्वाघस्यादिति आकारः॥ ७८॥ यो ऽ-
स्मभ्यं। यो मनुष्यः अस्माभ्यं अस्मदर्थं अरातीयात् अरातिरिवाचरेत्। यश्चायं नो
नो ऽस्मान् द्वेषते द्वेष्टि। यो ऽस्मान् निंदात्। निंदति। यः धिप्सात्। दभ्नोति। तः स-
निंदं नः इत्येवेति अभ्यासलोपः। दंभितुमिच्छति। तं समस्मै समस्मा कुरु। नस्मसा- १०२
त्। छो ऽनुकरणे उज्जंतो निपातो हि सार्थः। तं हि धीत्यर्थः। यथा भद्यमा-
णो भस्मसा स शीघ्रं कुर्वति। तथा कुर्वित्यर्थः॥ ८०॥ पुरोहितस्या दधाति समृंशितं।

172

शातनूकरणेऽउपसर्गव्यत्ययः। मे मम ब्रह्मतल वीर्यं वीरकर्म बलं च संशितं तीक्ष्णी
कृतं यस्याहं पुरोहितोऽस्मि। [illegible] तत्र त्रिष्वप्युदि
तं च निशितं ॥८१॥ उदेषां। एषां योद्धृणां वा बाहू वर्चः। अथो अपि बलं च उदशि
षं। उद्दृंहितवानस्मि। ब्रह्मणा यज्ञेन अमित्रान् द्विषतो मि नशयामि स्वान् पुत्रा
न् उन्नयामि ॥८२॥ उ ऊन यामि ॥८३॥ अतस्त्वां समिधमादधाति। अन्नपते।
हे अन्नपते। अगृ अनमीवस्य अमीवा व्याधिः। व्याधिरहितस्य। शुष्मिणः शु
ष्मं बलं बलवतो अन्नस्य स्वं अंशं नोऽस्मभ्यं देहि। किंच॥ उपसर्गाभ्यासोऽति
अतिशयार्थः॥ ॥दातारं प्रतारिषः। प्रकर्षेण प्रवर्द्धयानः। द्विपदे चतुःपदे
द्विपाद्य चतुष्पाद्य ऊर्जमन्नं धेहि॥८३॥ ॥इति मंत्रभाष्य एकादशो

यजमानः कंठे रुक्मं प्रतिमुंचति । दृशानो रुक्मः ॥ त्रिष्टुप ॥ किंभूतः । दृशानः
दृश्यमानः । प्रत्यक्षतः । रुक्मः । रोचनः । श्रिये ऽजनेभ्यः श्रियं दातुं रुचानः । शोच
मानः । सोऽमग्निः वयोभिरन्नैः पशुपुरोडाशादिभिः अमृतः अमरणधर्मा अ
भवत् । यत् यस्मात् । द्यौः एनमग्निं अजनयन् । जनीतवती । किं द्यौः । सुरेताः
शोभनं अग्निलक्षणं रेतो यस्याः सा ॥ ॥ ईङ्खाभ्यां परिगृह्णाति । वह्निं नक्तो
षासा । आग्नेयी त्रिष्टुप् । नक्तोषासा त्रिः । ऽग्नाशद्देनाहकरूप्यते । नक्तोष
सोराज्यहनी एकं शिशुं बालं । अग्निलक्षणं धापयेते । सायंप्रातरग्निहो
त्रादिकर्मभिः । किंभूते । समनसा एकमनस्के । विरूपे नानारूपे कृष्णा
भिः । शुक्लमहः । समीची सम्यगंचने । ताभ्यां गृह्णातीति शेषः ॥ हरन्

जपति।द्यावाक्षामा द्युलोकपृथिव्यौ अंतर्मध्ये रुक्मः।योवनोऽग्निर्विभा
ति।तं हरामि इति शेषः॥ निदधाति।आसंघांउखा॥ द्रविणोदा भ्र नस्य दा
ता ये देवाः अग्निं धारयन्नीतवं तः।तमहं धारयामि इति शेषः॥ शा॥ शिक्यपा
शे प्रतिमुंचते।विश्वारूपाणि।जगती।सावित्री।यः कविः विश्वारूपाणि सर्वा
णि प्रज्ञानानि प्रतिमुंचते॥ प्रतिवध्नाति।यश्च द्विपदे चतुःपदे द्विपो श्चतुःपाऽ
श्वभद्रं प्रासावीत्।प्रसौति।यश्च वरेण्यः वरणीयः स सविता नाकं द्युलोकं व्यख्य
त्।विख्यापयति।प्रकाशयति।यश्चः ऽउषसः प्रयाणं।अनु पश्चाद्विराजति।ऽउषा
सवितुः पुरोगामिनी।सविता शिक्ये प्रतिमुंचत्विति शेषः॥४॥ विरूक्याणि मंत्र
यते॥ कृत्तिष्वनुरवसाना।गारुत्मती।विच ष्ठ्वं सुपर्णोसि।सुपतनं त्वमसि।गरु

उअ८.
१७३
173

त्मान्। गरुणवान्। अथवान्। त्रिवृत्स्तोमः तव शिरः। गायत्रं चक्षुः। बृहद्रथं
तरसामनी पक्षौ॥ स्तोमः पंचविंशः आत्मा छंदांसि एकविंशति रंगानि। यजूंषि
नाम॥ वामदेव्यं साम ते तनूः। यज्ञा। यज्ञियं साम पुच्छं। धिष्ण्याः अग्नयस्ते शफाः
खुराः। यतस्त्वं गरुत्मान्। सुपर्णो ऽसि। अतो दिवं देवान्प्रति गच्छ। स्वः स्वर्लोकं पत
॥४॥ विष्णुक्रमान्क्रमते। विष्णोः क्रमोऽसि। विष्णोर्यज्ञस्याग्नेः। त्वं क्रमो ऽसि। स
पत्नहा। शत्रुघातकः। अतो गायत्रं छंद आरोह। पृथिवीं अनु विक्रमस्व। अभि १७३
मातिहा। अभिमातिरेवं पिकेनचिहुणविसोजेण शत्रुरेव॥ अरात्यन्यत। अराती
यतो हंता। अरतिरिवावरतीति। अरातीयति। शत्रुरिवाचरति शत्रूयति। शत्रूय
न्। तस्य हंता॥५॥ ऊर्ध्वबाहुः प्रागुदंचं अग्निं प्रगृह्य स्तौति। अक्रंददग्निः॥ त्रिष्टुप्

अस्मात्त्वत्त्वि अग्निः पर्य्यन्यायते। अग्निः अक्रंदत। अतिशयेकंदति विस्फुर्य्यति। स्तनयन् गर्ज्जन्। द्यौः द्यौशब्देनात्र पर्ज्जन्यः पर्ज्जन्य इव। अथाग्नेः। पार्ज्जन्यानिरूपाणि प्रदर्श्यंते। यथा पर्ज्जन्यः वीरुधः ओषधीः समञ्जन् व्याप्नुवन्। क्षामा। पृथिवी। क्षिती। यार्थ प्रथमा। रेरिहत्। अतिशयेन लेढि आस्वादयति लिह आस्वादने। एवमग्निः ज्वालासमूहेन ओषधीः समञ्जन्। पृथिवीमास्वादयंति। अन्यच्च। यथा पर्ज्जन्यः सद्यो जज्ञानो। अभ्रस्थे नैर्जायमानो इद्धोभा। रासमद्भिः समद्धः सन् व्यख्यत्। विरूपसर्गश्चख्यातिना संवध्यते इदं विरूपयति। द्विः। इन्द्रः। शाह पूरणेनि पातो। एवमग्निः सद्यो जायमानः इद्धः समिद्धः संवर्धे। विरूपयति। अन्यच्च। यथा पर्ज्जन्यः रोदसी अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये

स्थितः। भानुना विघ्रद्रूपेण विभाति। एवमग्निर्दीप्त्या रोदसी अंतः आभाति॥६॥
उपावर्ह रति। अग्ने ऽन्यावर्त्तिन्। पं चाग्नेय्यः पराः उद्धीव हती। हे अग्ने अ
न्यावर्त्तनशील त्वं मा। मां प्रति अभि निवर्त्तस्व। केन। आयुषा। वर्चसा अन्ने
न प्रजया धनेन। सन्या लाभेन। मेधया रय्या सुवर्णालंकारैः। पोषेण
धनपुष्ट्या॥७॥ अग्ने अंगिरः शतम हति। हे अग्ने अंगिरः। अंगानां रस १२४
भूत तव शतं आवर्तः संतु। आवर्त्तनानि भवंतु। सहस्रं व हनि उपावर्त्तः उ
पावर्त्तनानि संतु। अथ अथ शब्दो तुल्यार्थे। अधैवं आवर्त्तस्व। किं च। धार
या अनवच्छिन्नं धनदानेन मां पिन्वस्व। सिंच। पिन्वतिः सेचनार्थः। अकिं भू

तयास्म्यां विश्वजनस्य परि सर्वतः परि पूर्य्यमाणैरर्थैः विश्वपत्न्या ॥ यासमृद्धाएणा सर्वज
नोपभोग्यया ॥ १० ॥ उपरितामभिधारयन्नभिमंत्रयते ॥ आत्वा ॥ अनुष्टुप् ॥ हे अग्ने
त्वां आहार्षं ॥ त्वं अंतः ॥ शरीरमध्ये ॥ अभूः ॥ अतः ध्रुवः स्थिरः अविचाचलिः ॥
अविचलनशीलस्तिष्ठ ॥ किंच ॥ सर्वा विशः त्वां वांछंतु ॥ सर्वमन्नं तवोपति
ष्ठतु ॥ अन्नं वै विश इति श्रुतिः ॥ त्वत्तः अस्मद्राष्ट्रं जनपदसमूहः श्रीमा अधि
भ्रंशत् ॥ अवध्वंसयतु ॥ श्री वैराष्ट्रमिति श्रुते ॥ ११ ॥ पशोऽनुवचति ॥ उदुत्तमं ॥
वारुणी त्रिष्टुप् ॥ उत् उपसर्गः श्रथायेति संबध्यते ॥ हे वरुण ॥ उत्तमं पाशं अस्म
त् अस्मत्तः उत् श्रथय ॥ श्लथ शैथिल्ये ॥ शिथिलीकृत्योर्द्ध्वं नय ॥ अधमसे च पाशं
अवश्रथय ॥ अधो नय ॥ मध्यमं च पाशं विश्रथय ॥ अथ एवं कृते सति हे आदित्य

अदितेः पुत्र तव व्रते कर्मणि वर्त्तमाना अनागसः संतो वयं अदितये आदीनतायै
स्याम ॥१२॥ प्राग्दक्षिणे प्रत्यक् स्नाति । अग्ने वृहन्नु । त्रिष्टुप् । आदित्यात्मनाऽग्नेः स्तु
तिः । यः उषसां अग्रे वृ [illegible] महानुद्दूः अस्थात् । स्थितः ॥ यः च तमसो रात्रिल
क्षणात् निर्जन्यान्निर्गतः सन् ज्योतिषा अहलक्षणेन सह आ अगात् । सोऽग्निः
रुषता रोचिष्णुना भानुना स्वंगः शोभनांगो जातः सन् विश्वा सर्वाणि सद्मा
नि सद्मानि आ अप्राः अपूरितवान् । इमे वै लोकाः विश्वा सद्मानीति श्रुतिः ॥
१३॥ अव हरति । दंसः । जगती । यजुर्वेदे ता । वृहदिति यजुः । वृहदिति निदधाति ।
राजसूये तु अति छंदस्सोत्सु [illegible] ॥ व्याख्यातः ॥१४॥ उपतिष्ठते । सीद त्वं । तिसृभिरा
ग्नेयीभिः । एका त्रिष्टुप् द्वे अनुष्टुभौ । हे अग्ने त्वं अस्याः मातुः उखायाः उपस्थे

उत्संगे सीदाति स्वा। किंभूतः विश्वानि वयुनानि विद्वान्। सर्ववेदी। किं चातं
पस्तापेन अर्चिषा ऽज्वालया एनां मुखं मा अभिशोचीः। मा अभिसंतापय। किं
वा अस्याः ऽउखायाः अंतः शुक्रज्योतिः शुक्रतेजाः विभाति। विविधं दीप्यमानः।
९५॥ अंतरग्ने। हे अग्ने त्वं यस्याः ऽउखाया अंतः स्वे सदने रुचा आस्त ह वर्तसे।
हे जातवेदः। त्वं तस्याः शिवो भव। किं कुर्वन्। हरसा ज्योतिषा ऽतपन्॥
जातं जातं विंदत इति जातवेदाः॥ ९६॥ शिवो भूत्वा अथो अपि ऽउखायाः
शिवः सीद। सर्वदिशाः शिवाः कृत्वा स्वं योनिं स्थानं इति। इत्यासदः॥ आसीद्य
९७॥ वात्सप्रेणोपतिष्ठते। वात्सप्रसंज्ञैर्मंत्रैः। दिवस्परि। द्वादशाग्नेय्यः। विश्व

ऋग्वृ० १७६ 176

मः। अग्निः प्रथमं दिवः परि। पंचम्याः परावध्यर्थे इति दिवो विसर्गस्य सकारः
दिवः सकाशात् यज्ञे जातः। प्राणो वै दिवः प्राणं ह्यु वा एष प्रथममजनयदिति
श्रुतिः॥ अस्मत्परि अस्मत्तः पुरुषविधात् द्वितीयं जज्ञे। यदेनमदो द्वितीयं
पुरुषविधोऽजनयदिति श्रुतिः। नृषु मनो यस्य स नृमनाः प्रजापतिः छन्द
स्यृदवग्रहादिति। नकारान्तावग्रहान्नृशब्दान्मनसो नस्य णत्वं। अप्सु स्थि
तं तृतीयं जनयति। यदेनमदस्तृतीयमप्स्वोऽजनयदिति श्रुतिः। प्रजापति १७६
र्वै नृमणा इति श्रुतिः॥ एवं त्रिजन्माग्निः एनं अजस्रं अहरहः॥ इन्धानः
आदीपयन् यजमानः एनं जरते जनयति। धातोरर्थान्तरे वृत्तिः। स्वाधीः यजमानः॥

स्वाधीःशोभनाआहिताधीर्बुद्धिर्यस्यसः॥१७॥विप्राते।हेअग्नेतेतवत्रेधात्रयाणि
त्रिधाविभक्तानित्रीणिरूपाणिअग्निवायुसूर्याख्यानिवयंविद्म॥जानीम॥
तेधामधामानिजन्मानिआहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्न्यादिप्रणीतधिष्ण्यप्र
भृतीनिविद्म॥किं०भूतानि।विभृता।विहृतानि।पुरुत्राबहुरूपाणितेनाम
विद्म।यत्परमंउत्कृष्टंगुहायांस्थितं।हेअग्नेतंउत्संदनंअन्नरूपंप्रथमंस्था
नंवयंविद्म।यतस्त्वंआजगंथ॥आगतवानसि॥आपोवाउत्सोऽप्सोवाएष
प्रथममाजगामेतिश्रुतेः॥१८॥समुद्रेत्वा।हेअग्नेनृमणाःप्रजापतिःसमुद्रेअ
प्सुअंतर्वर्त्तमानंत्वांइधे।दीपयांचकार।दिवःऊधन्ऊधसिमहोदकप्रदेशेनृ

उग्र हू:
१७७

वन्हाः। प्रजापतिरेवईश्वरः। तृतीयेऽस्मिँल्लोके आदित्यात्मना तास्थिवांसं अ
पांडपस्थेना ख्यानामपां मध्ये स्थितं त्वां महिषाः एणा एणा अवर्हन्। अवर्द्धयन
प्राणा वै महिषा इति श्रुतिः॥ २७॥ अर्कोद दग्निः व्याख्यातं ॥ २१॥ श्रीणां पुंद
रः॥ एवंविधो ऽग्निर्विभाति। किंभूतः॥ श्रीणां उदारो दाता श्रीणां मौष्यपोत
श्चुं दसीति। आमिरुडागमः॥ रयीणां धरुणः। धनानां धारयिता। मनी
षाणां प्रार्थिणः। कामानां प्राप्वयिता। सोमगोपाः। सोमं गोपाय ति। वसु १७७
वीसयिता। धनरूपो वा। धनानि यथोप कुर्वंति तथायमपि पाकादिभिः।
सहसः सूनुः बलस्य पुत्र। मथ्यमानो जायते यतः॥ अप्सु राजा। वरुणात्मना

इष्यामयेइध्मानोदीप्यमानाः॥२१॥विश्वस्यकेतुः वलस्यपुत्रःमथ्यमानो
जायतेयनः।चतुर्थःपादोऽत्रप्रथमंव्याख्यायते॥यद्वाइच्यायोगात।जना
यऽदग्निमयजंतंपंच।पंचजनाः चत्वारोवर्णानिषादस्तुपंचमः।तेयं
अग्निंअयजंताइष्टवंतः सोऽग्निःजायमानःरोदसीद्यावाभूमीआअ
प्रणात।आपूरयति।किंभूतः।विश्वस्यकेतुः ज्ञानं।अत्मा मना।भुवन
स्यभूतजातस्यगर्भः।वाय्वात्मनासएवाग्निःपरावेतःपरापरतोगच्छन्॥
इंद्रात्मनावीळुंचितदृढमपिअद्रिंअदारयिति व्यमेघंअशनिनत।विद
रयति॥२२॥उशिक्पावकः।मर्तेषुमरणधर्मेषुमनुष्येषुअग्निःअमृतः

दुअय
१०८

178

अमरणकर्माणि आयोनि हिनः। देवैरिति शेषः। किं अग्निः। उशिकुकी
तः। वसुकांतो। पावकः। पावयिता। अरति ८। अलमतिः। पर्याप्तमिति।
सुमेधा। कल्याणप्रज्ञः। सोऽग्निः। अरुषं अरोचनं। भूमंडदियर्ति क्र
मयति। भरिप्रत दाधर्त्ति द्विर्द्धीत्यादिनानि पातः। धारयन्नविश्वं श्रुत्ये
ण श्रुत्केन शोचिजाघांछ् लोकं। इनऌतो। व्याप्नुवन्। इतो वा अय १०८
मूर्धं रितो सिंचति धूमं सामुच्च वृष्टि भवतीति श्रुतिः॥२६॥ दुशानो वक्राः
व्याख्यातः॥२५॥ यस्ते अद्य। हे अग्ने हे भद्रशोचे कल्याणदीप्ते हे देव।
अद्यप्रतिपदियः जयमानः। ते तवास्य पूपं पुरोडाशं घृतवंतं कृणवत्।

करोति। हे यविष्ठ युवतमः। त्वं तं जयमानं प्रतरं अमु छंदसीति घांतात्स्म प्रत्ययः। अति
तूर्तं वस्य स्थाने। अभि श्रव छुम्नं सुखं प्रा ष्णुं प्रणय। प्रणयसि। लटः स्थाने छांदसो
लोट्। वस निवासे। लट् तु। शुं छंदसीति ङ यसुन्। तुदि कुमेयसु इति तलो लोपः।
वसीय इति सिद्धम्। ति ई लोपश्छांदसः॥ वस्तृ तरं स्थानमित्यर्थः॥ ४॥ किंभूतं वस्यः।
सुम्नं सुखकरं। दिवम लं देवसेवितं॥ २६॥ आ तं भज। यदः स्थाने तद्वोवत्तिः ल
टः स्थाने लेटः॥ अथ संवेभाल। हे अग्ने त्वं सौश्रवसे षु साधुश्रवणीयेषु कर्तुषु
यं यजमानं आभजासि आलेवसोऽक्के शस्त्रेऽकेः। सस्य माने वयं आभजासि। स
पेचिमहि व्यत्ययः॥ सूर्यस्य आग्नाः अग्नेर्भूप्रियो भवति। किं वाजा तेन अ
सू रसपुत्रसंघातेन रङन भिनदत। ङद्रिं नत्तिं। धर्मार्थकामान् जनित्वे जनिष्यमा

ऋ० अ० १७९

णेः पौत्रादिभिश्च उद्भिन्नत्तिप्रजाप्यस्यादवाक्षीभवतीतिभावः॥४॥ त्वामग्ने हव्य
ग्ने यजमानाः अनुघून्॥ अन्वहं त्वां विश्वावसु सर्वाणि धनानि गोभूमिहिर
ण्यादीनि दधिरे। धारयंति। किं भूतानि। वार्याणि। वरणीयानि। किं च। उशि
जो मेधाविनः त्वया सह व्रजं विवव्रुः विभिन्दुः। आदित्यमंडलस्य मध्ये मार्गं कि
तवंत इत्यर्थः॥४॥ व्रजंत्यनेन सुकृतिन इति व्रजो देवयानो मार्गमं किं। व्रजं। गोम
न्तं गावो रश्मयो यस्मिन्नस्ति तं। किं० उशिजः इविणं इच्छमानाः। यज्ञफलं
कामयमानाः॥१०॥ अस्ताव्यग्निः॥ अभिभिः आर्त्विग्यजमानैः। वै- वश्वान
रोऽग्निः अस्ताविस्तुतः। किं०। अग्निः नराणां मनुष्याणां सुशेवः। शोभनसु १७९

तदः स्थानेएतदः प्रयोगः। एतस्मै भस्मरूपायाग्नयेसु पत्नीरूपलावण्यं यौवनालंकारसंप
न्नाजनयः जायाः नमन्तां। विंच। एनं तं भस्मरूपमग्निं विभृत। धारयत। माता पुत्रमिव॥३५॥
अप्स्वग्ने। अथ भस्म न मंत्रेण भस्मानि क्षिपेत्वेनाप्सु च वस्थाप्येदानीं गायत्र्यनुष्टुभौ। हे अग्ने सर्व
गतत्वं प्रकाशयन् भस्माभ्यवहरणमप्सु कृते हि अग्ने अप्सु तव सधिः स्थानं। सत्वं ओषधीः
अनुरुध्यसे ओषधीमयो वितिप्राति सार्वधातुत्वेऽपि विसर्गलोपः। ओषधीपरिश्रमपरं
ततो गर्भे सन् विद्यमानः पुनः जायसे॥३६॥ गर्भोऽसि। हे अग्ने त्वं ओषध्यादीनां गर्भोऽसि।
स्पष्टं॥३७॥ प्रसद्य। वत्सप्रिय आत्रेयीभिः द्वे अनुष्टुभौ। द्वे गायत्र्यौ। हे अग्ने अ
पः पृथिवीं च योनिं स्थानं भस्मना नाम समरूपेण प्रसद्य व्याप्य मातृभिरद्भिः संसृज्य
संगत्य ज्योतिष्मान् भूत्वा पुनरस्पांड वायो आसदः आसीद॥३८॥ पुनरासद्य। हे अग्ने

ऋ॰ख॰ अपः पृथिवीं वसदनं पुनरासद्यास्याय शिवतमः सन् अस्योऽजायां अत्रं तमग्नि
१८१ मात्तुरूपस्थेऽत्संगे इव नो वास्य पिप्रि॥३८॥ पुनरूऽर्जौ द्वि व्याख्याते॥ ४।४१। प्रास्मै
181 आयामुपतिष्ठते। बोधामे इति द्वाभ्यां त्रिष्टुप्गायत्रीभ्यां। गायत्री यजुरंता॥ विश्वक
र्मणे स्वाहेति यजुः। हे यविष्ठ युवतम। हे स्वध्याव। अन्नवत मे अस्य वचसः बोधा
बुध्यस्व। अर्थात् इतिवत्यर्थः। किं॰ वचसः। मंहिष्ठस्य। भूयिष्ठस्य। प्रभृतस्य। श्रोत्र पथं प्रा
पितस्य। किं च। त्वः एकः त्वां पीयति। आक्रोशति। पीयतिराक्रोशकर्मा। त्वः एकः १८१
अनुगृणाति। स्तौति। एष जोषकस्वभावः। कश्चिदाक्रोशति कश्चित्स्तौति। एवं म
ति हे अग्ने वं रुदावं दरशीलोऽहं ते तव तत्वं शरीरं वंदा कृवं धोगारुच॥ ४२॥ स बोधि।
हे वसुपते धनपते। हे वसुदावन् धनस्य दातः त्वं बोधि। बुध्यस्व। किं भूतः। सूरिः

पंडितः। मध्यवाम्नवत। वुध्वयचा। अस्मत् अस्मत्तः। हे अंगसि दौर्भाग्यानि युयोधि।
पृथक्कुरु। समिधाउपहृत्य। आज्यं जुहोति विश्वकर्मणे स्वाहा हौम्ब्जुहु ॥४३॥
आदधाति समिधं। पुनस्त्वा। आग्नेयी त्रिष्टुप्। अनीथास्तुति क्रियते। वसुला मतिनि मि
त्तास्तुतिर्यस्यत तस्तं बुध्ये। हे वसुनीथ आदित्या ध्यानि यणं त्वां पुनः समिंधामी। सं
दीपयंतु। ब्राह्मणो ऽस्त्विग्ध्यजमानाः। के यज्ञैः। घृतेन त्वं तन्वं शरीरं वर्द्धयस्व। यज
मानस्य कामाः सत्याः संतु ॥४४॥ पलाश शाखया गार्हपत्यं ब्युदूहति। अपेत। त्रिष्टु
प्। अर्द्धर्चे निदर्शन पिंड दापयंते। पादेन यमः। पादेन पितरः। ये पूर्यं अत्रास्थ पुराणा
श्चारं तनाः। ये च नूतनाः। इदानीतनाः। ते अपेत अपगच्छत। वि इत। विगच्छत॥
विसर्पत च। अतः स्थानं मनुः। यमः पृथिव्याः अवसानं स्थानं अदात्। ददौ। अवस्यं

उ.ग्र.सू.
१८२

त्यस्मिन्निति श्रवसानं। पितरः इमं लोकं स्थानं अस्मै यजमानाय अक्रन् कृतवंतः। अ
तोऽपगच्छतेति॥ ४५॥ उषान्निवपति। उल्व संस्तवः पशुसंस्तवश्च। तेषामतस्तथै
व व्याख्यायते। संज्ञानमसि। त्रीणि यजूंषि। समित्येकीभावमात्रमुक्तं। यतः एकस्था
नमसि। कामधरणं च। कामान् धारयति संपादयति। कामधरणं। पशवो वा
उषाः पशवः कामधरणमिति श्रुतिः। अतो मयि ते तव कामधरणं भूयात्॥
मयि ते पशवो भूयासुरिति श्रुतिः॥ उल्वाभिप्रायमेकवचनं। सिकता निवप
ति। अग्नेर्भस्मासि। भस भर्त्सनदीप्त्योः। भस्मसादृश्यात्सिकता भस्मेत्युक्ताः। १८२
अग्नेश्च पुरीषं पूरणमसि। भस्माभिप्रायमेकवचनं। अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो
यत्सिकता। इति श्रुतिः। परिश्रिद्भिः इष्टकाभिः परिश्रयति। चितस्थ। चिञ् चयने।

क्षिपापरिचितः परिसर्वतः चितस्यः। ताडग्नेताडग्भूचितोभूत्वाएनमग्निं आश्रय
ध्वं॥४६॥ गार्हपत्यइष्टकोग्निश्चीयते। अयं सः। षडर्चमाग्नेयं त्रैष्टुभं। चतुर्थी। षष्ठी
तु अनुष्टुभौ। इष्टकोपधानं कुर्वन्नग्निनयेन दर्शयति। अयं सगार्हपत्योग्निः।
चीयते। यस्मिन्चिते सति अभिषुतं सोमं इंद्रः वावसामेशानः कामयमानः स
न्जठरे दधोधारयति। किं सोमां सहस्त्रियं सहस्त्रार्हं। वाजं अन्नभूतं स
हस्त्राभ सहस्त्रामित्यर्थः ४ सहस्त्रेण संमितो घइति घप्रत्ययः। यद्वा सहस्त्रं
संख्यास्त्यस्मिन्सहस्त्रियं। तदामतो वेति सहस्त्रशब्दान्मत्वर्थे घः। अत्यं
न। नकारः संप्रत्यर्थे भक्षणानंतरमेवमदकरं। सप्तिं सरणं। त्वपि करं।
किंवाहजातवेदः। त्वमपि ससवान् हवींजिभजमानः सनवस्तूयसे जातविदिन्निः॥४७॥

ऋग्व॰
१८३
183

अग्नेयज्ञो हे अग्ने हे आयजत्र । आयष्टव्य अमर्त्या दायांयष्टव्या । यततेतवदिविव
ष्टुः । आदित्यलक्षणं । यद्यप्रथिव्याम अग्निलक्षणं । यद्वा अजवीभु । यद्वा अप्सु ए
तानि वर्चांसि समधूनि । येन त्वं वर्चसा त्वं उरु अंतरिक्षं । आततंथ । आतनोषि समानुः
वर्चश्च त्वेषः महान्नः । अर्णवः । अर्णस्वान् । उदकवान् । यद्वा अपो एवानांगमन
वान् । नृचक्षाः नृणां शुभाशुभं कर्म द्रष्टा । त्रिस्थानोऽत्राग्निः स्तुतः ॥४८॥ अग्ने दि
वः । हे अग्ने त्वं दिवः अर्णं उदकं । अच्छ आभिजिगासि । अभिजिगासि । आपो वा अस्य
दिवोऽर्णः स्तुप एव अनूमेनाघोतीति श्रुतिः ॥ देवांश्च अभिजिगासि । कान् देवान् इत्या
हः । ये धिष्ण्या ऊर्जस्विमे । अग्नूयउत्यंते । जकार कारक पुरुष वचनानां व्यत्ययः

१८३

किंच। मा। आपः। रोचने। लोके। स्थित्तस्य सूर्य्यस्य परस्तात् याश्च अवस्तात् दधस्तात् उ
पतिष्ठंते ताश्च अभिजिगासि। त्वमेवैतै रूपैः परिणमसीतिभावः॥ रोचनो ह नामैष लोको
यात्रैष एतत्तपतीतिश्रुतिः॥ ४९॥ पुरीष्यासः। अग्नयः। यज्जुषंतां। इष्टकापेक्षं विद्युवच
नं किं॥ अग्नयः। पुरीष्यासः। पशव्याः। प्रावणेभिः। जुड्गतो। प्रवणे गमनै लौकिकव्यापि मि:
सयोषसः। समानप्रीतयः। अद्रुहः। अहिंसितारः। अनमीवाः। निरोगाः। किंच। महीर्मह
तीः। इषः। अन्नानि जुषंतां॥ ५०॥ पृश्निमेड पदधाति। इडां। मग्ने। हे अग्ने इडां। अन्नं गोः
संबंधिनीं सनिं दानं पयोदध्यादि वंसव ह मानाय। यजमानाय त्वं साधय॥ प्रसाधय। किं।
ईडां पुरुदंसं पुरुदंससं। दंसतिकर्मनाम। बहुकर्मसाधन भूतं। कथं यथा भवति। शश्व
तमं। शाश्वतिकतमं। अनपायि चिरपायि चिरकालं यथा तथा सोपसेचनमन्ननित्यं यज

अ.स्र.टू. १८४

मानायदेहीत्यर्थः। विंश।नोः स्माकं तनयः। तनुभवः सूनुः औरसः पुत्रः स्यात् तां किं भूतः विजा
वा पुत्रपौत्रादिभिः प्रजातिमान्। विजयशिलो वा। हे अग्ने सा ते तव सुमतिः। यया सुमत्या
त्वं रोचसे। अस्मे अस्मासु भूत् भूयात्॥५१॥ द्वितीयामुपदधाति। अयं ते व्याख्यातः॥५२॥
पुरस्तादुपदधाति। दिश्रसि। त्वं चितांतासि। सादयति। तया देवतया सादितासती त्वं अंगिर
स्वत। प्राणवत्। ध्रुवासीद। निविशस्व। प्राणो यथा सर्वमंगं व्याप्य स्थितः। तया देव
तयेति वाग्वै सा देवता तां तिरस्व दिति प्राणो वा अंगिरा इति श्रुतिः॥ द्वितीयामुपदधाति॥ १८४
परिचिदसि। सर्वतः श्चितासि। शेषं तद्वत्॥५३॥ लोकंपृणामुपदधाति। इष्टकानाम॥
लोकंपृण। अछिद्रं पृ। लोकं स्थानं छिद्रं पृण पूरय। अथो अपि ध्रुवासीत॥ इंद्राग्नी बृह
स्पतिं च अस्मिन्योनौ स्थाने त्वां असीषदन्। आसादयंतु॥५४॥ सूददोहसा मंत्रेण। अधिवदति।

ता अस्य अनुष्टुप् । यज्ञाकृति परिणामभूता आपः उच्यंते ॥ व्यवहितपदो मंत्रः ॥ दिव
इत्येतत्पदमिह संबध्यते । दिवः च्युताः ताः सूददोहसः ॥ आपो वै सूददोऽन्नं दोह
इति श्रुतिः ॥ अन्नसहिता आपः अस्य विशः यज्ञस्य सोमं आश्रीणंति मिश्रयंति
यज्ञो वै विश इति श्रुतिः ॥ प्रश्नय ओषधयश्च श्रीणंति । अन्नं वै पृश्नीति श्रु
तिः ॥ दिवश्च्युता आपः ओषधीवनस्पत्यन्नभूताः सोमस्योपकुर्वंति इति भा १५
वः । कस्मिन् काले । देवानां जन्मन् जन्मनि संवत्सरे त्रिषु रोचनेषु । त्रिषु सव
नेषु । वचनव्यत्ययः ॥ संवत्सरो वै देवानां जन्मेति श्रुतिः ॥ सवनानि वै त्रीणि
रोचनानि च ॥ पुरीषं निवपति । इंद्र विश्वा ऐंद्र्यनुष्टुप् । विश्वा गिरः सर्वाः स्तुतयः
ऋग्यजुःसामलक्षणाः इंद्रं अवीवृधन् । वर्द्धयंति । किं इंद्रं । समुद्रव्यचसं समुद्रमिव विविधं

वनंनानामतिं। अन्नोऽभ्यः बलं वा रथिनां मध्येऽरथितमं। रथयुद्धलक्षणातिपायं। वाजा
नां अन्नानां पतिं। सत्पतिं। सतां श्रुतिस्मृतिविहितकर्मानुष्ठातॄणां पतिं॥ ५८॥ चित्तिं अ
वुरुखंनि वपति। समितमिति वतस्थाभिरुष्णिगुपरिष्टाद्बृहत्युष्णिकपंक्तिभिर्ध्यग्नि
ग्निदेवत्याभिः। चितयः उरवश्च द्वौ अग्नी देवतया सां ताभिः। त्वतीनु याउरवाग्निदे
वत्या हे अग्ने युवां समितं। संगतिं कुरुतं नं। इएणगतो॥ संकल्पेथां। एकसंकल्पौ
वमवतं॥ किं युवां। संप्रियौ। संगतिप्रियौ। रोचिष्णू। रोचनशीलौ। सुमनस्यमानौ। १८५
परस्परं सौमनस्यं वितर्यंतौ॥ इषमन्नं उर्जं रसं च अभिसंवसानौ। व्रता व्रतानि कर्माणि वस
माकरं। चित्तानि मनोगतान्संवकारान् समाकरं। उकारः समुच्चयार्थः॥ एवं मनः कर्म
संस्कारैरेकीभूतेरेकीभूतं त्वां प्रार्थये। हे अग्ने हे पुरीष्य पशव्य त्वं नः अधिया। अधिपातिर्भव॥

यजमानायघृष्टंडुर्ज्जंचमेहिदेहि ॥ ५८ ॥ अग्नेस्त्वं हे अग्ने त्वं पुरीष्यः पशव्यः रयिमा
न्पुष्टिमान् पुष्टिमांश्चासि अतः सर्वा दिशः शिवाः कृपाइ हस्वं योनिं आसदः ॥
५९ ॥ भवं तन्त्रः । व्याख्याते ॥ ६० ॥ उखां शक्त्याहि मुंचति । मातेव पुत्रं । त्रिष्टुप्
उखास्तुतिः । उखा पृथिवीम्मयी भूत्वा पुरीष्यं अग्निं स्वे योनौ उत्संगे मातेव
आभाः आभावीत ॥ धारितवती । उष्मन्त्र । प्रथम पुरुषरूपं । विश्वकर्मा प्रजापतिः
तां उखां विमुंचतु । शिक्यात । किंभूतः । विश्वैर्देवैः ऋतुभिः संविदानः । अहोमहत्क
र्मकृतमिति संवादं कुर्वन् ॥ ६१ ॥ नेर्ऋतीनां इष्टकानामुपधानं तिसृभिस्त्रि
ष्टुब्भिः । असुन्वंतं । सोमाभिषवमकुर्वाणं अयमानं नान्यैः ऋतुभिः इष्ट्वा । तंप्र
तिगच्छ । परिगृह्णीष्व । किंचातेनस्य चोरस्य तस्करस्य पापस्य इत्यां अन्विहि

ऊ०अ०टी०
१८६
186

गतिं अनुकुर्वन्न् गच्छ। पुनरप्याह। अस्मत्तः अन्यं इच्छा ग्रहीतु। सा ते तु वड्‌त्या गतिः। एवं
दंड गर्भं उक्त्वा सा न्याह। हे देवि निर्ऋते तेतुभ्यं नमोस्तु॥ ६२॥ नमः सु ते। तिग्मसुत्वाह
व तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः। तस्याः संबोधनं हे तिग्मतेजः। हे निर्ऋते ते तुभ्यं सुशोभ
नं नमः अस्तु। निर्ऋतिः कृच्छ्रापत्तिः। अवदशा वा भूमि वा। एतं अस्मयं। अयोमयं
बंधं जीवभावलक्षणं। जन्ममरणलक्षणं वि चृतः। विमुंचि॥ यती छेदने। यमेन हं वं
संसारे। किं च। यमेन अग्निना यम्या। पृथिव्या वा। अग्निर्वै यम इयं यम्येति श्रुतिः। संविदा १८६
म एकीभूय त्वं उत्तमे नाके उच्छ्रित स्वर्गे एनं यजमानं अधिरोहय॥ ६३॥ यस्यास्ते
हे घोरे विषमशीले यस्यास्तव आसन आस्ये मुखे जुहोमि हविः। किमर्थं। एषां बंधानां।
अवसर्जनाय। विमोकाय। सा त्वं एतान् बंधानस्मत्तो विसृज। किं च। जनो लोकः यां त्वां

भूमिमिति कृत्वा प्रमंदते। स्तौति। किं च त्वां विश्वतः सर्वतः निर्ऋतिं अंपरि वेद। जानामि।
६४॥ शिक्यरुक्मपाशेंद्रासंदीः परेणास्यति। यं ते देवी त्रिष्टुप्॥ यजमान उच्यते। नि
र्ऋतिर्देवी ग्रीवास्व विचृत्यं अविचृत्यं पाशं ते तव ग्रीवासु कंठे आबबंध। तं ते तव पाशं आयु
षोऽग्रे मध्यात् प्रतिचिन्वामि विमुंचामि। स्यपतिरूपस्तब्धो निर्मोचनार्थः। नकारः संप्र
त्यर्थे। अग्निर्वा आयुस्तस्यैतन्मध्यं यच्छितो गार्हपत्यो भवत्यवितत आह वतीप इत्यश्र
ताः। अयोन्मुक्तपाशः सन्नु हे यजमान त्वं एतं पितुं अन्नं अद्धि। भक्षय। किं त्वं प्रसूतोऽ
नुज्ञातः। निर्ऋत्या। उदपूत्रं निविच्योतस्मात् मे हृ कमुत्तिष्ठति। नमो भूत्यै। विराडेकपदा।
भूतिर्देवत्या। भूत्यै श्रियै नमः॥ या भूतिरिदं अग्निं लब्धेणं कर्म सं चकार॥ ६५॥ शालाद्वा
र्येपिस्थनं। निवेशनः। ऐंद्री त्रिष्टुप्॥ योऽग्निर्विश्वारूपा। सवितारूपाणि। अहवनीया

द्रौ निशचीभिः कर्मभिर्युक्ता । निसत्ता देववद्वाग्निवत्स्रे पश्यति । किंभूतः । वसूनां निवे-
शनः । संगमनेश्च समरे संग्रामे । पथिनां परिपंथिभिः सह इंद्रेना इंद्र इव तस्थौ ।
तं वयं स्तुम इति शेषः ॥ ६६ ॥ सीरं युज्यमानमभिमंत्रयते । सीरायुंजंति । गायत्री
त्रिष्टुब्रूपं । कवयो मेधाविनः सीराः सीराणि पूजार्थं बहुवचनं लांगलानि युंजं-
ति । सज्जीकुर्वंति । पृथक् नानायुगा युगानि च वितन्वते । किं कवयः धीराः धीम-
तः । अग्निक्षेत्रविदः । किमर्थं देवेषु सुम्नया । सुखं कर्तुमिति शेषः । द्वितीयार्थे १८७
या ॥ ६७ ॥ युनक्त । सीराणि युनक्त । युगानि गानि वितनुध्वं । ततः योनौ कृते इह
क्षेत्रे बीजं व्रीह्यादिं गिरा वाचा । याजं सधीत्यादिकया वपत । वश श्रवमसेन वपे-
त । वाजं वेगीरन्नं श्रुष्टिरिति । यथा क्षिप्रः । अन्नं जातिः । सह्मवरसा फलेन वर्ती ।

इतिसमराअसतान्नवेत।सहएषःदात्वालक्षंतुबभंनः अस्माकंनेदियःअंतिकतमं
आदूयात्।आगछेत्।एतदुक्तंभवति।अतिवनत्वात्।ओषधीनांनिकटतमंदा
त्रंभूमेअपक्वंफलंआगछेद्यथातथा।वयतेति।इत्यशद्योऽनर्ककः॥ ६॥ वत
त्रःसीताःकृषति।वतस्थमित्रगिः।तत्रदेविसुभगे।तृतीयापंक्तिः।थनुशुनंफु
पू।शुनंसुकालं।सुनमितिसुखनाम।शोभनाःफलाःलांगलाग्रस्थालो
हाःभूमिंविकृषंतु।सुखेन।कीनाशाः।हलिनःवाहैःरस्तुडुद्भिः शुनंसुखेन
भूमिंअभियंतु।अभिगछंतु।एवंकृष्टेक्षेत्रेसति।सुनासीराअस्मेअस्माकंअ
नभीःसुपिप्पलाःशोभनफलाः।कत्रेना।कुरुतनाशुनोवायुःसुपर्यंतरिक्षेसी

उ॰अ॰ २
१८८

६

स आदित्यः सरणात् । वायश्चादित्यौ द्वयोर्व्रकुवचनं छांदसं । किंभूतौ । हविर्जातोर्ज्जी
माना । तोशतिर्वधकर्मा । उदकेन निघ्नंतौ । सिंचंतौ भूमिं । छ । घृतेन सीता । वि
श्वैर्देवैर्मरुद्भिश्चानुमतानुज्ञाता सीता मधुना मधुरेण घृतेनोदकेन समाज्यतां ।
संसिच्यतां । एवं सिक्तासीता । सीता विभक्तिव्यत्ययः परोक्षत्वात् । अस्मान् प्रत्य
ति पयसा अस्मानावर्तस्व । स्वयं अभ्यावर्त्ततां । पुरुषव्यत्ययः । किंभूता । ऊर्जस्व
ती । अन्नवती । पयसा पिंवमाना पूरयंती दिशः ॥७०॥ लांगलं । तत्र लांगलं । १८८
इत्यादानं उद्वयति उत्क्रमयति । अवि । पीवरी । उष्णून स्तनकपोलौ प्रपूर्व्ये पूर्व
तिर्गतिकर्मा । प्रकर्षेण पूर्वति गमयामा । प्रथमयूवति । तां । प्रस्थावत् । प्रस्थान

२ २

युक्तं उक्षू घ्नवेगोपेतं रथवाहनरणं । अश्वं चातत्र किलांगलां यदीदृशं । पवीरवत् । प
वी आत्मा सास्यास्तीति पवीर फालः सोमन्वर्थीयः । तदस्यास्तीति पविरवत । फालयु
तं । सुशेवं । शोभनसुखकरं । सोमपित्सरु । सोमं पिबतीति सोमपायस्य याजः । तस्मिन्न
सोमपि । त्सरणशीलं त्सरु । भूमेः खननशीलं । यद्वा त्सरयति नाशयति पापमिति त्स
रु ॥७१॥ कामं । सीतोच्यते । हे कामदुघे कामानां प्रपूरणि । त्वं मित्रादिभ्यः कामं धुक्ष्व ।
पूरय ॥७२॥ अनुडुहो विमुंचति । विमुच्यध्वं । अनुडुहा गायत्री । हे अघ्न्याः अहंतव्याः
हे वयानादेवयानकारिणः कृषिं कृत्वा विमुच्यध्वं । युगात्वयं अस्य तमसः शोकी
दिरूपस्य पारं अगन्म आगतवंतः । तदेवस्य पश्यति । ज्योतिः परमात्मलक्षणं आयाम ।

उ॰अ॰पु॰
१८९

शप्ताः॥७३॥ आकुणस्ते वेस्तु होति। सजूरशब्दः। यजुरेतत्। अब्दः संवत्सरो ऽलं प्र
दाति। संवत्सरः अयो वौभिः मासैः। सजूः। समानजोषणः। यदा अयवा श्वा इ
मासामासा श्चोर्ध्वं तेऽजाः अरुणीभिः। अरुणा वर्णाभिर्गोभिः किरणैः सजूः
अश्विना अश्विनौ दंसोभिः कर्मभिः। सजोषसौ। सूरः रविः एतशेनाश्वेन
सजूः। वैश्वानरः इडया घृतेन सजूः। गौर्वा गन्धर्व इडा शब्दे नोच्यते। ध १८९
तेन स्वाहास्तु हुतमस्तु॥७४॥ देवेसर्वौषधं वपति। सप्तविंशतिरनुष्टु
भः। ओषधिस्तुतिः। पंचदशानुवपने विनियुक्ताः। या ओषधीः। या ओष
धयः पूर्वाः प्रथमा जाताः। त्रेयाणां युगानां समाहारः त्रियुगं त्रिकालं वसंत
न्याभ्यः ओषधीभ्यो भाविष्यत्कामसंबंधिनीभ्यो देवेभ्यस्तनुभ्यस्ततवो वै देवा इतिश्रुतिः। १

२ १
प्राव विशरदि॥ मेतुभ्यो र्पयि स्तवा। अपधि समद्धाः कर्त्तव्या इति॥
त्रियुगं पुरो॥ औषधि युगानि समाहृतो निं त्रियुगं पुरा॥ पूर्वपूर्वे बुधैता मं२
दि पुष्प पूर्व स्मिन्नहि संवत्सरे उत्पन्ना ओषध योनि देवे उप्यंते॥
किं ते पाप्नित्यत आह। मनैनु मन्ये जानामि। तासां बभ्रूणां बभ्रु
मं२ वर्णानां बभ्रूः सोमः। शतं धामानि॥ धाम शब्दः स्थान पर्या
यः संवत्सरोपल्याक्षितमेकैकं स्थानं यादिदंश तायुः शता

उवटभाष्य
१९०
190

र्यः शतवीर्यः॥ पुरुषः एतानि शतं धामानि सप्रचा। अयं एव मे मे शीर्षण्या
णि स्तानेतदाह॥ शतं वः हे ओषधयः शतं वः युष्माकं। अंबमातरः
॥ धामानि जन्मानि। सहस्रमुत वो रुहः अपि सहस्रं युष्माकं वि
रोहणानि संति। अधा शतक्रत्वः। अथ एवं सति हे शतक्रत्वो बहुक
र्माणः। यूयं प्रजापतिमिमं यजमानं मे मम संबंधिनं। अगदं
गदो व्याधिः॥ अव्याधिं कृत। ओषधीः प्रति। हे ओषधयः प्रति
मोदध्वं हृष्यत। पुष्पवतीः प्रसूवरीः। पुष्पवंत्यः प्रसववत्यश्च

॥७६॥

राम
१९०

सत्य:। ततोनंतरं अ-घाइव संग्राम्यायजित्वरी: सह यज्ञमानशी
लामूत्वाविविघ्नंव्याघिंरुंधंतीतिविरुधः।पारपि त्व: पारशी
लाभवत॥अस्माकमितिशेष:॥१२॥ ३०बध्वीइति। हे ३०बध
योपाः पूपंड्गातिइच्छं अशनदानव्याध्यपगमादिभिरूपकुर्वंतो
मातरोजगन्निर्माच्यः।तद्धोदेवा: युष्मान्हदेव्य उप संगाम्यब्रुवे
।बंवीति.... प्रार्थया।मिासनेयंसंभजनेयां।अघंगांवासः।आत्मा
नंचा।सनेयंतव यज्ञपुरुषप्रजापतिरूपिणं॥अघछंव:
शेषा।

उवटभाष्य
१८९
191

चल धः पादोत्र प्रथमो व्याख्यायतो। यः सनव यपूरुषं यदा यूपं सनव
धासंसे - वचं पुरुषं यजमानं। अयध्व अच्छेवः। युष्माकं निव
र्तनं आवस्थानं आश्रयणं ध्यामुपभातिहा विभर्तानां मुपस्थानं।
पर्णे वः। पलाशपर्णमय्यां जुहूं वः युष्माकं वसतिस्थितिः। होमा
र्थमध्वर्युणा कृता। अयध्व अच्छे पर्णे यो स्तद्धित लोपः छांदसः। अथ
पितद्धितेन कृत्सन्वानि गामा वमन्वं नीति। गोभाज इत्किलासप राम
इत्यब्दः। पदपूरणः। किलेति विद्याप्रकर्षे। ततो गोहलानां सत्वः १८९

गोभाजं गोशब्देनादित्यो भिधीयते। आदित्यभाजः॥ सूर्यंकि
लभवथातदुक्तं॥ असौ प्रस्ताकृत्तिः। संगादित्यमुपतिष्ठते॥ ध्यर
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति। पष्ठा अ
श्वच्छेनिषदनं॥ तथाहि। अश्वच्छे फलिते सर्वाः अपच्चयः
८फलवत्योभवंतिपर्णैः फलितेकोड्वादयः फलिताभवं
ति। गोभाजः पृथिवीभाजश्चत्रमांसत्यः किलभवपाल
पुक्तं॥ यदापुरुषंसंसेवध्वं॥ भोजनादिभिरूपकारैरेवं

192

दुःखधार्यंगतयोयूयमित्यभिप्रायः॥७९॥यत्रौषधीः॥यत्र
यस्मिन्पुरुषेऽमै षज्यकं तैरिहे ६ औषध्यो यूयंसमग्मतस
मागच्छताव्याधिंजेतुं कपमिव राजानःस ता विवायाघाराजा
नःसमितौ संग्रामेशत्रुंजेतुंसमागच्छंति।किंतत्रेत्यतआह॥
विप्रो ब्राह्मणःसउच्यते भिषग्वैद्यः।रक्षोहा च।अमीवचा
तनश्च।अमीवंव्याधिंचातयतिनाशयति।व्याधिनाशनः॥
।८०।अश्वावतीं॥सर्वाऔषधीरितिबहुवचनस्योपदेशादि

य २

हापिबुद्धवचनंभयति।या ॐ षच्छ यच्छअच्छावत्यः अच्छसंपादि
न्यः सोमवत्यः सोमयागसंपादिन्यः ऊर्ज यत्यः ऊर्जबलप्राण। योः।ब
लसंपादिन्यः।उदोजसः उद्धतं ॐ ओयासांताः उदोजसः।ताः सर्वाॐ
षधीअहंवा।आअविक्षि।वेधिनामामि।विद्दित्वा।वा।अस्मै अरिष्ट
तातये।इष्टाति विनाशायः।नरिष्टं।आरिष्टं।अविनाशस्स्यलतत्तनं।अ
तस्मै २ रिष्टताति।अरिष्टतातये।अ [illegible] विनाशननाय।मैषज्यंकरोमीतिशे
षः।।५।।उद्धुष्पाः।।उच्छ्व्यईतैरेइत्यनेन संबध्यते।उदीरते उद्धच्छंतिप्रका
६२

उवटभाष्य

१९३

काशी भवं तिश्रुष्मा वीर्याणि ॥ ३ ॥ पश्चीनां संबधानि कर्षमिव गावः ॥ गोष्ठा

दिव निष्क्रांताः किं कुर्वंतीनां । ध्नन्तं सनिष्पंतीनां संभनानां । यम्मानार्थं ।

आत्मानं तव संभंजमानानां यजमान पुरुष ॥ ८ ॥ इष्कृतिर्नाम ॥ उपसर्गै

कदेशलोपः । छांदसः । निष्कृत्यं वीर्याणि ॥ पश्चीनां । विनाशं व्याध्यादेः क

रोतीति निःष्कृतिः । निष्कृतिस्तावत्ता युष्मदीया । यामातुर्नामव्युत्पत्ति राम

इत्यभिप्रायं । अ यो आपिच यूयं स्थ भव थ ॥ निरुत्कीं व्याधि निःकृयणा ॥ किं १९३

चासीराः सह इरया अन्नेन वर्त्तन्त इति सीराः पलत्रिणीः पतनशीलाः पक्ष

193

ति। मन्यमानस्य यथात्मा नश्येदेवं व्याधेरात्मा नश्यति यदाह मोप
धीर्हस्त आददध इति संबंधः॥ ८॥ पाय स्यौषधीः॥ यस्य रोगिणः हे
ऊषध्यः प्रसर्पथ। अंगमंगं परुष्परुः। सर्वाण्यंगानि सर्वाणि पर्वा
णीत्युक्तं भवति। परुःशब्दः पर्ववचनः तस्य रोगिणस्ततो यक्ष्मं वि
स्त२ बाधध्वे। तत्स्मादंगपर्वसमुदायात्। व्याध्यपगमं कुरुध्वं क
पमिव। उग्रो मध्यमशीरिव॥ उग्रः क्षत्रियो बद्धगोधांगुलित्राणः
स एव विशिष्यते मध्यमं भागं मृणातीति मध्यमशीः। स यथा शत्रून्

बाधते यूयं एवं यूयमपि शिरोजिल्लेशोगं विबाधध्वं इत्युपमार्थः॥
यद्वा उग्रो रुद्रः। स एव त्रिम्स्नलमध्यमेनम्रुणानातिमध्यमशीः। स
यथा पुरांते सर्वं जगत् भस्मसात्करोत्येवं यूयं व्याधिं कुरुध्वं॥
८५॥ साकं यक्ष्म॥ साकं सहेत्यर्थः। हे यक्ष्म सह प्रपत प्रएा चाषे श्य४
ए किकिदीविना चाषेण पक्षिणा किकिदीविना शब्दानुकारिणा
मेतत्र किकि एवं यो दीव्यति तेन सह प्रपत सहितत्वसार्थजवितंः
॥ साकं वातस्य ध्राज्या॥ गत्या प्रपत॥ साकं नश्य॥ प्रपत नाहि॥ नि

हाकिया। निर्हांतिकाय मितिनिर्हाका॥ निर्सर्गतिः। कृच्छ्रापत्तिः। तया
कृच्छ्रापत्त्या सह नश्या हे मदना। यद्वा शब्दानुकरणमेतत्। हा
कष्टं निर्गतो हं कृपा। ओषध्या एवं रूपया शब्दानुकरणेन
तया सह नश्या हे मदना। अपुनरागमनाय॥ ८७॥ अन्या वः
हे ओषधयः॥ अन्या ओषधीः। वः युष्माकं अन्यां। ओषधीं
अवतु। पालयतु। अन्या ओषधिः अन्यस्या ओषध्याः प्र
भाव उपावते ति पुरुषवचनव्यत्ययः। उपावतु। उपगम्यवा

उवटभाष्य
१९६

न्त यन्तु॥ ता एव रूपमेव सर्वाः संविदानाः संजानाना इदं मेममा प्रावत। प्रपालयत। व वचः वचन मार्षं॥८८॥ याः फलिनीः या अफला यः फलवत्यः याश्च अफलाः फलरहिताः याः अपुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पवत्यः बृहस्पतिना अभ्यनुज्ञाताः। ताः नः अस्मान्मुंचंतु अंहसः पापात्॥ इति उत्तर मनारभ्यवादमंत्राः॥ तेषां लिंगतो विनियोगः। मुंचंतु मा शपथ्यात्। विमुंचंतु मा शपथ्यात् शापनिमित्तात्। किल्बिषात्। अथो अपि वरुणस्य वरूणनिबंधना

राम
१९६

॥८९॥

त् उतायोपि च यमस्य संबंधिनः पड्वीशात् बंधनात् पड्वीशब्दो बं
धनवचनः संदानमर्वंतं पड्वीशमिति दृश्यते। किंच। सर्वस्मा
देव निमित्तात् किल्बिषात्। मुंचंतु। यत्किंचिद्धि नस्ति॥ पापं कर्तुः
संबंधि नीतत् किल्बिषमित्युच्यते॥ ब्रह्मसत्यादि॥ ७०॥ अवपतं ह४
तीः अर्वाचीनं पतन्त्यः। अवदन्। उत्कृष्टवत्यः दिवः परि दिवो [illegible] द्युलो
कात्। ओषध्यः किमवदन्नित्यत आह॥ यं जीवमनुक्रांतं प्रा
णं = यमश्नवामहै व्याप्नुमः॥ न रिष्यति विनश्यति पूरुषः। छांदसं [illegible]

१९७

८२

दीर्घत्वं॥८१॥या ओषधयः सोमराज्ञीः आसामिति सोमराज्ञी
र्यासां अनंताः शतविचक्षणाः बाहुवीर्याबह्वीवास्तोतारोविच
क्षणाः आसांबहुविचक्षणाः अनंताः शतविचक्षणाः॥बहुवीर्याणां
तासामोषधीनांमध्येत्वंभवसि उत्तमात्वंयतः अलंकामायभवा
शंसुखंचहृदयायभव॥८२॥या ओषधीः।या पृ पयहे ओषध
यः हे सोमराज्ञ्यः विष्ठिताविविधांस्थिताः पृथिवीमनु।तावहसा
तिप्रसूताः अस्यै ओषध्यै संदत्तवीर्यं येन यं बहुवीर्यंभवतीत्य

भिप्रायः॥ ॥ यास्य यो ऽषध्य पः॥ इदं च चउ पञ्च लंति॥ स
मीपस्थिता या अ अतिदूरं परागताः देशा अवहिताः ताः संनि
धानी कृत्याहं ब्रवीमि सर्वाः संगत्य संभूय इदं वीरुधः॥ विरो
हणाः। अस्यै संदत्तवीर्यं प्रभवं॥ ॥ मा वो रिषत्॥ मा रिष
तु। मा विनश्यतु। वः युष्माकं खनिता। यस्मै च पुरुषाय अ
हं खनामि वः युष्मान् किंचाद्विपात् स्त्रीपुंसं। चतुष्पात्। ग
वादि संख्या स्य पूर्वस्येति पादशब्दांत लोपः॥ अस्माकं सर्वं

स्तु। अनातुरं अनाकुलं पुष्यात् प्रसादादितिशेषः ॥९५॥ ऽपध
यः। ऽपध तः। समवदंत संवादं कृतवत्यः सोमेन सह राज्ञा सो
मो हि ओषधीनां राजा किं समवदंत। यस्मै पुरूबादेमैं पज्यं
कृणोति करोति ॥ ब्राह्मणः व्योतं तु रेह सोम राजन् नू पारया
मसि। पारयामः उत्तारयामो व्याधेः सोमेन सह संवादो व्याध्यप
गमइ ठीकरणर्थः ॥९६॥ नाशयित्री। बलासस्य बलमस्य
ति। ज्ञिपत्ति। बलासः श्लेपः। अर्शसः ... व्याधिः उपचितांश

रीरे येउ पक्वा यंते। भ्याप पुगद मूत्रीपद प्रभत त यः। तेषां चत्वं ना
शिनी भव सि। अ थो शत स्य य क्ष्माणां माविव हृ नां व्याधीनां ना
शपि नी त्वमसि। प्राकारी। अरूः। ज्वलमु च्यते। मुखपाकस्य
तोदेनां शनी त्वमसि। पदारू चंदी वो। अन्नपाकस्य अरूः। अ
दीप्तिर्मंदाग्नित्वं तस्य चत्वं नाशनी भवसि। ॥ ॐ यत्स्य त्वं इ छं भूतासि ८७॥
। अंतः ॥ ... ॥ त्वां गंधर्वा अखनन् आभि लक्षित का म मा त्व यं
। त्वां वइ ... इः त्वां ववहृ स्यातिः त्वां चा। हे ओषधे सोमो राजा वि

उवटभाष्य
१९९
199

न १

प्र न जानानः। उप योगं प्रकृष्मां महाव्याधे रमु च्यत मुक्तः॥ सहस्व ॥ ९८ ॥
पत स्वभिकुं भरता जभतोहं या यो सह स्व अभि भव मेमम भरा
तीः अदान शीलाः शत्रुसेना सह स्व च। अभि भव। एतनायतः
एतनां संग्रामः संग्राम कामान् शत्रून् सह स्व च। अभि भव च
सर्वं पाप्मानं सर्वं प्रभु भंक स्मादभि भव॥ नक मेलि त्वमस्मा
भिर्न पुज्य सइति विते। यतः सहमानासि अभि भव शा ताचि
त्वं है अपघो॥ ९९॥ दीर्घायु स्तो पुनरपि त्वां प्रार्पयामः॥ दीर्घा

राम
१९९

न २

युस्तवेहे ॐषधेरवनिलाध अहंभू यांसंपस्मेव आतुरायत्वात्वां
अहं रवनासिस्स चदीर्घायुर्भूयात्।अ थापिवत्वंदीर्घायु
र्भूलाअमेवरवांडिता युर्भूत्वारालवक्षावालिशशब्दोंकुर
वचनः।वर्द्धकुरवि रोहतात्।विरोह।लुद्योस्तात ड्शिषीर्ढि त्या ४
नातालड्ःदेशः॥अनेवरवांडित भूत्वा मनेकै रंकुरैः संति
ष्ठस्वेत्याशीः॥१००॥त्वमुत्तमा त्वमुत्तमा आसि ॐषधेलवचव
भाःशाजतात्सतमात्मादपः।उपस्तबः।उपकाराय ॐषधीनांति

छंतीति उपस्तयः। एवंविलासादात् [illegible] ताः अपस्तिः अस्मत्पुरु
तत्राहिताः प्रसवंति। नवरं ज्ञा॥ भोग्या भवंति। यथा तथैवैतेव
द्धाः उपस्तयः। एवंविलासादात् उपास्तिताः उपस्तिः अस्मत्पुरुष
ः अस्माकं यः अस्मान् अभिदासति द्वस्तउपद्यये। अभिहित॥१०१
।चतस्रो वोवे ९ का ग्व नी तस्स प्रिसंग्नि रूपद्धाति मामाकायां
त्रिष्टुप् पंमा मा हिंसीः। पूर्वः प्रतिसंधायः॥ उत्तर अस्मादादेशः
॥ [illegible] ।मा हिंसीत्। मां। जनितायः पृथिव्या जनितामंत्रे इति॥ यो
जोपः। जनितायः पृथिव्याः प्रजापतिः यो वा दिवं सत्यधर्मा व्या

नट्।वा शब्दः॥समुच्चयार्थीयः।व्यानड्डिति व्याप्तिकर्मा श्नुत्यातुस्स

जैतेरेघेव्याख्यातः पश्चादिवंसत्यधर्मा सत्यधारणः व्यानडुअ

सज्जत।पश्च आप मंड्डाः।प्रथमो जजान मनुष्यावा आप श्च

द्राइति श्रुतिः।मनुष्याएवहि।यस्मेनाप्नुवंति खंडूलोकं पितृमार्गा

नुसारिणः।पश्चाश्च अपः।वा यनीयाः।प्रथमं शरीरं जनितवान्।

अपां वा पानीयानां कारणं भूतानां जननेयो मनुष्यान् जनित

वानिति।कार्येकारणत्वोपचारः।कस्मैदेवाय हविषाविधेम।पृ

ष्ठेभ्रः तः प्रजापतिः।कैस्मैकस्मैकाय इति प्राप्ते स्मै आदेशः छांदसः

उवटभाष्य
२०१
201

।सर्वनाम्नःस्मैइतिहिपाणिनिः।नचैत्तसर्वदेवतानांत्वात्।प्रजापु
तयेहविषा।हविरितिविभक्तिव्यत्ययः॥वि[illegible]धातर्दानकर्मणिस्मै
प्रजापतयेहवि[illegible]र्दध्मइतिसंबंधः॥दाक्षिणात्यउपदधाति।अ
१०२॥अभ्यावर्त्तस्व।पार्थिवीआग्नेयावापरोष्णिक्।अभ्यावर्त्तस्व
॥अभिमुखीभव।अग्नीप्रत्याहूताभव।हेपृथिवि।यज्ञेन।य
ज्ञसाधनभूतेनहविषा।पयसापयसावसहकर्मकारणा राम
दित्यर्थ।आहावपालचंद्रषेतेतव।हेपृथिवीपरोष्णिक्।अग्निः २०१
इषितःप्रजापतिः।प्रेषितःआरोहतु।आरूढवान्॥प्रक्वाद्

पददधाति॥ आज्येयीगा यत्नीहे [illegible]॥ अज्ञेय यत्तेतव ध्रुकं सारं
शुक्लं वाय वंइ आल्हादनं यंय व यज्ञियं यज्ञार्हं तदृ वेभ्यो पाव
देवेभ्यो वा सकाशात्॥ भ राम सिसंभ रामः॥ ॐ न रउ पद दाति इ ॥१०४॥
यमूजं त्रिरूपा आशीर्प्रायो मंत्रः अस्मिन्मंत्रे विशेषविशेष्यभावा
५४ त्। यत्त दभ्यां वाक्यपूरिपूर्तिः क्रियते। यमइ पं अन्नं यम ऊर्जं त
दुपसेवनं यादि पयो घृतादिकं आहं इतङदीयादिशः आदं आददो
गृहीतवान्। यच्च सत स्य सत्यस्य योनिं स्थानं तिस्रो विद्याः अहं
मादेदे। यच्च महिषस्य महतइ च्छावत भाज्यैः। अथायं आहुति

आदद्दे।उदीच्यादिशः।एतत्सर्वं आमणो पुविशलोलनू पुः आवि
शातु।मांगोषु चलन्त पुच पुत्रपौत्रादिकास्तु सिकताः प्रच्च
मयति।जहामिपरित्य जामि।उदीच्यादिशिस्थापयामि।सेदिआ
यसादं।आनिरां अव मानि अमीवांव्याधिं॥अप्रये पेन षड्ढे चेन
सिकतानिवपति।१०५अग्नेतव।प्रपमेविशारपंक्तीतिस्त्रः।सलो
वहत्यः पष्ठी उपरिष्टाज्योतिः।हे अग्नेतव संबंधीधूमः प्रवोवयः
ञ्मुष्मिन् लोके श्रावयंतीतिश्रवः वयोन्नंतस्याकृतिपरिलामदारे

एतन्निमित्तभूतत्वात् ।१४। भ्रमोवयउच्यते ।१५। भ्रमो वा अस्य भ्रामोवर्षः सहो
न यमुष्मिन् लोके भ्रामयतीति श्रुतिः ।एवं प्रभावस्त्वावतव ।१६। महः
।अपमहिमहत् ।भाव्यंते अर्चयः ।अचिं विलिंग व्यत्यय ।यः ।हृदि
भावसो विभूतधनाकिंच ।बृहद्भानोमहाद्दीप्तेशववसा बलेन स
३१२ हितं वाप्नं तं उद्यांउ व्याहर्वशाहर्द धासि ददासि ।दाशु बेहत्तीविद
र्वत ।यजमानायाहि कवेक्रांत दर्शन ।१८। पावकवर्चाहि
अग्नेयस्त्वं पावकवर्चाः पावकवर्चाः शक्तिः शुक्रवर्णाश्च शुक्रं

शक्तिम्या। अनन् न नर्वाम्या। अपरिहीणशक्तिः सन्। अन्यः न शक्तिर्वा
सन्। उदयार्थं उदृधासि। मानुनादीप्या। यस्त्वं पुत्र इव मातरामा
तापितरौ उत्समेव रथ सिवि चरन्। उपचरन्। उपावरिव उपसंग
म्यपालयसि। सदैव मनुष्यं जगत्। यश्च त्वं। प्रणासि पूरयसि
रोदसी द्यावापृथिव्यौ उभे आविवेश द्यावापृथिवी रोदसी ते एव
उभे एते। क्रिोध्रू प्रेनामु प्रमत्ते मामतिभूतिः। लंत्वा स्तु मह्य इति वाक्य
शेषः॥१९॥ ऊर्जो न पात् ऊर्ध्व शब्दे पनाप उवांते तत्र न पाठे वेन

चपौत्रः।हे अपांपौत्र अप्सः अोषधिवनस्पतयो जायंते अोषधिवनस्पति
भ्योग्निर्जायत एव मपांनपादग्निः जातवेदः जातप्रज्ञानः स्वशक्तिभिः
साधुसंशनैः स्तुतइतिशेषः।अंदस्वदीप्यस्व।दीधितिभिः कर्माणि
मिलनं सतैर्निहितो निहितः स्थापितः कस्मात्त्वं वपमे वद्भूमइत्यवे चयहि।
६ त्वे अंसंदधुर्मूरिवर्पसः त्वोयिइषः अन्नानि हविर्लक्षणानि संदधुः
प्रउक्तवुः।। मूरिवर्पसः।वपइति रूपनाम।बहुरूपा यजमानाः।जगत्यु
त्पत्येनोपगताः।चित्रोतयः चा वनीयानि अवनानि तर्पणानि येषांते

निश्रोत यस्त्वा मजाताः वननीयजन्मानः विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्नाः।
अत्यस्तं मंदस्मीति संबंधः॥१९.८॥ इरज्यन्। अत ऊपरितनो द्वि वः प्रथ
मंव्यारव्यायते। सहृत्यस्य स्थाने यद्वोव त्रिः सर्वनामसामान्याद्धावव
शाद्य विभक्तिव्यत्ययो त्रं कल्पनीयः॥ सदृशं तस्य वपुषो विराजति। यस्त्वं
दर्शनीयेन वपुषा शरीरेण ज्वालालक्षणेन विराजसि देदीप्यसे ए
ष्णिपूरयसि। सानसिं चिरंतनं कर्तुं संपंलोववाधि॥ इरज्यन्
देदीप्यमानः॥ हे अग्ने प्रयपस्य एषु अर्वस्सा॥ स्वापोत्ति व। जंतुमर्भ

शु॰ बैरध्व युष्मत्प्रतिभिक्षीयमानमिति शेषः। अस्मे अस्मासु चाहे
ध्यमर्त्यैर्ध्य मरणाधर्मैर्नराः राधोधनानि धारैर्नर स्वापयन्नप्रप ५२
पत्स्वेत्यनुपंच्यते॥ १५८ इन्कर्त्तारं। यं त्वां इन्कर्त्तारं निरुपसर्गस्या
दि लोपः। निश्चयेन कर्त्तारं। अध्वरस्य यज्ञस्य स्वध्वेतसं प्रकृष्ट
प्रज्ञानं। क्षयंतं क्षि निवासगत्योः। क्षियंतं निवसंतं। राधसो
महः॥ राध इति धननाम। सप्तम्यर्थे षष्ठी। राधसि महति स्तुमः से
सत्वं रातिं दानं दधासि कस्य संबंधिनो नामस्य वननीयस्य दातुः

संबंधिनीकं पंमूर्धास्य गोभगशब्दो धनवचनः। शोभनधनां
।किंच। महामिषं महती चइषं रयिं अन्नं वा दधासि सानसिं पु
राणं च। रयिंधनं। अस्मयं मानं विषयं निधानं लभणं दधासि
॥११॥ सत्रावानं॥ मंत्रो सत्रावानं सत्यवंयं तां महि पंमहांतं विश्व
दर्शनं सर्वस्य दर्शनीयं। आतिं। अत्र मदेवतानि रूपणीयो अग्निशब्दः।
सुम्नायवस्त्वा यदधिरे। संस्थापितवंतः पुरोगलः। आहवनीयात्म
ना। जनाः। यजमानाः तं त्वां श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा कृतानं स्तुत्वावानुति

छतिपः सम्भुत्कर्णाः। सप्रथस्तमं सर्वतः एयुतमं तिर्यगूर्ध्व मधोनवधि
न गतिविस्तानं गिरावा चास्तु त्वादे यं। देवं स्वार्थे यत्प्रत्ययः मानुषा
मनुष्याः युगाः। युगशब्दः कालं वचनः कालै निमित्तभूतैः पूर्णमास्या
ममावास्यादि भिरा ह्वयामः॥१११॥सिकता अभिमृशति॥ आप्यायस्व
॥ति सः सौम्यो गायत्री त्रिष्टुप॥ वागायन्ध्यः। छाभ्यां विनियोगः॥ आप्या
यस्व आत्मानमभिवर्द्धय। कथं कृत्वा समेतु ते। समागच्छतु तवावि
ष्वतः सर्वतः। हे सोम रश्मयः सर्वभूतवीजं ततः सर्वभूतोत्पत्तिनाद

क्षेत्र भव। वाजस्या न्नस्य संगथे संगमने॥ अन्नभाव प्राप्नुहि। अथ
न्नं वा प्राप्नुहि॥११२॥ संते पयांसि॥ संयंतु ते तव पयांसि रसाः सारभू
ताः संयंतु व। वाजाः अन्नानि संयंतु वा वृष्ण्यानि च रेतांसि। अभिमा
तिषाहः पाप्मनो भिभवतु। सोमस्य तव सत्त्वैः पयोन्नवद्वैः आ
प्यायमानः अमृताय भव प्रजात्यै अमरणधर्मित्वाय भव। प्रजा
त्यै अमरणधर्मित्वैभव। प्रजात्यां तदमृतं दधाति। तस्मात्प्रजातिर राम
मृतेति श्रुतिः। हे सोम त्वं दिवि द्युलोके श्रवांसि। चंद्ररूपाणि उत्तमानि १०६
अप्राकृतिपरिणामजनितानि धिष्व धारयस्व॥११३॥ आप्यायस्व॥ हे सो

मत्वमात्मानं ध्यायाय स्वामद्रिंतममामद्यिमत्तम। यद्वामदो स्या
स्तीति मदी। अतिशयेन मदी। इति मदी मत्तमः। नाद्यस्येति नुड्
। विश्वेभिः सर्वैरंशुभिः स्नातः समर्पसन्नाभवनः। अयस्माकं स
प्रपसत्तमः सखासर्वतः प्रपयि। त्तसमः। सखावृधेनवर्धनाय॥११४
॥होत्रं ध्यालेवसः। आगत्य यस्तिस्तोगायत्र्यः। हे अग्ने अयमत्
त्। गृहीवतवान्। लेतवबस्तः। पयोजीवनः सामान्यात्। यजमा
नोवसष्ठक्तः सहि पयोवत्तोभवति। मनः अंतःकरणं। परमात्मि

सधस्स्थात् । चिकिद्ध्वद् अध्यपर्ये । परमादपि सह स्थानाद्दाऽहृत्येति
शेषः । सह स्थानं देवैः समानं स्थानं द्युलोकोऽग्निः केनेवत्सो मनः
आयमत् इत्यत आह । त्वां कामयत्वां स्तोतुं कामयमानयापि
रा वाचा ॥ ११५ ॥ तुभ्यं ताः ॥ तुभ्यं हवींषि दत्वा यजमानं स्तोतोनं
तरं ताः स्तुत यः । हे अंगिरस्तम । अग्ने अंगिरतीत्यंगिराः । अति
शयेन अग्ने अंगिर इति अंगिरस्तमः । तस्य संबोधनं अंगिरस्त
म । विश्वाः सर्वाः सुक्षितय शोभननिवसनाः स्थानकरणानुप्र
दानवत्यो देवताः । पथा त्वम संतानचितान् भर्गः । पथक्क नानाभूता
ग

हे=अग्ने कामाय कामयपशिपूरणपर्यन्त येषांये भिरे कर्माणि पञ्चका
रः निरयन्ते स्तुतयः ॥११८॥ अग्निप्रियेषामि रूचिते पुधामस
स्थाने प्रवस्थितानां कामः कामपरिपूरकः ॥ सः भूतस्योत्पन्नस्य
प्राणिजातस्य भव्यस्य भाविष्यतश्च । सम्राट् संगतराज्यः भाव
ःसन् एक एवासहायः । विरराजितइ हे रधिपतिः । विविधं दीप्य
तेवा ॥ ॥इत्यू=पटलूतौ मंत्रभाष्ये द्वादशोध्यायः ॥ श्री श्री

मायिगृह्णामि। यजमानोजपति। आग्नेयीककुप्। मयिआत्मनिगृह्णा
मि। अग्ने प्रथमं अग्निदर्शनेन ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः। किमर्थं रायै
स्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय। वीर्यं शक्तिः। किंच मामु देवताः सच
तां। मव देवता सेवंतां। अग्निमिव॥१॥ पुष्करपर्णमुपदधाति। अपां
पृष्ठमसि। व्याख्यातं॥२॥ रुक्ममुपदधाति॥ ब्रह्मजज्ञानं। त्रिष्टुप्।
आदित्यवत्या। ब्रह्मलक्षणं आदित्यः। जज्ञानं जायमानः। प्रथमं पु
रस्तात् प्राच्यां दिशि जायते। ततोनंतरं विसीमतः सुरुचोवेन आवः। राम
वि आवः व्याप्नोति विवृतान करोत्। स्वप्रकाशेना समंततः मध्यतोम

यदातः सुरूवः सुरोच मानानि मान् लोकान् । वेनः क्रातो मेधा
वी ऽस्यादित्यः स एव नेभु ध्याः वु ध मंतरिक्षं तत्र भवादि शत्रुभाः ।
उपमाः उपमीयंते । ऽस्या सुद्धितानि मूलानीति उपमादिशः । ऽप
स्य विष्ठाः ऽस्य जगतः स्थानं विविधामिति विष्ठादिशः स तस्य
च योनिः । विद्यमानस्य मूर्तस्य स्थानं । ऽपश्चतस्य ऽमूर्तस्य वा मूप
घादे योनिं । विवः विवरणाति ऽस्यादित्य एव च लोकान् दिशो
भूतानि चाभिव्यनक्ति नान्य इति सूयते । स्वकीयेन कर्मणा ।

॥१३॥ पुरुषऊर्द्ध्वंवाति ॥ छाभ्यांत्रिष्टुपभ्यां। स प्रजापतिः सोत्रिः
ऋषिरुक्तं स यजमानः हिरण्यगर्भः यो हिरण्यगर्भाख्यः पु
रुषः समवर्त्तताग्रेभूतस्य समभवदग्रे प्रथमशरीरी पञ्चभूतस्यो
त्पन्नस्य प्राणिजातस्य जातः जातमात्रः सन्पतिः ईश्वरः एक एव
आसीत् अस्य भूतस्य दाधार तदस्थानेपदेवतिः अपर्वसंभ
वात् ॥ पृथिवीभूः इत्यादौ। द्यां द्युलोकं च। उतइमां पृथिवीं तस्मै
कस्मैकायइति प्राप्तेस्मै आदेशः छांदसः। प्रजापतयेदेवायह

विषाविघ्ने माहविर्दंघ्यइतिविभातिव्यत्ययः॥ ॥ इद्मस्यस्कंदा
ऽस्यास्य च्चादित्यौयथासर्वं बिभर्ति पालयति पोऽस्या
। यद्व्याहृतिपारिणामरससन्निधान भूतोइद्मव्यादित्यः। न स्कंद
पृथिवीउदकरूपेण पृथिवींस्कंदतिमनुष्यादिधारणाय यस्मा
च्चु लोकममुंस्कंदति। व्याहृतिपारिणामभूतेनरसेन देवा
दिधारणायइमंच योनिमनु यत्र स्यव: । बवइमंलोकं
स्कंदति। व्याहृतिमहणायायस्य व्यानुस्कंदतिपूर्वयोर्नी

। अमुं लोकं सुकृतिनां तर्पणाय तमेनं समानं । योनिं स्थानं
अनु संचरंतं दूपे आदित्यं जुहोमि स्थापयामि । अनु सप्त
होत्रास सप्तस्वपि दिक्षु । अथ सौवा आदित्यो द्युभ्यो दिशः सप्त
होत्रा अमुं तदादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयतीति श्रुतिः॥ लिप्वंकु
चतस्रो दिशः अथ एका ऊपर्येका अमध्ये स एका एताः स
प्त दिशः॥ ५॥ सर्पनामभिरुपतिष्ठते॥ नमोस्तु तिस्रोऽनु राम
ष्टुभः। सर्पदेवत्याः लोका वा सर्पा नमस्कारो स्तु। सर्वेभ्यः ये के २१०

केच पृथिवीमनु।व्यवस्थिता ये त्वांतरिक्षे ये च दिवि व्यवस्थिता
तेभ्यः सर्वेभ्यो नमस्कारोस्तु॥६॥ याप इव त्रो॥ यानि कोंडानि या
तुधानानां यातनां दुःखं ये दधाति ते यातुधाना रक्षः प्रभृतयः।
ये च वनस्पतीरनु व्यवस्थिताः॥ ये च श्वभ्रवटेषु बिलेषु शेरते श्वा
सते तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः॥७॥ येवा। ये च श्वमी प्रत्यक्षान्दूरतो
निर्दशति सर्पान् रो वनो दिवः। रो चरन्तोऽहनामेव लोको यत्रैव
एतत पति। ये च सूर्यस्य रश्मिषु स्थिताः। ये वां च श्वसु सं द

स्थलं उके स्थाने दूतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः॥८॥ जुहोति। कृणुष्व
पाजः पंचत्रिष्टुभ आग्नेय्यो रक्षोघ्न्यः। हे अग्ने कृणुष्व पाजः।
पाज इति बलनाम सुपठितं। कुरु बलं। प्रसितिं न पृथ्वीं। प्रसि
तिः प्रहसनात् तंतुर्वा जालं वा नकार उपमार्थीयः। उपरिष्टादु
पचारः। अपक्षी यः। कुरु बलं। वागुरामिव पृथ्वीं महा
जालमिव पृथु। तत्तो याहि राजेव अमवान् अमात्यवान् स
खा। अमनवान्वा। अभ्यमनं शत्रूणां भयार प्रतिपक्षकरणं
। इभवान्वा सखा वा शत्रून्प्रति याहि। इभेन इभ भयेन बलेन।

यद्वाइभेनहस्तिना गत्वा व ।त्व बीभत्नु प्रासितिं दूणानः॥ त
स्याप्रासित्येति विभक्तिव्यत्ययः॥ दूणान इति द्वि साकर्मय.
लर खत्वांत व्याद्दि प्रया प्रासित्यानंतुना ज्वलनेन वा। दूणानाहि
सनः। अयस्त्वा अयासि। विकटः। तु लो ख्यासि। अयालो बलीमिविद्या
ताडया। हेंद्विरस्सः। तपिलेः तस्तमेः पद्धा अयति अपनाति
मैः अपालिशायेन केशवकरैः॥ ॥ तव भ्रमासः॥ हे अग्ने एते
तव भ्रमासः भ्रमणा बालो दूतो ज्वाला सस्रहाः। अयास्थुया

उवरभाष्य
२१२

212

ऽप्राशवः पर्वैः शाःस्थाने याः पतंतिइत स्थेन स्व गच्छति तैः ऽअनुस्य
शऽअभिमर्शाध्व पताघ छैन्यचारलासासूहैनशोभुवानो देदी
प्यमानः। कस्यानुस्यशोदित्यत ऽआहात पूर्ं बिलाघयञोतिर
क्षांसिऽतु कृत्स्नुड् यमानऽलिशोच। पतंमान् पतनगमनाति
रक्षांसि किंचा। ऽअ संदितः दोरयंडने। ऽअनव रवंत स्थासन्
विसृजाविदिपाविषवृ। विषवृनानावचनः॥ ऽअंयातिगत्य राम
र्थः। नानागमनाः तिर्यगूर्ध्व मध्य स्थेत्यर्थः। उल्काः रक्षोऽभिघा २१२

नाय॥ १ ॥ प्रतिस्पशः। अथ तृतीयः पादः प्रथमो व्याख्यायते।
यद्वद्यो गात् यो नो दूरे अघशंसः। यो अस्माकं दूरे वसति अ
घशंसः पापस्यो कीर्तको दुर्जनः। यो अन्तियन्ति अन्तिकेवस
त्यघशंसः तं प्रतिस्पशः विसृज। प्रेरय॥ हे अग्ने। स मः। अपतिश
येन त्वं रुन्द। किं च। भवा पायुः पालयिता। विशः जनपद जाते। अ
स्याः मदीयायाः अदृध्वः अनुपहिंस्यः। एवं ब्रतवा अस्मदनुग्रह प्र

वलस्य सतः । हे अग्ने माकिः माकश्चित् तेलव अघिः । अघापिता ।
रात्रुः आदधर्ष उत प्रत्यनीको मह पात्र ॥१४॥ उदग्ने उत्तिष्ठ हे अ
ग्ने । किं च । प्रत्यनु प्रत्यातनुहि । विस्तारय आत्मीया ज्वाला प्राग रात्रू
। किं चान्यत् अमित्रान् न्योषतात् न्योषतात् निर्दह । अमित्रान् शत्रू
न् । हे तिग्महेते । हेतिः आयुधं । तिग्मं तेजितं सू आहक मर्दयः उसा
हेव दा युधं यस्य स तथोक्तः किं च । यः अस्मान् आरात्यं आयरातिं अवा
नंदं चक्रे । न ददाति अस्मभ्यं माजूः ॥ हे समिधान नीचानीचैः स्कु

त्यतं घ्र क्षिद्दह ॥ ञ्यत संन । ञ्यत सोव्रद्रः । नकारउपमा घघय:
। व्रक्षा मिवस्रु ष्ठं ॥ १२ ॥ ऊर्ध्वा भव । ऊर्ध्व स्तिष्टा स्थित्वा च प्रति
विध्य प्रतिता ड या । ञ्य ध्यस्मत् । ञ्य स्मत उपरि व्याव स्थिता
न् । किं च । ञ्यावि ष्ठ्रु णु घप्र थकाशी कुरु षा दैव्यानिक माला
। है ञ्यग्ने किंत्व । ञ्यवा स्थिरा तन्व हि । ञ्यवता र यास्थिरा ला धनं
बि । याल जूनां यातु धानानां जवनं प्रधानानां ॥ किं च । यज्ज
स्वजामिमजामिं जामि शब्दः पुरुत्ता पुनरुक्तव चनः । पुन न ७
रुक्तम पुन रुक्तं रुत्त्वाः प्रमरुली हि । मरुता तिमरणाथः । प्रमा

र यत्रे शक्रनत। प्रथमांस्तु व मु पद ध्यालि। अथाते येन यजु यास
चा च। अथाते ष्ठा। संबंधिनालेज सा त्वां साद यामि। हे स्तु व्ह॥
॥२३॥ अथाग्निमूर्द्धा व्याख्यातं द्वितीया मु पद ध्यालि। एं इ ग्न यजु
षा अथास्ने या च त्रि ष्टु भा। इंद्रु स्य त्वां अथोज सा बलेन साद यामि
॥२४॥ भुवो यस्य। वलु र्थः पादः प्रथमो व्याख्यातः। अर्थ
संबंधात्। यदा जिह्वा ज्वाला द सा॥ हे अग्ने। वरूपे। क
रोषि हव्यवाहं। हवि षो वो ढ्री। अथ यानंत र मेव भुवः भव सि॥

यत्तस्यद्व्यदेवतात्यागात्मनोनेत्यादेवपानविःत्यागामार्गा
नु॥सारिणा॥रजसम्योदकस्यच।यत्तपरिणामभूतस्य
नेताभवस्तिजगदुत्यत्यंकुतोय्येनेताभवसोत्यतव्याह
।मनयस्मिन्स्वानौनियुद्धिःनिर्याणविविशामिरयासव
मिःशिवाभिःसंहितंवायुसवसोसवसे।निपुतोवायोरि
त्यादिस्तोमयोजनानीति।निपुद्धिर्वापुर्लक्ष्यते।वायुना
तरिक्षंयवचादिविद्युलोकेमूर्द्धनमादित्यंदधिवोधार

२१५ यस्मि।स्वर्गं स्वः पृ लोकं।सनोती निस्वर्ग तां स्वर्गं नत्र भवसि।य
स स्वर जन सनोते तितित स्यत येन लु मर्तं त्वां साद यामइ तिशे
षः।२५॥स्व य मात्र णं पृथिवी संस्तु ता मिष्ट का मुपद धाति।धु
वां सीति।ति स्र मि स गिर रूढ्ढ व ह त्यन्नु पु प प्र स्तार पङ्क्तिः॥विश्व
स्मै प्राणाये त्यादिना च यजु षा धृ वा स्थि रासि।स्वत एव।धरू
णा वत्त्योन्य षां व धार यित्री त्या स्त त विश्वक र्मणा उप हि ता वासि
।विश्वक र्मणा प्रजा पतिना सर्व स्य कर्त्रा एवं चेत्र लो ब्रवीमि राम
।मात्वा समुद्र उद्व धीत्।उद्व ध्यात्।रू क्तो वै पुरू पः समुद्रः स्तुप २१५

र्णं इति श्रुतिः ॥ एवं वक्ष्यमाणाभ्याम् वज्रिणीं पृथिवीं दृंह । दृढी
कुरु । आत्मसात्कुर्वित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ प्रजापतिष्ट्वा । प्रजापतिः
त्वा सादयतु । सहितामासादयितुं समर्थः अन्यः । अपां पृष्ठे ।
अपामुपरि । समुद्रस्य समुन्दनं स्योदकसंघातस्य एमन् ।
इमनि द्रुणः मनित्र् । सप्तम्येकवचनं । अवस्थाने कंपं स्तामां
सादयतु । व्यचस्वतीं व्यंजनवतीं । प्रथस्वतीं । प्रथुत्वयुक्तां । मां
मां सादयितां । प्रजापतिना प्रथस्वा पृथ्वी भव । यतस्त्वं पृथिव्यसि

उवटभाष्य
२१६
216

। अपतोऽग्नवीमि॥ १७॥ भूरसि भूमिरसि। अदितिरसि विश्व
धायाः विश्वमस्यां निहितमिति विश्वधायाः। विश्वस्य च
भुवनस्य भूतग्रामस्य च। धारयित्री। यतस्त्वमियमे
वाइदमुत्तं भवसि। पृथिवीं यच्छ आत्मानं। निगृहाण। पृ
थिवीं दृंह। आत्मानं दृढीकुरु। पृथिवीं माहिंसीः॥ १८॥ वि
श्वस्मै प्राणायार्थे अपानाय। व्यानाय। उदानाय। प्रतिष्ठा
यै। चरित्राय। चरणाय। त्वां सादयामीति शेषः। किंच

राम
२१६

अग्निस्त्वा अभिपातु। पातु पतु। महत्या महत्या। स्वस्त्या अभि
नाशेन। छर्दिः शान्तमेन गृहे शुरवना महेतु भूतेन।
सादयति। तया देवतया अग्निस्थाने।। अग्निनाद्यं दूर्वे
कामुपदधाति।। १९।। काण्डात् काण्डात्
भूमौ संख धजत्या गिः पर्वकांड भिस्तु भ्याते। अ संबन्धं परुः
कांडात् प्ररोहन्ति। परुषः परुषः परि। पर्वणः पर्वणः
परि प्ररोहन्ती।। यथा शतं कुरात्वं भव से एनोंवे। आ स्मान्

हे दूर्वे प्रतनु विस्तारय। पुत्रपौत्रैः नः प्रभिः॥ शतसहस्रसंख्यैः
याः शतेन। या त्वं शतेन। काण्डानां। प्रतनोषि प्रथयसि। सहस्रेण
चाङ्कुराणां विरोहसि। तस्याः ते हे देवि इष्टके विधेम प्र
स्थानं हविषा सह वयं॥२०॥ द्वियजुषामुपदधाति॥ इन्द्रा
ग्निभ्यां द्वेष्टा। द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां। अग्निं लिङ्गो लिङ्गो देव
ताभ्यां लेः। पातयां। यास्ते अग्ने सूर्ये यस्थिता
रुचो दीप्तयो दिवं द्युलोकमातन्वन्ति। प्रकाशयन्ति। रश्मि

भि स्त्वा सर्वाग्निः सर्वाभिः सनः अस्मान्‌ अद्य। अस्मिन्नघ

विरूवेरोचना यन्नधिकुरू ॥२१॥ यावो देवाः॥ याव युष्मा

कंहेदेवाः सूर्येरूचः दीप्तयः गोषु अश्वेषु यारूचः हे इंद्रा

ग्नी हे बृहस्पते। ताभिः सर्वाभिः रूचंनः अस्मभ्यंधत्त ॥२ तः

॥२२॥ २ तनः सिवाउ पदच्चाति॥ विराड्ज्योतिरधारयत्‌॥ वि

राडयंलोकः सइममग्निंज्योतिर्धारयति। द्वितीयामुप

दधाति। स्वराट्‌ज्योतिः॥ अधारयत्‌। ध। अ सौवैलोकः

स्वराट् सोम मुमादित्यं ज्योतिर्धारयति ॥ वि श्वज्योति
षमुपदधाति । प्रजापतिः । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । ए
ष्ठे पृथिव्याः । उपरि पृथिव्याः ज्योतिष्मतीं ज्योतिषा संयु
क्तां किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै ॥ प्राणाय अपानाय व्या
नाय ॥ किंच ॥ विश्वं ज्योतिर्यच्छ नियच्छ ॥ अग्निस्ते
ऽधिपतिः ॥ सादयति । तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सी
द ॥ २५ ॥ संतव्ये उपदधाति । मधुश्च माधवश्च संतसस्तु स्त्वा

ते। यस्त्वं मच्युम्नमाच्यवश्व। जैत्रवै शारवश्चवनसंतसत्के
॥स्वार्थेलड्वितः॥सत्के इ द्विवचनं। एकवचनस्य स्थाने ऽर्थ
संबंधात्। यश्चत्वमत्नेः स्वक्ष राख्यस्य च्यतः श्लेषो
सि च्यत मर्च्योव्यवस्थितः॥ श्लेषको सितस्यतव कल्पे
तां॥द्यावा पृथिवी ज्येष्ठायज्ये ष्ठ भावायेत्यनुषंगः। कल्पं
तां च॥च्याप च्योषध्य यः ज्येष्ठाय। कल्पंतां च च्यगत यः प्रथ
क् मम ज्यैष्ठ्याय॥च्यग्नयो है ते एष द्वेवताइ एकाइति

मुलिः प्रमतमेलि प्राप्तेप्रमेतिव्यत्य पः छांद सः । अथ एकोर्षिः
कल्पतां इ एका पाः स्वय मात्र वा दयः ।। नानाभूतास्त
वर्ज्येष्वाय सर्वलाः ।। समानकर्मणः समानं हि कर्म इ एका
नामप्यिव यन्तंना मर्क्षि वेः ये अन्य य ।। अन्यैरपि चित्रा
: समनसः स२ मान मन स्का रः । अथ त राम ध्ये घा ना एपि
व्यो इ मेवत्र त लेले पिवसंत मत्रु ममिकल्पमानाः ।। वासं
लिका चित्ति स्वार्थे लद्धितः ।। संतइ ति द्विवचन मेकवच

नार्यै अभिकल्पमानाः संविशंविति संबंधः ॥ कथमिव इं
द्रमिव देवाः यथा इंद्रं देवानां राजानं परिचरणाय देवा अ
भिसंविशंतु आसीदंयंति एवं वसंतं मरुतुमन्याइ एकाः परिच
रणायाभिसंविशंतु । सादयन्तीति । तया देवतया व्याख्या
तं ॥ २८ ॥ आबाठमृभपदध्यातिः ॥ आपाठासि सविता अ
पश्यत् ॥ देवाना अपश्यत् ॥ अनुष्टुप् ॥ अपाठासिना
म्ना ॥ यदसहंततस्मादपाठेत्येतत् स्तुत्यं भिप्रायं नाम० क

घनं॥ सहमानाव।=अभिभवनशीलासिव॥ स्वभावतो
पलः=अत स्वाबवीमि। सह स्वाराती:=अभिभव॥=या
दान शीलान्=अभिभवनचनः। एतनायतः। एतनासं
ग्रामभिच्छतः॥ किंच॥ यानवं सह स्ववीर्यासि। सामर्जि
भाजिन्वतिः प्रीतिकर्मा प्रणीहि॥ २५॥ कूर्मं दधिमधुघृतै
रन क्ति॥ मधुवाताइति॥ गायत्र्य स्तवो वैव्य श्वदेव्यः॥ म रा म
धु मंतोवार सवंतो वावाताः वां त्रिति शेषः॥ कं सैः सता २२०

यतेयज्ञमिच्छतोमध्वक्षरंति ॥ मधुउदकक्षरंतु सिंधवः ॥ स्यं
दमानानद्यः माध्वीर्नः मधुमत्यो अस्माकंसंतु ओषधयः ॥
॥ २७ ॥ मधुनक्तं मधुमत्नक्तंरात्रिरस्तु ॥ उत अपि च उषसः म
मधुमत्यः संतु ॥ मधुमत् रसवत् पार्थिवंरजोलोकः अस्तु ॥
मातभूतः ॥ मधुमदित्ययमतुप् ॥ सर्वेषां मधुशब्दानां अनुपं
गोद्रव्यः साक्षात्कत्वात् ॥ मधुद्यौरस्तुनः पिता ॥ मधुमतीद्यौ
रस्तु वा अस्माकंपितृभूतः ॥ २८ ॥ मधुमान् रसनानः अस्मा

कं वनस्पतिः ॥ यस्तस्य साधनभूतोऽस्तु सोमो वा वनस्पतिः ॥
मधुमान् अस्तु सूर्यः ॥ यज्ञसाधनभूतः ॥ माध्वीर्मधुमत्यो
रसवत्यो गावो यज्ञसाधनभूताः पशवो भवंतु नोऽस्माकं ॥
रसो वै मध्विति श्रुतिः ॥ वाह्याद्यानि रसवंत्यस्माकं भोग्यानि सं
त्विति समस्तार्थः ॥ २८ ॥ उपदध्याति ॥ अपांगंभन् त्रिभिः पंक्तिः
त्रिष्टुप् गायत्रीभिः । द्वे कूर्मदैवत्ये । कूर्मश्च प्रजापतिरादित्यो वा राम
॥ ॐ सरा द्यावा पृथिवी या अपां गंभन् ॥ अपांगंभीरे २२१

मृदेशेसीदडुपविश।एवंभूतंसंविष्टःएववाअपांगंभन्न।य
त्रैवएतनपतीतिश्रुतिः॥तत्रोपविष्टंतंसंतंमांलांसूर्यःअभि
तापसीत्अभितापयेत्।मावाजिवैश्वानरःत्वंवअप्छिन्नप
त्राःप्रजाअनुवीक्ष्यस्वप्रजाइएकाडव्यते॥अप्छिन्नपत्रा
इतिव्याख्यातंश्रुत्या॥अरिष्टाअनाम्नीअस्माकमितिःअ
नवरवंडिता।योगक्षेमाइएकादर्शनेनकुर्वित्यर्थः॥अनु
त्वादिव्यावृष्टिःसवतांअनुसेवतांत्वांदिव्यादिविभवावृष्टिः
दिव्यावृष्टिरितिप्रियवचनमिति॥एजयति॥२०॥नीनस

मुद्रान् ॥ यस्त्वं त्रीन् समुद्रान् लोकान् समसृपत् ॥ समसृपप
इति पुरुषव्यत्ययः ॥ संसृप्तोसि । यस्त्वं अपांपतिः ॥ वृषभ
श्चवर्षिता भर्ता इष्टकानां तं त्वां ब्रवीमि । पुरीषवत्सानः पशू
नाच्छादयन् सुकृतस्य शोभनस्य स्वे लोकस्थाने स्थित्वा
तत्र गच्छ । यत्र पूर्वे कूर्म ऋषयो पञ्चिवुद्धपहिताः संतः परेताः
परागताः ॥२१॥ मही द्यौर्व्याख्याता ॥२१॥ उलूखलमुसले उप
दधाति ॥ विष्णोः कर्माणि व्याख्यातं ॥२२॥ उखामुपदधाति
॥ ध्रुवासीति द्वाभ्यां त्रिष्टुब्बृहतीभ्यां ॥ ध्रुवासि स्थिरासि

धरू एव्चारि त्रीन ॥इदानीमक्ष्य यत्यक्षरे एउ रवास्तूय
ते। यइ तउ रवातृः जइजातः॥ प्रथं मंततोनंतरं एभ्योलोके
भ्यो-चयिरिएभ्योलोकेभ्यः सकाशात् जातवेदाजात प्र
ज्ञानः॥सइदानींगायत्र्यात्रिष्टुबाच्यनुष्टभाव सहितः
॥देवेभ्योर्थयिहव्यंहविः वहतु प्रापयतु। प्रजानन् स्व
मधिकारंजानानः॥ ३४ ॥इ परायो॥ उ रवाव्याते इ वेत्र
न्नायरायेच्चनायार य स्वरं तिवच्ची हि सह सेवत्नायु॥
धुम्नेद्युम्नंघोतते यशोनाम्नं नाउ जेउपन सेच यनाय

यजुर्भाष्य ॥
२२३
2223

पयो ऽधिष्ठुतादेः ॥ अप अन्यायपुत्र यो गादेः ॥ रमस्येति सर्वत्र
संबध्यते ॥ किंच ॥ संम्राड् असि ॥ संगत राज्य भव असि ॥ स्व
राड् असि स्वराज्ययुक्ता असि ॥ सारस्वतौ च सरस्वती संब
न्धिनौ वत्सावंडुस्तौ ऽसंदनौ कूपौ मन ऐवावाक् मन स्तावत्
॥ सर्वशास्त्रपरिज्ञानं कूपइवो स्यंदति वागपि तत्प्र
तिपादनं कुर्वती मनो मनो वै सरस्वान् वाक् सरस्वत्यै
तौ सारस्वतावुत्सावितिश्रुतिः ॥ प्रावतां ॥ अवतिः पालना
र्थः ॥ ३५ ॥ दाम्याम् आग्नेयीभ्यां गायत्रीभ्यां जुहोति ॥ अप राम
२२३

स्नेपुष्वाहिशब्दः पादपूरणः। येतवस्वभूता ऽस्मास्खासः। ऽस्मा
एव ऽस्माखासः॥ ऽयाज्ञसेर स्तुहहेदेवतौंदानादिगुणयुक्त
साधवः जान्विताः प्रशस्ता ऽपलंव पर्याप्तं वहंति मन्यवेदी
पियेकोध्यायवा॥२६॥ युक्ष्वाहि। हे देवहूतमान् ऽपतिशय
नदेवानाह्वयंतितान् युक्ष्व ऽश्वान् हे ऽग्नेरथीइवइवको
रोमत्वथीयः॥ कस्मात्पुनस्त्वमेवमुच्यते॥ यतः निहोतापू
र्व्यःसदः। निषदः निषीदसि होतृषदने। होतासन्पूर्व्यः मनु
षाद्धोतुः प्रथमः ऽमज्यः। तद्दुक्तं। ऽपयाथयज्ञं जातवेदा ऽग्ने

रः पूर्वोऽस्मिन्निपद्येति ॥ ७ ॥ मुखमभ्रं लिपु सम्प सुप्राणा यत
ने पुहिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति ॥ समुद्रस्त्रवंति मिहूपहिर
ण्मयपुरुषाध्यासेनायमंत्रो व्याख्यायते ॥ समुद्रं संगताः स्र
वंति स्पंदंति । के ये मिन सरितो न यथा सरितो नद्यः समुद्रम
भिस्त्रवंति । काः स्त्रवंति ॥ धेना॰ अन्नानि ॥ अन्नं वै धेना इ
ति श्रुतिः ॥ अंत हृदा मनसा पूयमाना यजमानं संबध्निना
अंतर्व्यवस्थितेन हृदा मनसा हृदयप्रतिष्ठितेन मनसा
पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः । अंतर्वै हृदये मनसा सता

जं पूतं यस्तनुः। यजमानो मनो वाक्काय कर्मभिरेकवलितैर्नके
वलं येना स्रवंति किं तर्हि घृतस्य धाराः स्रवत्यः॥ अहं प्र
मि नाकस्तीमिपश्यामि। यो यं हिरण्मयः। हिरण्मयः वेतसः
पुरुषः मध्ये प्रजनिर्हितः तत्र स्रवंत्यो घृतधाराः प्रभि
चाकशीमिति संबंधः॥१७॥ सवैलावहलीनासिकायां
प्राप्स्यति सर्वैः संज्ञेदा यत्वां प्राप्स्यामीति शेषः। रूवेदी स्वे
लं प्राप्स्यामीति शेषः। वस्तुपोः भासो लं ज्योतिषे त्वानु शेषः।
श्रोत्रयोर भूत्॥ इदं श्रोत्रं विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य

३३।

वाजिनं वा कृष्णं वा जोऽहमातारं श्रोत्रे एहि शब्दात् तस्मा यंते। अ
ग्निर्वैश्वानरस्य च। च शब्दात् वाजिनं वाजमभूत्॥ अ
यमान् वैश्वानर इत्युपक्रम्यात् स्यैष घोषो भवति यमेतत्क
र्णाव पिधाय शृणोति इत्येतद् भिप्राय॥ २८॥ अग्निज्योति
षा॥ ३ बिल्वः द्वितीय श्रोत्र प्रासन मंत्रः॥ अग्निरिलज्योतिषा
न। अप स्तुरूक्ताइ न ववर्ष्मा च वस्यान् अपस्तु॥ श्रोत्रं पुरुष शि
रउद्गृह्णाति॥ सहस्रदा अग्निर्वहनो दातासि॥ एवं वेदतः स राम
हस्राय त्वामुद्गृह्णामि॥ ॥ पुरुष शिर उपदधाति॥ अयादित्यं २२५

गर्भाइतउमरं पद्मनिषुमः। ॐ आदत्ले पभ्रू।निति ॐ आदित्यः॥ ॐ आदि
त्यइवबहुधाइ छे सर्वं कामिति॥ ॐ आदित्यः गर्भं गरभातिपभूनि
ति।गर्भः।विनोत्पयज्ञिउत्पले॥ ॐ आदित्यं गर्भं पयसा दुग्धेन संसं
ड्डि॥सप्रदस्य सिं।पयसिपुरूपमुपदध्याति।पुरूपमपिदध्या
॥नीत्येतदभि प्राया॥ सहस्रस्य प्रतिमा॥ बहुनः प्रतिमामेतं वि
श्वरूपं सर्वरूपं।सर्वाणिह रूपाणि ॐ आदित्यस्यादित्यवत्त्वा
यं सरूपसे।परि ड्डि हरसा॥ परित्यज।एवतं हरसा वीर्यपहारकं
ज्योतिरस्येहरई स्म व्यते॥ मामि मंस्थाः॥ ॐ यभि पद्वो मामानिहिं

सार्थः॥ माहिंसीः सर्वपा॥ शतायुषं कृणुहि चीयमानः॥ ४१॥ अय
ग्निमुपदधाति॥ वातस्य जूतिं॥ जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा॥ तस्य
गतिभूतं प्रीतिजनकं वा। वरुणस्य नाभिं वरुणस्य नाभि
मिवान्तरं॥ अश्वं जज्ञानं शरीरस्य मध्ये। अप्सु जायमानं
सरिरस्योदकस्य मध्ये शिशुं पुत्रं नदीनां हरिं हरितवर्णं। अद्रिबु
ध्नं अद्रिः पर्वतस्तस्य बुध्नमादि। तत्र भवा आपः। अधिबुध्न्याः
इह तु चप्रो जाते। सोऽपत्यप्रत्ययलोपाद् द्रिबुध्नशब्देनाश्व
उच्यते। प्रकरणात्। हे अग्ने त्वं मा हिंसीः मा वधीः परमे व्योमन्

न्निषीदतं॥इमेवैलोकाः परमेव्योमेत्यधिलोकं व्याख्यातं॥
५२॥ गामुपदधाति॥ यस्यत्वसंस्कारार्थं–अजस्त्रमनुपद्मी
एंइंदुस्सामंवंध्रमसं–अयस्पं–अयरोचनेभुरएयमनलोरंवाहदोहा
दिभिः॥–अपजितं–प्रासेयंत द्विलतोपः॥इंइयावामि॥उपधा
नायपूर्वचितिं॥प्राकृयनं॥प्राचमस्यमुहुरंतीति॥–अप्सा
व्यासेन गोः स्तुतिः॥नमोभिः–यन्नैरम्युद्यौः सपर्वभिः स
त्वमेतामिः पक्केष्कामिः पूर्वभूतामिः॥ सत्तुशः सतावतो
कल्प्यमानः॥–अपस्माभिः कल्प्यमानः गांमाहिंसीः–अ

हिति॥ नदीनां विराजं॥ तस्यै प्रभुतं तस्यै शारदइत्यादि दशवीर्याभिप्रायं॥ २॥ अविमुवद्धालि॥ वरूत्रीं वरानवर्त्तीनीति वाकंबलादिना आर्द्धयति॥ पुवैरूणस्य नाभिं नहनं॥ वारूणीं वहित्वा पृषिकविरति श्रुतिः॥ विजस्तानां जायमानां रजसः परास्तात्॥ श्रोत्रं चैवपरं रजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः परं रज इति श्रुतिः॥ महीमहतां साहस्रां सहस्रोपकार इत्यर्थः॥ असुरस्य प्रसुवतः प्राणवतः प्रज्ञानवतो वा॥ वरूणस्य मायाप्रज्ञां हे अग्ने माहिंसीः॥ परमे व्योमन्निति व्याख्यातं॥ ४४

अनंउ पउदधा। योऽग्निः सोऽजः यो अजः अग्निः अग्नेः हि प्रे अ
धि सकाशात् प्रजापतउत्पन्ना शो कात् पिव्याधि अजापत
। उत्वादि व स्पारि॥ अपिव दे वो धि जायत॥ यद्वै प्रजापतेः
शोकाद जायन तत द्वि व स्व पिव्यै व शोकादजायत। तिश्रुतिः
॥ येनै येन प्रजाविश्वकर्मा प्रजापतिः जजानजनितवानर।।
वाग्वा अजो वा चौवै प्रजा विश्वकर्मा जि जौने तिश्रुतिः। तमज
हे अग्नेहेडः क्रोधः परिव एा नु परिवर्जयतु। तेत वं संबंधी॥४
पचित्रं देवानां होम्यव्यातं॥ अपपंच पक्षनां स्मृवोसर्गः॥

इमंमाहिंसीःपञ्चजिघ्णुपंनः।घृतवसानादुत्सराणि यज्जंबि।पुरूष
स्योऽस्त्रजलि।इमंपुरूषंमाहिंसीःमुवं द्विपादं।पशुं।द्विपाद्वाए
षपशुर्यत्पुरूषः सहस्राक्षःसन्हिरण्यशकलैर्वाएषसहस्रा
क्षः मेधायययज्ञायचयनीयवाचीयमानः॥ वयनेनसंस्क्रिय
मानंएणं।मयुंपशुंमेधंहेअग्नेजुषस्वाइतउत्तरंयजुमयुंते
तवशुक्संतापःसऋछतु।गच्छतु।किंचं।यंपुरूषंवयंद्विष्मःतं
चतवशुक्ऋछतु॥४८॥=मपाग्नस्यइमंमाहिंसीः॥एकश राम
फंपशुं।एकशफोवाएषपशुर्यदश्वः॥कनिक्रदंशब्दं अत्यर्थं २२८

कंहिलारंवाभिनंबोभिगवंतंवेगवसृमध्येव्यव्यवलक्षितं
॥गौरंगौरमगं॥ अथारैणेयं अथ अनुदिशाभितेलव।तेनाभिन्वा
नइतिव्याख्यातं॥४७॥ अथ धगोः॥इमंगांसहस्रंसहस्राहं
रातव्यारमृस्सः अमृस्सः॥कूपः बहुस्रोतसाभिव।कूपमुपकारक
वाहदोहादिभिर्वर्धयमानं सरिरस्यमध्ये॥विविधमन्यमा
नंउपजीव्यमानं।सरिरस्यमध्येइमेवैलोकाः सरिरमित्या
दिश्रुतिः॥घृतं दुहामो अदितिमदीनाजना य मनुवेभ्यो
र्पोय॥पुंलिंगस्त्रीलिंगाभ्यांमत्रेगोस्तूयते।अथगतेपाहि

उवटभाष्य
२२९
४४१

स्मारिति व्याख्यातं ॥४८॥ अपां पावेः इमं ऊर्णायुं ऊर्णधंतंव
रुणस्य नाभिं नहनं ॥ अप त्वचं त्वचं पशूनां द्विपदां चतु
ष्पदां च उभयरूपां एणं पशूनां लंघस्य एणं करोति। कि
वला दिनेत्याशयः ॥ किंच ॥ त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रं
॥ एतत्त्वष्टा प्रथमं रूपं विकारोतिश्रुतिः ॥ व्याख्यातं
मन्यत् ॥५०॥ अथाजस्य ॥ अजः ॥ अजतेः ॥ अजनि ह
॥ जातः शोकात् संतापात् यद्वै प्रजापतेः शोकात् दजायत
॥ तदग्नेः शोकाद्दजायतेति श्रुतिः ॥ हि शब्दः पादपूरणः ॥ राम २२९

सः अपश्यत् जनितारं प्रसवितारं प्रजापतिं अग्नेः प्रथमं य
था सौ दृष्टवान्। तेन वदे वाइं प्रदयः देवतामस्य मायन्॥ नायं नदे
वान्त लिलिस्यापिकः॥ किंत हिं तस्य भाव स्वतल्लातिलि भाव प्र
त्ययः। अस्य पर्वे वे यं दितीया॥ देवास्तस्यास्य मायन्ति तिः शब्द प्र
तारण॥ तेन बालेन भाजेन रोहं स्वर्गमुपागच्छन्॥ उपागच्छ
तु मे ध्यासन्॥ यज्ञिया देवाः लोके प्रसिद्ध्या शारभादेयो व्याख्या
ताः॥ पद॥ चित्योपस्थामंत्रं यविष्ठ॥ गायत्री॥ प्राजेयी॥ प्र
निरूक्तालं। हे यविष्ठ युवतम॥ यद्वायुमिन्द्र ते प्रतिशयेन

मिश्रावितत्तमः ॥ दास्मृषोदत्तवतो यजमानस्य स्यन्दनमनुष्यान्
पाहि रक्षः ॥ किं वा स्मृत्युर्भिव गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः । किंच
रक्षतो कं अपत्यं उत्तमेन ॥ अपिब ॥ अग्यामानं रक्षे तिस्मृ
त्युक्तो विभक्तिव्यत्ययः ॥ पर ॥ पंचदशभिर्यजुर्भिरुपदधाति
॥ अपापांत्वे मं सद्दियामि मृत्युक्तान्यभिधेयानि ॥ अपपांत्वाए
मन स पत्याप्तुकृत्यमभिइत्ये गतौ ॥ अपस्यमनिनप्रत्ययांत
स्येतद्रूपं ॥ वायुर्वा अपाएमन ॥ वायौ तां सादयति ॥ अपपांत्वो राम
अपो जन ॥ उंदी क्लेदने ॥ अपो बधयो वा अपपां ३० मन्नान्तुल्यवद्या

स्व्या न मन्यत॒ ॥ म प म र्समनदी प्व्यों ॥ =प्र मं मा =प्र पां म स्मन॒ ।जो
ति बिविष्ठु धा ह्ना =प्र पां ज्योतिः =प्र यन ई यंपृथिवी =प्र पा म य प
नं ॥ =प्र ल्वे प्रा ल्वे वा =प्र ल्वेवः समुद्रे मनो वै समुद्रः ॥ सरिरे वा
ग्वै सरिरं ॥ द्स ये वद्स्नु वा ॥ =प्र पां स योनि वासः सधि विश्वो
चें वा =प्र पां सधिः ॥ सदने धौ वा =प्र पां सदनं सधस्थे =प्र त
रिक्षं वा ॥ =प्र पां सधस्थे ॥ योनौ ॥ समुद्रे वा ॥ =प्र पां योनिः पु
रीषे सिकता वा =प्र पां पुरीषं पाथसि =प्र नं वा =प्र पां पाथोऽ
न्ने तां स्माय ति ॥ पं च छंद स्याः पं चा मि र्यजुभि रूपदधाति ॥ ग्र

उत्पलभाष्यम्

२२१

यत्रेण वा छंदसां द्यामीत्यादि ॥ ५३ ॥ प्राणम्भरतः पंचादिष्टका
उपदधाति ॥ पंचाशद्भिर्यजुर्भिः प्रथमंपुरो भुवः अयमित्यादि
रः ॥ तद्वृत्तमाह ॥ पुरइत्यादि निर्वचनं ॥ तस्य प्राणः अपत्यं भौ
वायनः सैव सन्तः प्राणो यनः स संतः संतुः प्राणस्यापत्यं नडा
दित्वात् फायनण् । गायत्रीवा संती गायत्र्येव संत स्यापत्यं गा
यत्र्यै गायत्रं गायत्र्याः सकाशात् गायत्रं सामनिरमिमीत ॥
गायत्राद्रुपांशुः ॥ गायत्रात्साम्न उपांशुग्रहं निरमिमीत ॥ उपां
शोस्त्रिवृत् उपांशोग्रहात् त्रिवृत्स्तोमं निरमिमीत ॥ वषिष्ठऋ
षिः प्राणेवैवषिष्ठऋषिः प्रजापतिगृहीतयावयागृह्णा

राम

२२१

मी। सुजिग्नवेनः। प्रजापतिस्सृष्ट्वा व्यापाणं गृह्णामि। प्रजाभ्य
अयं पुरो भव इत्यादि निर्देशमिमं दृष्टः प्राणमेवैकमविशेषेण गृ
ह्णामि। प्रजाभ्यो विशेषेणावस्थितं ॥ ५४ ॥ अयं दक्षिणातः ॥ अ
यं दक्षिणा विश्वकर्मा। अयं वै वायुर्विश्वकर्मा। अयं पवते
एष ॥ हीदं सर्वं करोति। तत्र यत्र माह दक्षिणेति। तस्मादेष दद
क्षिणेव भूयिष्ठं वात्यापवतीति। तस्य मनो वैश्वकर्मणमित्या
दि तुल्यव्याख्यानं चेतस्यं पिके डिसकारस्तु ॥ ५५ ॥ अयं पश्चा
द्विश्वव्यचा ॥ असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा यदा ह्येवैष प

उवभोव्याः

२२२ उदेति। अथेदं सर्वमभ्योवोभवति। लघ्वनन्तमाहाद्य प्रश्नादिति
क्रियानिर्देशः॥५६॥ अथोत्तरतः। इदमुत्तरा स्यः॥ दिशोवाउ
त्तरा लघ्वनन्तमाहोत्तराद्धित्युत्तरा ह्येष्वा सर्वस्मादिशः॥५७॥
अथय स्वरित्याह॥ स्वर्गोहि लोको हि दिशः॥ अथमध्येइ यंउ
परिमतिः॥ यंद्रमावाउ परितघ्वनमाहोपा॥ शीत्युपरिहि यंद्र
माः॥५८॥ अथयन्मतिरित्याह॥ वाग्वैमतिः। समानव्याख्यातं राम
॥ लोकं ता इन्द्रमिति तिस्रः प्रतीकगृहीताः लोकं पृणछिद्रं पृण २२२
। ता अस्य सूददोहसः। इंद्रविभ्या अवीरजन॥५९॥५८॥५९

इति उवटकृतौ मंत्रभाष्ये त्रयोदशोध्यायः ॥१३॥ आनंदपुरवा
स्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना ॥ मंत्रभाष्यमिदं कृतं पदवाक्यैः
सुनिश्चितैः ॥१३॥ ॥१४॥ द्वितीयां चितिं देवा अपश्यन् तस्यां चि
तौयं चाश्विनौ यजुरंतः ऽ प्राश्विनाध्वर्यू इत्याद्य यजुः ॥ प्रथमा
विराट् द्वितीया ब्राह्मणस्य त्रिष्टुभः ॥ ध्रुवक्षितिः ॥ या त्वं ध्रु
वक्षितिः स्थिरनिवासा ध्रुवयोनिर्ध्रुवा ऽ यन स्थिरस्थाना च
।ध्रुवा वा वि वासस्थित एव तां त्वां ब्रवीमि। ध्रुवं स्थिरं योनिं नि
४५३ वा स्वस्थानं ऽ प्रासीद ऽ पधिति ह ॥ साध्वया साधुं द्वितीये कवच

श्री ८ ...

उग्रभाष्याय
२२२

न स्य स्म्भने। पाउरव्य स्याज्ञते कोतुं प्रजानं प्रषमं स्याषं जुवाला से
व मानाउरव्यं स्याज्ञने: प्रपमं प्र० जानं न य सि। इ य मेवं प्र जमे
वितिस स्या स्वोपरि प्रानिधीयते। तस्मादेव मुखालेउ लरं
यजुः। किंच ॥ पचि नौ वाध्वने ० यूं सादयति। इह रेत:। सिजे
लो यांतालो कैचित्। वेतु यं मेतं पदं कल्प यंति त्रि सुमं व ॥१॥
कुलायिनी। कुलाय गृहा। तदाकारं कुलायिनी ॥ सोहि रेत: सि
क्तेव लयामिए कानिरूपहितामिर्गृहाकारा भवंति। घृतवती
म विष्मलो यो जेनइह हिन सोदीरा घाहुत यो होष्यंते। पुरीषि:

राम
२२२

बहुभिः बहुभिः इष्टका जाते भिर्यन्तौ रः यतिचितिसंबन्धं ॥
याल भिल्लं भूतौर्वा कृम ः॥ स्योनेमाद् सदने पृथिव्याः॥ सुख
रूपेऽवविशस्थाने पृथिव्याः॥ किं च॥ मे क्षिर्वा अभिगस्यां तु
त्वां रुद्रा द य ः॥ किं च इमाइ माभिः प्रभोत्तिप्राविहि॥ आया या य
स्य॥ सौभाग्याय महले ऐश्वर्याय॥ अयने तियजु ः॥ २॥ सौ दे
वैः॥ स्व वीर्यैः दक्ष पितावीर्यं ब वन ॥ प्रयोजनं माह॥ देवानां
सुम्ने सुखाय॥ कायंतु नाम देवाः सुखं आप्नुयुरिति॥ बृहते रणा
य॥ महलेच रमणीयाय॥ यज्ञ कर्तव्ये॥ किं च॥ पितेव वै धि सूनं

उवटभाष्य

२३४ वैपिलाद्भव मनपुत्राय ॥ ऽऽपा सुशेवा ॥ मर्यादया ॥ सा सुसुखयित्रि

॥ किं मे स्वावेशा स्वावेशेति विभक्तिव्यत्ययः ॥ तन्वा ऽऽपा त्मना

२३४ संविशस्व ॥ ऽऽप्रव स्कानं कुरु ॥ ऽऽअग्निनाध्वर्युः उतार्घः ॥ ३ ॥

पृथिव्याः पुरीषं ॥ यो त्वं पृथिव्याः प्रथमा पाक्षितेः पुरीषमसि ॥

पासि ॥ पृथिवी वै प्रथमा चितिः ॥ तस्याः त्वं तत्पुरीषमसि व द्वि

तीयेति श्रुतिः ॥ ऽऽअप्सो नाम ॥ रसो नाम ॥ ऽऽअप्स इति रसपर्यायं राम

दर्शयति ॥ ऽऽअप्सः ॥ ऽऽअप्समश्नोतीति ऽऽअप्सः ऽऽअपो हि रसो गुण २३४

स्तस्य वा एतत् स्वयं जु पोरसम एनो पामि पदित्येतद्युक्तमिति दश

यति। तां त्वो उपधीयमानां विश्वेदेवा = यमिज्ञ एं तु = यमितु

ष्टुवेतु त्वमपि वस्तोमपृष्ठां घृतवती चइह सीद॥ द्वितीय

स्यां चितौ यांस्तोमान स्यात० स्यमानो भवति तै रेवास्तोम

पृष्ठा घृतवती वव सीद्वीराद्धिमिहो मे स्तत: प्रजावद्रुसोद्रुवि

णायजस्व॥ प्रजां संपुलोति = व स्मा मोद्रु विणो निद्देहि। यज

तिर्दानाय॥ शोजमुदर्के॥१८॥ = आदित्या स्त्वा या लोउ॥ भिः कोद्वो

त्वराशि:॥ द्रु प्व: रसः = प्रपा = यासि = व स्मा स्वा तेतव विश्वक

प्र मीजापतिसं विद्रुषा॥ तां त्वां = आदित्या: पृथिव्या: पृष्ठे प्रपापा

यास्विते रूपरि सादया मीति। कथं भूतामित्यत = आह = यंत

दिवे लोक स्याधार यित्रीविश्वमिंनी संस्तंभनीः। यंल रिक्षस्य
दिशामधि पत्नी दिशां ॥ यगिनी। भूत जातानां व समान मुद्रकैः
।।।।।।। सत्वे उपदधाति ॥ सुकस्य सुविस्कथ्वा स्यात ॥ वैश्यदेवीः
उपदधाति ॥ विश्वे वा रे नाना मा वसव रुसंतुभिः यथा समान
जोषणाः सन्तुभिः प्रजापतिर्भूजाइ एकामुपरि तवान्। यथाव
समान जोषण विश्वाभिरापो वै विश्वाभि। वि धा च पद्भ्रिं हिइदं स याम
वें। चिहितं यथा समान जोषणा देवै यथाव सजूर्देवैव योनाधेःस्वर्ग
प्राणा वै देवा व योनाध्धाः प्राणे हिंदं सर्वं वयुनं नद्धम पो वंदांसि